

DE MILITAIRE INLICHTINGENDIENSTEN

Een institutioneel onderzoek naar het handelen van de overheid op
het gebied van militaire inlichtingendiensten, 1945-1999

PIVOT-rapport nummer 61

DE MILITAIRE INLICHTINGEDIENSTEN

Een institutioneel onderzoek naar het handelen van de overheid op
het gebied van militaire inlichtingendiensten, 1945-1999

Pivot-rapport nr. 61

Dit rapport is een gezamenlijke uitgave van het
Ministerie van Defensie
en de
Rijksarchiefdienst/PIVOT
Ministerie van OCenW

's-Gravenhage, 1999

Tekst: Dr. D. Engelen
Vormgeving: Rijksarchiefdienst/PIVOT
Illustraties: W. Küller
Druk: Drukkerij Enroprint BV

ISSN: 0928-0448
ISBN: 90-74442-65-X

© Rijksarchiefdienst/PIVOT. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de Rijksarchiefdienst/PIVOT.

PROJECT INVOERING VERKORTING OVERBRENGINGSTERMIJN

Voor u ligt het rapport waarin de uitkomsten van een onderzoek, gehouden in het kader van het Project Invoering Verkorting Overbrengingstermijn (PIVOT), zijn weergegeven. PIVOT is een project-organisatie die in mei 1991 door de Algemene Rijksarchivaris in het leven is geroepen. De aanleiding daarvoor vormde de (voorgenomen) verkorting van de overbrengingstermijn conform de nieuwe Archiefwet van vijftig naar twintig jaar. Vanuit het oogpunt van democratisering van het openbaar bestuur moet deze termijnverkorting positief worden beoordeeld. Immers, eerder overgedragen archieven worden ook eerder volledig toegankelijk voor het publiek. Voor de Rijksarchiefdienst betekent deze termijnverkorting echter dat, wanneer er geen maatregelen worden genomen, hij overstroomd wordt met archiefmateriaal. De neerslag van dertig jaar overheidshandelen zou bij de invoering van de nieuwe wet in een korte periode moeten worden overgebracht naar de depots van de archiefdiensten. Voor de centrale rijksorganen wordt de omvang van deze stroom van gegevensbestanden geschat op ongeveer 600 strekkende kilometer over de periode 1943-1973 en over de periode 1973-1990 op nog eens eenzelfde hoeveelheid. Omdat een dergelijke hoeveelheid archiefmateriaal niet beheersbaar, noch hanteerbaar is en de opslag ervan te kostbaar, heeft de Rijksarchiefdienst in het kader van PIVOT tezamen met de verschillende Hoge Colleges van Staat en de ministeries maatregelen getroffen om deze vloed te kanaliseren.

Bij het uitvoeren van deze inhaaloperatie moesten reeds bestaande problemen bij de archiefzorg van de rijksoverheid in versneld tempo worden opgelost. Onder de Archiefwet 1962 zijn grote achterstanden ontstaan in het selecteren van naoorlogs archiefmateriaal en in het overbrengen van archief van vóór 1940 naar de Rijksarchiefdienst. In inspectierapporten van de Rijksarchiefdienst werd daar al op gewezen, maar door het rapport 'Archiefbeheer en -behoud bij het Rijk' dat de Algemene Rekenkamer in 1988 uitbracht, is dit probleem pas in zijn volle omvang tot politiek Den Haag doorgedrongen.

PIVOT is mogelijk geworden door de inzet van extra financiële middelen die de minister van WVC in 1991 heeft toegezegd: fl. 17 miljoen over een periode van tien jaar (de looptijd van het project). Daarnaast zetten de ministeries en de Hoge Colleges van Staat, verantwoordelijk voor selectie en overdracht van hun archieven, elk eigen middelen in om deze operatie mogelijk te maken. Afspraken daarover zijn vastgelegd in convenanten die de verschillende secretarissen-generaal of vertegenwoordigers van de Hoge Colleges van Staat met de Algemene Rijksarchivaris hebben gesloten.

1. De uitgangspunten van PIVOT

Om de hierboven beschreven papiervloed op een verantwoorde manier te kunnen beperken heeft PIVOT een nieuw selectie-instrument ontworpen. De traditionele selectiemethoden zijn voor een operatie van deze omvang niet toereikend: zij zijn

te arbeidsintensief en dus te kostbaar, terwijl de basis van de gevoerde selectie niet altijd duidelijk is geformuleerd. Bij de traditionele selectie worden als criteria gebruikt: de inhoudelijke of informatieve waarde van documenten en de plaats die zij innemen in het geheel van een dossier, een archief of verzameling archieven. Aangezien men bij die manier van selecteren geen model hanteert waarmee men de context van de gegevens in kaart kan brengen, kan men aan de gegevens op zich moeilijk een waarde toekennen. De functie van de gegevens is in dat geval niet te achterhalen. Het gevolg hiervan is een subjectieve selectie omdat iedereen die selecteert een eigen interpretatie aan de gegevens geeft.

PIVOT gaat ervan uit dat de selectie moet worden uitgevoerd vanuit het gezichtspunt van het overheidsorgaan of de organen die deze documenten in het kader van hun taak en het daaruit voortvloeiende handelen hebben ontvangen of geproduceerd: niet de informatiewaarde van documenten, maar de waardebepaling van handelingen van overheidsorganen staat centraal. Met de gegevensbestanden die naar de Rijksarchiefdienst worden overgebracht moet het handelen van de overheid in relatie tot haar omgeving op hoofdlijnen te reconstrueren zijn. Daarbij wil PIVOT met het resultaat van de selectie op basis van deze doelstelling bronnen voor de kennis van en het inzicht in de Nederlandse samenleving (en cultuur) veiligstellen voor blijvende bewaring.

De methode om dit te bereiken is de methode institutioneel onderzoek van PIVOT. Deze methode is in de afgelopen jaren ontwikkeld aan de hand van praktijkervaringen en nieuwe, theoretische inzichten uit binnen- en buitenland. Via wet- en regelgeving en andere bestuurlijk-organisatorische bronnen wordt nagegaan welke handelingen overheidsorganen verrichten. Op basis van de handelingen kan achterhaald worden welke neerslag er in principe zou *moeten* zijn. Met andere woorden, de selectie zal niet meer plaatsvinden op basis van het archiefstuk zelf, maar op basis van de handeling. Handelingen worden gewaardeerd in het kader van de context.

Uiteindelijk zal PIVOT de overbrenging van het geselecteerde materiaal naar de depots van de Rijksarchiefdienst begeleiden. De rijksorganen zijn zelf verantwoordelijk voor de fysieke selectie en bewerking die de archieven en andere gegevensbestanden moeten ondergaan om ze geschikt te maken voor overdracht. Desgewenst zal PIVOT hen daarbij adviseren. Richtsnoer voor de bewerking na het institutioneel onderzoek en de institutionele selectie vormen de door de Permanente Commissie Documentaire Informatievoorziening (PCDIN) in september 1991 aanvaarde 'Normen voor goede en geordende staat' (zie hiervoor ook de PIVOT-brochure 'Om de kwaliteit van het behoud: normen 'goede en geordende staat'. Rijksarchiefdienst/PIVOT, 's Gravenhage 1993).

2. Het institutioneel onderzoek

Om het voor de selectie noodzakelijke inzicht te krijgen in het handelen van de overheidsorganen is PIVOT institutionele onderzoeken gestart bij de verschillende ministeries. De onderzoekers worden door PIVOT zelf en door de verschillende ministeries ingezet. Zij nemen gezamenlijk ongeveer 130 onderzoeksgebieden of beleidsterreinen voor hun rekening. Per beleidsterrein beschrijft de onderzoeker de historische ontwikkeling van dat beleidsterrein als context van de handelingen die er sinds 1940 zijn verricht. De onderzoeksperiode verschilt per beleidsterrein, maar bestrijkt in het algemeen de periode 1940 tot heden.

Uitgangspunt bij de onderzoeken vormt de Methode van Institutioneel Onderzoek (MIO), neergelegd in de brochure 'Handelend optreden' (PIVOT-brochure, 's Gravenhage 1994). De resultaten van een institutioneel onderzoek worden beschreven in een Rapport Institutioneel Onderzoek (RIO). Een RIO is de context-beschrijving van een beleidsterrein waarop overheidsorganen handelend optreden en omvat:

1. een historische schets van het beleidsterrein waarop het onderzoek betrekking heeft, inclusief:
 - de doelstellingen van de overheid op het beleidsterrein;
 - de overheidsorganen en overige actoren;
 - de onderlinge relaties tussen de actoren;
 - de beleidsinstrumenten;
 - een beschrijving van het taakgebied waartoe het beleidsterrein behoort.

2. een overzicht van de handelingen die overheidsorganen verrichten of hebben verricht, inclusief:
 - de looptijd van elke handeling (begin- en einddatum);
 - de grondslag (bron) van elke handeling;
 - het product van de handeling (indien bekend).

Zo mogelijk worden de handelingen thematisch of procedureel geordend, waardoor men de handelingen in hun context kan zien.

Een belangrijk begrip in het institutioneel onderzoek vormt de 'handeling'. Een handeling is een complex van activiteiten, gericht op het totstandbrengen van een product, dat een actor verricht ter vervulling van een taak of op grond van een bevoegdheid. Aangezien we niet alleen willen beschrijven wat de overheid moet doen maar ook wat zij daadwerkelijk doet, gebruiken we als bron voor het beschrijven van het handelen niet alleen officiële wet- en regelgeving en de daaruit voortvloeiende algemene maatregelen van bestuur, koninklijke besluiten, ministeriële regelingen en beschikkingen zoals instellings-, opheffings- en organisatiebesluiten als onderzoeksbron, maar ook jaarverslagen en jaaroverzichten, staatsalmanakken, memories van toelichting op de rijksbegroting en op bovengenoemde wetten, beleidsnota's, archieven en literatuur. Daarnaast vormen interviews met beleidsmedewerkers en andere deskundigen - in en buiten de overheid - op het beleidsterrein een bron van informatie.

Naast het begrip ‘handeling’ neemt het begrip ‘actor’ in het institutioneel onderzoek een belangrijke plaats in. ‘Actor’ volgens de PIVOT-methode wordt gedefinieerd als “een overheidsorgaan of een particuliere organisatie of persoon die een rol speelt op een beleidsterrein”. Strekten de PIVOT-onderzoeken zich tot 1995 uit tot de handelingen van overheidsorganen in de strikte zin van het woord, in de Archiefwet 1995 wordt, gebaseerd op de Algemene wet bestuursrecht, onder ‘overheidsorgaan’ verstaan “organen van overheidsstichtingen, verenigingen en vennootschappen die, ook voor zover zij niet krachtens publiekrecht zijn ingesteld, toch met openbaar gezag zijn bekleed of waaraan toch één of meer overheidstaken zijn opgedragen en de daarvoor benodigde publiekrechtelijke bevoegdheden zijn toegekend”. Het begrip ‘overheidsorgaan’ is hiermee aanzienlijk verbreed.

In de onderzoeksrapporten worden de handelingen van particuliere instellingen niet opgenomen. Wel wordt hun rol op het beleidsterrein beschreven. Op grond van het acquisitieprofiel van het Algemeen Rijksarchief wordt bepaald of de archieven van particuliere instellingen voor overbrenging in aanmerking komen.

3. De toepassingsmogelijkheden

De resultaten van het institutioneel onderzoek, neergelegd in het RIO, worden daarna verwerkt in een wettelijk voorgeschreven selectie-instrument: de selectielijst, in PIVOT-termen het “basis selectiedocument” (BSD). De selectielijst is een lijst van handelingen die elk voorzien zijn van de waardering ‘bewaren’ of ‘vernietigen’. De selectielijst volgt uit de beschrijving van het RIO. In overleg met de betreffende instelling(en) wordt aan de hand van deze selectielijst bezien welke gegevensbestanden voor ‘de eeuwigheid’ geselecteerd moeten worden en uiteindelijk overgebracht worden aan de Rijksarchiefdienst. De ontwerp selectielijst wordt ter inzage gelegd bij verscheidene instanties en de zorgdrager(s) bied(t)(en) de ontwerp-selectielijst aan aan de minister van OCenW. De definitieve selectielijst wordt vastgesteld door de zorgdrager(s) in kwestie en de minister/staatssecretaris van OCenW.

Wanneer de inhaaloperatie eenmaal voltooid is, zijn we er nog niet. In de toekomst moet worden voorkomen dat nieuwe achterstanden ontstaan bij selectie en overbrenging van gegevensbestanden. Om de toepassingsmogelijkheden van het institutioneel onderzoek ook voor de toekomst te kunnen garanderen, is het daarom noodzakelijk om ontwikkelingen in taken, handelingen en organisatie van de overheid, alsmede de grondslag van die taken en handelingen bij te houden. De verantwoordelijkheid hiervoor ligt bij de zorgdragers. Het RIO en het BSD kunnen gebruikt worden als basis voor de ontwikkeling van een structureel documentair informatieplan teneinde het beheer van de gegevensbestanden die de Rijksarchiefdienst na 20 jaar verwerft en het beheer van de gegevensbestanden bij de verantwoordelijke organen zelf te verbeteren.

Zo kan in samenwerking met de betreffende organen worden voorkomen, dat zich in de toekomst nieuwe, onbeheersbare stuwmeren van archief en andere gegevensbestanden zullen vormen.

4. Volumevermindering archieven en vergroting opslagcapaciteit

Ook op deze terreinen is PIVOT werkzaam. Volumevermindering kan voor bepaalde archieven worden bereikt door middel van substitutie: het overzetten van de informatie op een andere drager, bijvoorbeeld microfilm, microfiches en in de toekomst wellicht beeldplaat. Inmiddels is uitbreiding van de opslagcapaciteit met ca. 25 km. van bestaande depots in het Algemeen Rijksarchief gerealiseerd door de installatie van verrijdbare stellingen (compactus).

Gewapend met de opgedane ervaring zal PIVOT ook over deze kwesties de rijksorganen kunnen adviseren, die daarvan bij het moderne gegevensbeheer weer hun voordeel kunnen doen.

Algemeen Rijksarchief/PIVOT/Den Haag, juni 1995.

INHOUDSOPGAVE

Lijst van meest gebruikte afkortingen	1
Verantwoording	3
1 Inleiding	3
2 Het beleidsterrein	3
3 Actoren	4
4 Handelingen	6
Hoofdstuk I, Historisch Overzicht	7
1 Inleiding	7
2 De periode tot de Eerste Wereldoorlog	8
3 De Eerste Wereldoorlog	13
3.1 Inlichtingen	14
open bronnen	15
menselijke bronnen	15
kondschapsdienst	15
militaire attachés (milats)	16
buitenlandse militaire attachés	17
deserteurs	17
censuur en verbindings inlichtingen	17
rapportage en distributie	18
3.2 Veiligheid/Contra-Inlichtingen	19
buitenlandse militaire attachés	19
de opsporingsdienst	19
de politie inlichtingendiensten (PID's)	20
4 Dreigende revolutie	21
5 Interbellum: GS III, GS IIIA en GS IIIB (1919 - 1940)	24
5.1 Inlichtingen: GS IIIA	25
open bronnen	26
menselijke bronnen	26
de kondschapsdienst	26
militaire attachés	28
liaison	29
waarnemers	31
legal travelers	31
verbindingsinlichtingen	31
rapportage en distributie	32
5.2 Veiligheid: GS IIIB	32
open bronnen	36
menselijke bronnen	37

buitenlandse militaire attachés	37
agenten en informanten	38
rapportage en distributie	38
5.3 Decentralisatie: inlichtingen en veiligheid bij “de troep”	39
6 Tweede Wereldoorlog: CID, BI, MVT	41
6.1 Centrale Inlichtingendienst (CID)	42
6.2 Bureau Inlichtingen der Nederlandsche Regeering (BI),	43
6.3 Marine Inlichtingendienst (MID)	44
6.4 Militaire Inlichtingendienst (MID)	44
7 Tussen warme en koude oorlog: de periode 1945-1949	45
7.1 Bureau Inlichtingen	46
7.2 Marine Intellgentie Dienst	48
7.3 Hoofdafdeeling III Inlichtingsdienst, G3, G2 (Militaire Inlichtingendienst)	51
7.4 Hoofdafdeling IIIC	52
7.5 Sectie Algemene Zaken (SAZ)	53
7.6 Sectie G2, Inlichtingen	55
7.7 Veiligheid (MARID III en G2B)	57
open bronnen	58
menselijke bronnen	59
censuur	59
7.8 Inlichtingen (MARID I; G2A)	59
open bronnen	59
menselijke bronnen	59
legal travelers	60
agenten	60
attachés	60
liaison	60
verbindingsinlichtingen	61
rapportage en distributie	61
8 De periode van de koude oorlog 1949 - 1989	62
8.1 Het Koninklijk Besluit van 8 augustus 1949	63
8.2 De militaire diensten	64
8.3 Specifieke taken Generale Staf: G2C en SAZ	65
8.4 Inlichtingen	70
open bronnen	70
menselijke bronnen	71
agenten	71
legal travelers	72
militaire attachés	73
liaison	74
censuur	75
verbindingsinlichtingen	77

technische inlichtingen	82
rapportage en distributie	82
8.5 Veiligheid	87
9 De periode na de koude oorlog 1989 (1987) - heden	91
9.1 Parlementaire behandeling van de WIV	92
9.2 Start van het integratieproces: POSID en Ministerieel Besluit	94
9.3 Gefaseerde integratie	98
10 Taak, organisatie en werkwijze van de MID	101
10.1 Inlichtingen	102
open bronnen	103
menselijke bronnen.	103
informanten en agenten	103
militaire attachés	104
liaison	104
verbindingsinlichtingen	105
rapportage en distributie	105
10.2 Veiligheid	106
open bronnen	108
menselijke bronnen	108
informanten en agenten	108
militaire attachés	108
liaison	108
verbindingsinlichtingen	109
rapportage en distributie	109
11 Op weg naar 2000	110
Hoofdstuk II, Coördinatie	113
Hoofdstuk III, Ministeriële verantwoordelijkheden en parlementaire controle	121
Hoofdstuk IV, Handelingen	123
1 Belèid	123
2 Organisatie en regelgeving	125
3 Inwinning van inlichtingen	127
4 Analyse, bewerking en verspreiding van inlichtingen	129
5 Beveiliging van het militaire apparaat	130
6 Militaire censuur	132
Handelingen in andere PIVOT-rapporten	133

Bijlage I, De buitenlandse relaties van de MID	137
Bijlage II, Nederlandse militaire attachés	139
Bijlage III, Organisatieschema MID 1997	141
Bijlage IV, De hoofden van de diensten	143
Bijlage V, De voor de diensten verantwoordelijke ministers	145
Noten	147
Pivot-publicaties	155

LIJST VAN MEEST GEBRUIKTE AFKORTINGEN

AIV	Afdeling inlichtingen en veiligheid (van de respectieve staven van de krijgsmachtdelen)
AMID	Afdeling Militaire Inlichtingendienst (afdelingen landmacht, luchtmacht, marine)
ARA	Algemeen Rijksarchief
BNV	Bureau Nationale Veiligheid
BOC	Bureau Organisatie Censuurdienst
BID	Buitenlandse Inlichtingendienst
BVD	Binnenlandse Veiligheidsdienst
CAD	Centraal Archiefdepot Defensie
CI	Contra-inlichtingen
CID	Centrale Inlichtingendienst (1940)
CVCS	Comité Verenigde Chefs van Staven
CVIN	Comité verenigde inlichtingendiensten Nederland
CZM-NI	Commandant Zeemacht Nederlands-Indië
CVD	Centrale Veiligheidsdienst, later BVD
CVIN	Coördinator van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten
HUMINT	Human intelligence (menselijke bronnen)
IDB	Inlichtingendienst Buitenland
INTREP	Intelligence report
INTSUM	Intelligence summary
ISAM	Inlichtingensamenvatting
LAMID	Landmacht Inlichtingendienst
LUID	Luchtmacht Inlichtingendienst
MARID	Marine Inlichtingendienst (1947-)
MICIV	Ministeriële commissie voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten
MID	Marine Inlichtingendienst (1941-1944) Marine Intelligentedienst (1946-1947) ; Militaire Inlichtingendienst (1949-1972) van de landmacht Militaire Inlichtingendienst (1987-)
MIDCO	Militaire Inlichtingendienst Centrale Organisatie
NAVO	Noord-Atlantische Verdragsorganisatie
NBV	Nationaal Bureau voor Verbindingsbeveiliging
NCD	Nederlandse Censuurdienst
NVBR	Nationale Verbindingsbeveiligings Raad
OSINT	Open sources intelligence (open bronnen)
PID	Politie Inlichtingen dienst
POSID	Projectgroep Onderzoek Structuur inlichtingen- en veiligheidsdiensten Defensie
RCD	Radio Controle Dienst (PTT)
RIC	Radio Inlichtingen Commissie
RIO	Radio Inlichtingen Organisatie
SAZ	Sectie Algemene Zaken

SDIS	Sectie inlichtingen van de defensiestaf
SIGINT	Signal intelligence (verbindingsinlichtingen)
Stb.	Staatsblad
SUPINTREP	Supplementary intelligence report
TRIS	Troepenmacht in Suriname
WIV	Wet op de Inlichtingen- en veiligheidsdiensten
WP	Warschau Pact

VERANTWOORDING

1 Inleiding

Na deze introductie over wat PIVOT is en doet, volgen hier enige opmerkingen over de achtergronden, de inhoud en de indeling van het rapport. Het institutioneel onderzoek is uitgevoerd door dr. D. Engelen. De opzet en inhoud van het rapport zijn in hoge mate bepaald door de aard van de te onderzoeken instelling. Enerzijds vereiste het onderzoek een volledig gescreende onderzoeker, anderzijds vereisten de beschikbare onderzoeksbronnen een specifieke aanpak voor het onderzoek naar de Militaire Inlichtingendienst (MID) en zijn rechtsvoorgangers.

De meeste handelingen die de rijksoverheid verricht, kunnen door middel van regelgeving in kaart worden gebracht. Dit geldt echter slechts in beperkte mate voor de handelingen die de MID in zijn taakgebied heeft verricht.

De handelingen van de MID zijn in verband hiermee grotendeels afgeleid van de werkprocessen die bij deze organisatie hebben plaatsgevonden. Deze zijn in kaart gebracht door middel van archiefonderzoek en interviews met ondermeer (voormalige) medewerkers.

In dit rapport wordt de context beschreven van het handelen van actoren op het taakveld van de militaire inlichtingendiensten. Dit gebeurt in een uitvoerig historisch overzicht van de militaire inlichtingendiensten vanaf 1913 aan de hand van het materiaal dat in de loop van het institutioneel onderzoek is geraadpleegd. Daarna worden de handelingen vanaf 1945 geformuleerd. De reden om dit jaartal te kiezen is tweeledig. Direct na de Duitse inval op 10 mei 1940 zijn op grote schaal archiefbescheiden met betrekking tot de militaire inlichtingendiensten vernietigd om te voorkomen dat zij in handen van de vijand zouden vallen. Het weinige vooroorlogse archiefmateriaal komt daarom voor blijvende bewaring in aanmerking. Verder is besloten om gegevens van Nederlandse overheidsinstellingen tijdens de Tweede Wereldoorlog, gezien hun grote belang voor de geschiedschrijving, van een afzonderlijke waardering te voorzien. De handelingen hebben daarom betrekking op de periode vanaf 5 mei 1945.

2 Het beleidsterrein

Een hoofdtaak van de militaire inlichtingendiensten gedurende de gehele periode dat de dienst heeft bestaan, is het inwinnen van inlichtingen geweest. Doel hiervan was:

- het verzamelen van gegevens omtrent het potentieel en de strijdkrachten van andere mogendheden, benodigd voor een juiste opbouw en een doeltreffend gebruik van de krijgsmacht;
- het verzamelen van gegevens, benodigd voor de mobilisatie en concentratie van de strijdkrachten.

Deze inlichtingen waren bestemd voor afnemers en relaties, die uit de inlichtingen - hetzij 'positive intelligence' in de vorm van rapportages, hetzij 'raw intelligence' - de relevante informatie hebben geput om eigen doelen te bereiken. De belang-

rijkste afnemers waren uiteraard de krijgsmachtsonderdelen van het Koninkrijk zelf. De minister van Defensie heeft bovendien de zorg om gegevens, die voor andere ministers van belang kunnen zijn, zo spoedig mogelijk te hunner kennis te brengen. Dit is onder meer vastgelegd in het Koninklijk Besluit met betrekking tot de inlichtingen- en veiligheidsdiensten uit 1972 en de Wet op de Inlichtingen- en veiligheidsdiensten uit 1987. Hierdoor kunnen bijvoorbeeld het ministerie van Buitenlandse Zaken, het ministerie, belast met Koninkrijksaangelegenheden en het ministerie van Economische Zaken bij de bepaling van hun beleid gebruik maken van inlichtingen verstrekt door de militaire inlichtingendiensten. Het voornaamste product van de dienst is dus altijd informatie geweest, die in de vorm van rapportages of andere informatiedragers (bijvoorbeeld foto's) aan afnemers en relaties zijn geleverd.

Een tweede hoofdtak van de militaire inlichtingendiensten lag op het terrein van de veiligheid, enerzijds het nemen van maatregelen ter voorkoming van activiteiten die tot doel hebben de veiligheid of paraatheid van de krijgsmacht te schaden en maatregelen ter beveiliging van geheime gegevens over de krijgsmacht en anderzijds het verrichten van veiligheidsonderzoeken als bedoeld in de Wet veiligheidsonderzoeken.

De militaire inlichtingendiensten verkregen hun inlichtingen langs verschillende wegen:

- a. uit open bronnen;
- b. uit ambtelijke bronnen;
- c. door zelf inlichtingen in te winnen (inlichtingen afkomstig van menselijke bronnen, technische inlichtingen, verbindingsinlichtingen);
- d. via zusterdiensten.

3 Actoren

Onder een actor wordt verstaan “een overheidsorgaan of een particuliere instelling die een rol speelt op een beleidsterrein”. De actoren die in dit rapport voorkomen zijn:

Minister van Defensie

De minister van Defensie is politiek verantwoordelijk voor het functioneren van de militaire inlichtingendienst. Daarom wordt hij als actor beschouwd en als zodanig vermeld in de handelingenlijst. Tussen 1945 en 1959 ressorteerden de militaire inlichtingendiensten onder de ministers van Oorlog en Marine.

Samenwerkingsorganen en coördinatie-organen op het gebied van verbindingen en communicatie

Radio Inlichtingen Commissie (RIC)

Deze in 1955 ingestelde commissie gaf leiding aan de Radio Inlichtingen Organisatie, een samenwerkingsverband op het gebied van verbindingeninlichtingen tussen de militaire inlichtingendiensten, de BVD en de Bijzondere Radiodienst van de PTT. Deze taak werd al in 1956 overgenomen door de Coördinator Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten.

Nationale Telecommunicatie Raad (NTR)

De Nationale Telecommunicatieraad was belast met de coördinatie van het beheer van alle burgerlijke en militaire communicatiemiddelen met onder andere het buitenland. De Coördinator Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten zat vanaf 1957 in deze raad, omdat onderdelen ervan belast waren met de interceptie van buitenlandse berichten.

Nationale Verbindingsbeveiligings Raad (NVBR)

De NVBR werd ingesteld in 1960 door de ministers van Buitenlandse Zaken en Defensie. Hieronder ressorteerde het Nationaal Bureau voor Verbindingbeveiliging (NBV) en een aantal commissies belast met nationale verbindingbeveiliging.

Samenwerkingsorganen en coördinatie-organen op het gebied van organisatie van inlichtingendiensten

Commissie van Coördinatie Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten

Deze in 1949 opgerichte commissie was het politieke sturingsorgaan voor de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten en werd opgeheven in 1956.

Coördinator Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten

Deze functie werd ingesteld in 1956, voor de coördinatie van de burgerlijke en militaire inlichtingendiensten en daarnaast om de werkzaamheden van de militaire inlichtingendiensten onderling af te stemmen.

Comité Verenigde Inlichtingendiensten Nederland (CVIN)

Deze ambtelijke commissie, ingesteld in 1957, heeft tot taak de minister-president en de Ministerraad te adviseren inzake vraagstukken met betrekking tot de inlichtingen- en veiligheidsdiensten.

Ministeriële Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten (MICIV)

Deze commissie van de Ministerraad, opgericht in 1976, is op het hoogste politieke niveau belast met de coördinatie van de activiteiten van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten.

Interdepartementale Commissie Wet Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten (ICWIV)

Dit ambtelijk overlegorgaan, voorgezeten door Justitie met deelname van Algemene Zaken, Binnenlandse Zaken en Defensie, ingesteld in 1977, hield zich bezig met de voorbereiding van een wettelijke regeling voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten.

4 Handelingen

Een belangrijk begrip in het institutioneel onderzoek vormt de ‘handeling’. Een handeling is een complex van activiteiten, gericht op het tot stand brengen van een produkt, dat een actor verricht ter vervulling van een taak of op grond van een bevoegdheid.¹ Uit een handeling van een overheidsorgaan vloeit een produkt voort. Het produkt dat de overheid in casu de MID aan de samenleving leverde in het kader van de doelstelling “het inwinnen van inlichtingen” was informatie, die vooral van strategisch of specifiek-militair belang was. Het product dat de MID op grond van zijn beveiligingstaak leverde, waren beveiligingsinstructies bij het verrichten van militaire handelingen en informatie over feiten, organisaties en personen, die op dat moment als bedreigend voor het militaire apparaat werden ervaren en adviezen over het treffen van maatregelen daartegen.

In de meeste gevallen is de formele grondslag van het handelen door een overheidsorgaan een wet of een andere vorm van regelgeving. De grondslag van het handelen van de militaire inlichtingendiensten werd gevormd door twee Koninklijke Besluiten (uit 1946, 1949 en 1972) en sinds 1987 de Wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Daar genoemde KB's en zeker de genoemde wet vaag zijn gehouden, moest het concrete handelen van de minister van Defensie en van de MID vooral worden afgeleid uit het onderzochte archiefmateriaal.

¹ ‘Handelend optreden’ (PIVOT-brochure, 's-Gravenhage 1994)

HOOFDSTUK I, HISTORISCH OVERZICHT

1 Inleiding

Het verzamelen van inlichtingen omtrent een potentiële militaire tegenstander geldt als een der oudste menselijke activiteiten. De Bijbel verhaalt over de verspieters naar Kanaän; en in Homerus' Ilias en in de werken van de Chinese strateeg Sun Tzu zijn interessante verhandelingen en spannende verhalen te vinden over militaire spionage.

Ook waar het Nederland betreft reikt de geschiedenis van het militaire inlichtingenwerk ver terug in de tijd. In Vondels Gijsbrecht van Aemstel speelt Vosmeer de Spie een kleine, doch belangrijke rol. In de 17e en 18e eeuw beschikten raadpensionarissen als Johan de Witt en Anthonie Heinsius over een Europees netwerk van informanten die hen op de hoogte hielden van militaire dreigingen, met name van Franse kant. Die vrees voor Frankrijk werd bewaarheid toen Napoleon de Lage Landen gewapenderhand bij het Empire inlijfde. Diens systematisch gebruik van inlichtingen bij zijn militaire operaties droeg aanzienlijk bij tot het welslagen daarvan. Toen de kleine Corsicaan desondanks (door gebrek aan inlichtingen?) zijn Waterloo vond en het Congres van Wenen vervolgens Europa herverkavelde, kwam koning Willem I aan het hoofd te staan van een koninkrijk dat Nederland en België omvatte. In 1830 maakte de Belgische Opstand daaraan feitelijk een einde, ondanks een militair gezien niet onsuccesvolle Tiendaagse Veldtocht. Het betrekkelijk succes van dit militaire optreden was mede te danken aan het feit dat de Nederlandse troepen voor en tijdens het treffen met de Belgen van inlichtingen werden voorzien door de kondschapdienst van het Wapen der Koninklijke Marechaussee¹. Hierbij was overigens niet zozeer sprake van een georganiseerde *dienst* alswel van ad hoc geleverde (verkenning-) *diensten*.

In de daarop volgende ruim honderd jaren zou het neutrale Nederland in Europa (het pacificeren van opstandige inlanders in de Oost was een ander verhaal) geen militaire operaties meer (hoeven) uitvoeren. Het door Helmuth von Moltke gewijzigde Schlieffen-plan respecteerde in 1914 de Nederlandse neutraliteit, waardoor de Eerste Wereldoorlog Nederland - althans in militair opzicht - voorbijging. Toch waren het de aan deze oorlog voorafgaande internationale spanningen, maar vooral de Eerste Wereldoorlog zelf die de stoot gaven tot en de ontwikkeling bepaalden van de eerste georganiseerde militaire inlichtingendienst in Nederland. De kort voor de Eerste Wereldoorlog opgerichte derde sectie van de generale staf, in de wandeling GS III, kan beschouwd worden als de 'moeder van alle inlichtingendiensten': niet alleen kwam uit haar via allerlei tussenstadia de huidige MID voort, maar ook de BVD en tot op zekere hoogte de in 1994 opgeheven IDB waren in GS III in embryonale vorm aanwezig.

Als onderdeel van dit Rapport Institutioneel Onderzoek (RIO) worden het ontstaan en de ontwikkeling van de militaire inlichtingendienst(en) geschetst. Daarbij is zoveel als mogelijk de chronologische volgorde aangehouden, al bleek het niet

altijd mogelijk vooruitlopen of teruggrijpen op bepaalde ontwikkelingen te vermijden.

Het historisch overzicht in dit RIO is - behalve op wetten, Koninklijke Besluiten, regelingen, instructies, etcetera - voor het overgrote deel gebaseerd op bij vele en uiteenlopende onderdelen van het ministerie van Defensie aangetroffen archiefmateriaal. Gesprekken met (oud-)medewerkers van de militaire inlichtingendienst(en) droegen bij aan een zo gericht mogelijke raadpleging van het ondanks alles omvangrijke materiaal. Volledigheid kon echter niet worden bereikt en is ook niet nagestreefd. Los van het feit dat delen van het archiefmateriaal (nog) ontoegankelijk zijn (bijvoorbeeld een deel van het archief *veiligheid* van de Landmacht) of geheel ontbreken (bijvoorbeeld enkele 10 jaarblokken van *inlichtingen* van de Luchtmacht), ligt het in de aard van dit rapport dat in de eerste plaats aandacht wordt besteed aan factoren die institutionele ontwikkelingen hebben ingeleid of hebben omgebogen. Daarnaast zal de taakinhoud van de respectieve gebieden *inlichtingen* en *veiligheid* worden besproken, terwijl ook de werkwijze (handelingen en producten) aandacht zal krijgen - een en ander voorzover zich dat verdraagt met de wettelijk voorgeschreven geheimhouding van bronnen en actuele modus operandi. Daarbij geldt als vanzelfsprekend dat de terughoudendheid met name waar het gaat om bronnen en modus operandi zal toenemen naarmate de actuele situatie dichter wordt benaderd.

2 De periode tot de Eerste Wereldoorlog

Voorafgaand aan en tijdens de Tiendaagse Veldtocht had personeel van de Koninklijke Marechaussee een inlichtingentaak vervuld ten behoeve van het Nederlandse veldleger. Afgaand op de korte tijdsspanne en op het feit dat de met de *kondschapsdienst* belaste militairen hun berichten rechtstreeks meldden aan de chef van de staf van het veldleger², mag men aannemen dat de verkregen inlichtingen vooral of wellicht uitsluitend gekwalificeerd kunnen worden als tactische en/of gevechtsinlichtingen (gesteldheid van het terrein, bewapening en verplaatsing van de vijand). Van de genoemde kondschapsdienst, die zoals gezegd niet een *dienst* was maar eerder een geheel van verleende diensten, werd na de afscheiding van België in de negentiende eeuw niets meer vernomen.

Dat wil niet zeggen dat de legerleiding zich niet interesseerde voor hetgeen zich op militair gebied over de grenzen afspeelde. Met name vanaf het begin van de jaren zeventig - de Frans-Duitse oorlog van 1870 zal daaraan niet vreemd zijn geweest - verzamelde het Algemeen Stafbureau van de generale staf min of meer systematisch gegevens met betrekking tot de krijgsmacht en de defensie-organisatie in het algemeen van de Europese landen. Zo bevatte het door het Algemeen Stafbureau beheerde dossier *Vreemde legers en Afschriften* in 1872 rapporten en gegevens over Britse militaire oefeningen en over de Britse legerorganisatie; anderzijds ook een rapport over het Zwitserse departement van Oorlog en een rapport over de reorganisatie van de artillerie van het Noord-Duitse Bondsleger. De rapporten waren afkomstig van de Buitenlandse Dienst en werden de generale staf

toegezonden via de minister van Oorlog dan wel via diens secretaris-generaal³. In 1878 bijvoorbeeld ontving de chef van de generale staf via de minister van Oorlog de begroting van het Oostenrijk/Hongaarse departement van Oorlog van voor het jaar 1878, naar Den Haag gezonden door de Nederlandse gezant in Wenen.

Het dossier *Vreemde legers en Afschriften* dankte zijn naam aan het feit dat de daarin vastgelegde gegevens afkomstig waren uit twee soorten bronnen: enerzijds de Buitenlandse Dienst en anderzijds open bronnen, dat wil zeggen uittreksels (“afschriften”) van voornamelijk buitenlandse militaire tijdschriften. Zo bevatte het dossier het Oostenrijks-Hongaarse ‘Reglement van 17 juli 1878 op het leger te velde’, overgenomen uit de “Revue Militaire de l’Etranger” van 14 juni 1879⁴, maar ook uit buitenlandse militaire tijdschriften geëxcerpeerde gegevens omtrent bijvoorbeeld de Engelse marine (bepantsering, geschut etc.) en omtrent mobilisatieregelingen in Duitsland, Frankrijk en België⁵.

Ondanks de in het dossier weerspiegelde veelzijdige belangstelling van de generale staf, lijkt het erop dat vooral tegen het einde van de negentiende eeuw de ontwikkelingen in het naar expansie strevende Duitsland met meer dan gewone aandacht werden gevolgd. In 1899 ontving de generale staf van de Nederlandse gezant in Berlijn het bericht, dat het ontwerp van wet tot reorganisatie en uitbreiding van het Duitse leger door de Rijksdag was aangenomen. Bijgevoegd waren de relevante stukken: dagblad-berichten en verslagen van de discussies in de Rijksdag⁶.

Toen aan het begin van de twintigste eeuw de internationale spanningen gingen oplopen, met name na de Marokko-crisis van 1905, nam de behoefte aan inlichtingen kennelijk toe en kon niet meer volstaan worden met de toch nogal algemene en afstandelijke gegevens die in het dossier *Vreemde legers en Afschriften* werden bijeen gebracht. De kondschapdienst werd weer tot leven gewekt, zij het nu in een wat gewijzigde en meer georganiseerde vorm. Op verzoek van en in overleg met de chef van de generale staf vaardigde de minister van Financiën in mei 1906 ‘Aanwijzingen nopens den Kondschapdienst’ uit, bedoeld voor douaneambtenaren langs de grenzen. De ‘Aanwijzingen’ schrijven voor hoe langs de hiërarchische weg douaneambtenaren die daarvoor door hun chefs geschikt werden geacht, onder geheimhouding ingeschakeld moesten worden voor de kondschapdienst. Deze ambtenaren dienden “in tijden van politieke verwickelingen in het buitenland” hun bijzondere aandacht te richten op “hetgeen in het aangrenzende vreemde land op militair gebied voorvalt”. Zodra zij vernamen dat het aangrenzende land troepen aan de Nederlandse grens samentrok, moesten zij daarvan onmiddellijk de chef van de generale staf en/of de dichtstbij wonende brigadecommandant van de Koninklijke Marechaussee op de hoogte brengen. Nuchterheid maar ook ambtelijke zorgvuldigheid klinken door in de slotlinea van de ‘Aanwijzingen’: “Men hoede zich voor overdrijving in de berichten (...) doch houde anderzijds in het oog dat zelfs schijnbaar nietige berichten van militaire aard van veel waarde kunnen zijn voor het legerbestuur”⁷.

In de daarop volgende jaren vond een verdere systematisering van de kondschapdienst plaats, al was er overigens nog steeds geen sprake van een ‘dienst’ als organisatorische eenheid. In 1909 was het de minister van Oorlog die aan de chef van

de generale staf en diens ondercommandanten ‘Aanwijzingen voor den kondschapsdienst’ gaf. Interessant is, dat het nu niet langer slechts om ambtenaren (van douane, marechaussee en telegraafkantoren) ging, maar ook om burgers (vrijwilligers), door de minister ‘particuliere kondschappers’ genoemd. Voor het selecteren, aanwerven en begeleiden (in hedendaags vakjargon: spotten, rekruteren en runnen) van deze particuliere kondschappers had de minister in zijn ‘Aanwijzingen’ gedetailleerde richtlijnen opgesteld. Nauwkeurig gaf hij daarin aan, welke categorieën burgers in aanmerking kwamen voor het verrichten van kondschapsdiensten. Dat waren veldwachters, veehandelaren, hotelhouders, marskramers en personen met relaties (familie of anderszins) aan de andere kant van de grens. Daarbij verdiende het de voorkeur dat men zijn militaire dienstplicht vervuld had. Bovendien dienden de beoogde kondschappers Nederlander te zijn en “vertrouwde personen die er een eer in stellen (...) hun vaderland te dienen”. Duidelijk komt naar voren dat de minister niet een inlichtingendienst als organisatorische eenheid voor ogen stond, maar eerder een samenstel van decentrale netwerken, waarbinnen elk van de divisiecommandanten verantwoordelijk was voor zijn eigen netwerk. Bij hen berustte de verantwoordelijkheid voor de selectie van geschikte kandidaten, zij het dat het advies van de plaatselijke burgemeester daarbij zwaar woog. Het benaderen, aanwerven en instrueren van de ‘particuliere kondschappers’ was evenwel een zaak die geheel buiten de burgemeester om door of namens de divisiecommandanten diende te geschieden. Aangezien het niet erg voor de hand ligt dat een divisiecommandant persoonlijk als begeleider van informanten optrad, komt hier waarschijnlijk voor het eerst in de geschiedenis een min of meer gespecialiseerde inlichtingenofficier naar voren die door zijn commandant met deze ‘humint’-taak is belast. Die taak bestond eruit de informanten te instrueren en met name hen duidelijk te maken aan welke inlichtingen behoefte bestond: troepenconcentraties langs de grens, welke wapensoorten (cavalerie, infanterie etc.), in welke sterkte, in welke richting. Ook de stemming onder de bevolking aan de andere kant van de grens werd van belang geacht. Deze inlichtingen dienden, in de situatie dat het Nederlandse leger nog niet was gemobiliseerd, schriftelijk, of in spoedeisende gevallen telegrafisch, gemeld te worden aan de chef van de generale staf. Was de mobilisatie eenmaal een feit, dan moesten de inlichtingen rechtstreeks gemeld worden aan de commandant van de meest nabij gelegen legereenheid. Om zich in laatstgenoemd geval te kunnen legitimeren kregen de kondschappers een penning uitgereikt waarvan vorm en opschrift de militaire commandanten bekend was. Werd de toestand nog ernstiger en brak de oorlog daadwerkelijk uit, dan zou hen gevraagd worden zich rechtstreeks ter beschikking te stellen van “iedere militaire commandant die hun diensten vraagt”. Er was blijkens de ‘Aanwijzingen’ goed nagedacht over taak, werkwijze en beheer van de ‘particuliere kondschappers’. Eén aspect echter had duidelijk minder aandacht gekregen: de bescherming van de identiteit van de betrokkenen en dus van hun veiligheid. Zo werden de divisiecommandanten verplicht een lijst met de identiteit van ‘hun’ kondschappers, met naam, voornaam, adres en eventuele bijzonderheden als talenkennis aan de chef van de generale staf bekend te maken, die vervolgens op zijn beurt deze lijsten verwerkte tot een verzamellijst voor de minister van Oorlog. Afschrift van deze verzamellijst (dus bevattende het totale bestand

aan kondschappers met naam en toenaam) werd gestuurd naar de divisiecommandanten en naar de inspecteurs van de Koninklijke Marechaussee en van de cavalerie. Een en ander kwam erop neer dat zich binnen de defensie-organisatie op zijn minst acht van dergelijke lijsten met hoogst kwetsbare gegevens bevonden. Het kan zijn dat deze gang van zaken noodzakelijk werd geacht om de nadelen van de decentrale opzet te ondervangen, maar dat neemt niet weg dat dit ten koste moest gaan van de bronbescherming⁸.

De kondschapsdienst, zowel in zijn ambtelijke (marechaussee, douane en telegraafdienst) als 'particuliere' variant, was uitsluitend bedoeld om *militaire* inlichtingen te verkrijgen. De behoefte aan politieke inlichtingen begon zich te doen gevoelen naarmate het keizerlijke Duitsland met meer klem zijn plaats onder de zon begon op te eisen. Mogelijk was de reis naar Marokko van de Duitse oorlogsbodem 'Panther' (de 'Panther-sprong') de directe aanleiding voor de chef van de generale staf om zich meer dan voorheen te bekommeren om ontwikkelingen in de internationale politieke verhoudingen. In een brief van eind juli 1911 aan de minister van Oorlog wees hij erop, dat hij volgens zijn 'instructie voor tijd van vrede' de verplichting had zoveel mogelijk te letten op "de tekenen die betrekking hebben op de internationale politieke verhoudingen van het tijdsgewricht" en dat hij met het oog daarop de minister van Oorlog kon vragen om de daartoe benodigde inlichtingen. Afgezien van de inlichtingen die de minister hem toezond, aldus de chef van de generale staf die hiermee waarschijnlijk doelde op de eerder genoemde berichten van de Buitenlandse Dienst, moest hij het doen met berichten uit kranten en tijdschriften. Om zich aan de hand van vollediger en vooral betrouwbaarder materiaal te kunnen oriënteren zou hij graag inzage krijgen in de "portefeuille met politieke mededelingen" die door het ministerie van Buitenlandse Zaken aan sommige ministers werd toegezonden. Hij verzocht de minister van Oorlog daartoe zijn bemiddeling te verlenen⁹.

De 'Panthersprong' had niet alleen de aandacht van de legerleiding voor internationale politieke ontwikkelingen, met name voor de *intentions* van Duitsland, gestimuleerd, ook de behoefte aan inlichtingen over de militaire *capabilities* van het Keizerrijk was toegenomen. Zo maakte speciaal met het oog daarop de kapitein J.H. Roëll nog in hetzelfde jaar 1911 een intensieve verkenningsstocht door Duitsland waarover hij uitgebreid rapporteerde¹⁰.

Bovendien drong de chef van de generale staf, C.J.Snijders, er bij de regering op aan, in enkele Europese hoofdsteden - met name die van de omringende grote mogendheden Engeland, Duitsland en Frankrijk - militaire attachés te plaatsen. Pas nadat de oorlog daadwerkelijk was uitgebroken werd aan Snijders' verlangens op termijn tegemoet gekomen en werden er na enkele jaren militaire attachés geplaatst in Londen, Parijs en Berlijn, alsook in het evenals Nederland neutrale Zwitserland¹¹.

Het is aannemelijk dat de 'Panthersprong' ook de behoefte aan maritieme inlichtingen deed toenemen. Een daartoe begin februari 1912¹² in het leven geroepen maritieme kondschapsdienst, evenmin als de al genoemde kondschapsdiensten een echte organisatie, maakte gebruik van de diensten van de koopvaardij, het loodswezen en de visserij om enig zicht te houden op de bewegingen van buitenlandse

marineschepen in de Noordzee¹³. Aannemelijk is bovendien dat men vooral de aandacht richtte op de snel groeiende Duitse oorlogsvloot.

In hetzelfde jaar 1911 werd voor het eerst ook iets zichtbaar van de andere zijde van de inlichtingenmedaille, het contra-inlichtingenwerk; dat wil zeggen het tegengaan van de inlichtingen-activiteiten van andere landen, in dit geval van Duitsland. De Nederlandse gezant in Londen had medio december gemeld, dat er “wederom” in Londen een Duitser was aangehouden wegens spionage. Bij huiszoeking waren bij deze Duitse spion brieven aangetroffen die afkomstig waren van een zekere Petersen te Rotterdam en die “compromitterende vragen” bevatten. Deze melding, die door Buitenlandse Zaken aan minister van Oorlog H. Colijn was toegezonden, was door de laatste doorgezonden aan de minister van Justitie met het verzoek een onderzoek naar Petersen in te stellen. De chef van de generale staf ontving daarvan afschriften¹⁴, kennelijk bedoeld als waarschuwing dat ook Nederland niet gevrijwaard was van Duitse spionage.

Het is plausibel dat de zich met name in 1911 manifesterende internationale spanningen niet alleen de verschillende nog betrekkelijk ongecoördineerde inlichtingen*inspanningen* hebben gestimuleerd, maar ook de stoot hebben gegeven tot de instelling van de eerste militaire inlichtingendienst. In november van dat jaar werd de kapitein der artillerie W.J.C. Schuurman gedetacheerd bij de chef van de generale staf, die hem in juni 1912 belastte met de oprichting van een militaire inlichtingendienst. Zoals al uit zijn brief aan Colijn was gebleken, volgde Snijders de ontwikkelingen in de internationale politiek met grote belangstelling. Het was Schuurman die ervoor zorgde dat relevante knipsels uit kranten en tijdschriften werden verzameld en samengevat in een overzicht, dat vervolgens werd toegezonden aan Snijders en diens afdelingshoofden. Het is niet duidelijk of Schuurman ook inzage kreeg in de “portefeuille met politieke mededelingen” waarom Snijders had verzocht.

Schuurmans detachering eindigde in november 1912. De kapitein J.H. Hardenberg nam diens functie over met de opdracht het werk van Schuurman voort te zetten en uit te breiden. De tot dan toe naamloze dienst ging *Studiebureau Vreemde Legers* heten, hetgeen aangeeft dat Hardenberg niet alleen - zoals Schuurman had gedaan - de politieke *intentions* van potentiële tegenstanders trachtte te volgen, maar ook gegevens over de *capabilities* meer systematisch dan voorheen ging bestuderen. Of er gelijktijdig met het Studiebureau Vreemde Legers bij de marinestaf een overeenkomstig studiebureau werd ingesteld, is niet duidelijk. Wel ligt het voor de hand dat mogelijk onder een andere benaming een marineofficier werd belast met het bundelen en verspreiden van de maritieme kondschapsberichten.

Een toenemende stroom van soms gedetailleerde vragen afkomstig van minister van Oorlog Colijn, zelf oud-militair, leidde ertoe dat het eenmansbureau van Hardenberg letterlijk de vraag niet aankon. Vandaar dat hij de medewerking van collega-officieren van de generale staf inriep om hem op een veelheid van terreinen bij te staan: organisatie, bewapening, mobilisatievoorbereiding, opleidingen, etcetera. Hardenbergs bureau werd op die manier het knooppunt van een netwerk

van ongeveer dertig specialisten, die ieder op hun terrein de ontwikkelingen in het buitenland probeerden te volgen. Hun bevindingen werden eenmaal per half jaar door de zorg van Hardenberg vastgelegd in informatiemappen. Deze manier van werken maakte het in elk geval mogelijk sneller en gemakkelijker dan voorheen de antwoorden te vinden op de vragen van Colijn.

In oktober 1913 werd Hardenberg opgevolgd door de luitenant H.A.C. Fabius. Anders dan zijn voorganger wachtte Fabius niet af welke vragen het Studiebureau Vreemde Legers voorgelegd zou krijgen. Hij ging ertoe over maandelijks een 'Militair-politiek overzicht' samen te stellen dat vanaf medio 1914 werd opgenomen in de 'Militaire Spectator' - een omstandigheid die erop wijst dat Fabius zijn overzichten grotendeels, zo niet geheel, samenstelde uit open bronnen. Achter genoemd overzicht bevatte de 'Militaire Spectator' soms 'Korte mededelingen omtrent militaire zaken in verschillende landen', die uitsluitend van militair-technische aard waren¹⁵.

Op 25 juni 1914 werd Fabius' bureau formeel omgezet in een afdeling (de derde) van de generale staf, in de wandeling aangeduid als GS III¹⁶. Ondanks deze statusverhoging bleef het een eenmansbedrijf, tot in augustus 1914 de oorlog uitbarstte.

3 De Eerste Wereldoorlog

Sinds het begin van de twintigste eeuw, maar vooral sinds 1911 waren de indicaties dat de oplopende internationale spanningen zich in een Europese oorlog zouden kunnen ontladen in aantal toegenomen. De Balkan-oorlogen van 1912 en 1913 onderstreepten dat gevaar nog eens. In dat gespannen politieke klimaat waren de instelling van de kondschapdiensten zowel bij het leger als bij de marine, de toenemende aandacht voor de internationale toestand en de ontwikkelingen daarin, Snijders' aandringen op het benoemen van militaire attachés, de instelling van het Studiebureau Vreemde Legers, de oprichting tenslotte van GS III, evenzevele uitingen van een grote en toenemende behoefte aan inlichtingen zowel op internationaal politiek als op militair gebied. Dat Nederland eind juli 1914 zo prompt kon mobiliseren en daarmee adequaat reageren op de internationale ontwikkelingen was echter niet te danken aan Fabius' GS III. Ook de aan hem rapporterende ambtelijke en civiele kondschapdiensten¹⁷ waren kennelijk niet in staat gebleken de 'early warning'-berichten te leveren waarvoor zij mede waren opgericht. Het was een privé-relatie van een officier van de generale staf die vanuit Duitsland een telegram stuurde met de Maleise tekst "Api, api" (vuur) de afgesproken tekst om aan te geven dat Duitsland met zijn mobilisatie was begonnen¹⁸. Nog diezelfde dag, zondag 26 juli 1914, besloot minister van Oorlog N. Bosboom het waarschuwingstelegram A aan de militaire bevelhebbers te zenden. De volgende dag, maandag 27 juli, kwam Snijders terug van een vakantie in Noorwegen. Op 31 juli werd hij benoemd tot opperbevelhebber van land- en zeemacht (OLZ). Op 1 augustus verklaarde Duitsland aan Rusland de oorlog; op 4 augustus trokken Duitse troepen België binnen in het kader van het offensief tegen Ruslands bondgenoot Frankrijk. Op dezelfde dag verklaarde Frankrijks bondgenoot Engeland de oorlog aan Duitsland. De Eerste Wereldoorlog was een feit.

De Eerste Wereldoorlog bracht de ontwikkeling van GS III in een stroomversnelling. Sniijders zag zeer duidelijk het belang van een goede inlichtingenvoorziening voor het neutrale Nederland temidden van de oorlogvoerende mogendheden. Hij stelde Fabius, die nog steeds eerste luitenant was, begin augustus een tiental officieren ter beschikking, waaronder kapiteins en een of meer majoors. Deze in de hiërarchische militaire organisatie zeer ongebruikelijke situatie bleek al spoedig onwerkbaar. Het resultaat van een gesprek hierover tussen Fabius en Sniijders was, dat de genoemde officieren een andere bestemming kregen en dat Fabius op uitdrukkelijk verzoek van Sniijders aanbleef om weer in zijn eentje de afdeling GS III te vormen. Dit gaf hem wel de gelegenheid GS III naar eigen inzicht in te richten en medewerkers aan te trekken.

Fabius' eerste medewerker zowel in belangrijkheid als in chronologische volgorde was de na een ongeval uit de actieve militaire dienst eervol ontslagen luitenant C.A. van Woelderren. Gedurende meer dan vier jaar zou deze als diens chef-staf nauw met Fabius samenwerken, om hem tenslotte als hoofd van GS III op te volgen. Met steun van Sniijders kon het personeelsbestand van GS III vervolgens vrij snel worden uitgebreid, zodanig dat de afdeling in november 1918 uit 25 personen bestond, waarvan twaalf officieren¹⁹.

Het takenpakket van GS III viel uiteen in twee componenten. Voortgekomen uit het Studiebureau Vreemde Legers nam de afdeling al snel na de mobilisatie naast de inlichtingentaak ook de veiligheidstaak, toen nog contraspionage geheten, op zich. Dat laatste had te maken met het feit dat voor de Nederlandse regering het handhaven van de neutraliteit prioriteit nummer één was, wat met zich meebracht dat spionage-activiteiten van de oorlogvoerende landen op Nederlands grondgebied tegengegaan dienden te worden - al was het maar om verwijten te voorkomen dat Nederland de ene of de andere partij bevoordeelde door die activiteiten toe te staan. De genoemde twee componenten *inlichtingen* en *veiligheid* (waaronder contra-inlichtingen) zijn vanaf 1914 tot heden steeds de twee pijlers van de militaire inlichtingendienst geweest, zij het dat na de Tweede Wereldoorlog niet langer handhaving van de neutraliteit maar bondgenootschappelijke (NAVO-)verplichtingen de belangrijkste basis vormden voor de militaire inlichtingendiensten.

3.1 Inlichtingen

In de nazomer en herfst van 1914 was de eerste zorg van Fabius en Van Woelderren het opzetten van de inlichtingendienst. Met name ging het daarbij om het tot ontwikkeling brengen van de verschillende bronnen waaruit de benodigde inlichtingen geput konden worden: open bronnen, menselijke bronnen en verbindingsinlichtingen, tegenwoordig in het Engels/Amerikaanse vakjargon afgekort tot osint (open sources intelligence), humint (human sources intelligence) en sigint (signals intelligence).

open bronnen

Op het gebied van het gebruik van open bronnen ontwikkelde GS III een aanzienlijke expertise. Zorgvuldige lezing van buitenlandse dagbladen en tijdschriften leverde soms onverwacht nauwkeurige informatie op over de strijdende partijen. Zo konden uit de in Duitse kranten gepubliceerde verlieslijsten vele details worden afgeleid met betrekking tot de opbouw van de Duitse militaire organisatie, terwijl het spellen van overlijdensadvertenties van gesneuvelde militairen in Franse bladen soortgelijke informatie prijs gaf betreffende de Franse legerorganisatie²⁰.

menselijke bronnen

Op het gebied van humint had GS III verschillende ijzers in het vuur: de kondschapsdienst(en), de overigens pas medio 1916 benoemde militaire attachés, enkele ‘*legal travelers*’

(personen die zakelijk of privé interessante reizen maakten en bereid waren daarover met GS III van gedachten te wisselen) en tenslotte naarmate de oorlog vorderde de ondervraging van naar Nederland gevluchte en daar geïnterneerde deserteurs.

kondschapsdienst

De kondschapsdiensten, de ambtelijke zowel als de ‘particuliere’, vormden zoals gezegd niet een echte organisatie maar een netwerk van informanten en waren aanvankelijk decentraal ‘opgehangen’ aan de divisiecommandanten. Het lijkt erop (pertinente documenten dienaangaande ontbreken) dat GS III bij of vlak na zijn oprichting als centraal verzamel- en distributiepunt van kondschapsberichten ging fungeren. Een brief van de opperbevelhebber aan de commandant van het veldleger wijst in elk geval in die richting. In november 1914 maakte hij melding van zijn behoefte aan een beter inzicht in de militaire sterkte van de oorlogvoerende mogendheden langs of in de buurt van de Nederlandse grenzen. Met het oog daarop deed hij het verzoek met name de kondschapsdienst van de grensbewaking (de Koninklijke Marechaussee) in te schakelen om gegevens te verzamelen over samenstelling, soort en sterkte van de bedoelde troepen en die aan hem toe zenden²¹. Al in de volgende maand distribueerde

GS III - Inlichtingendienst het soort berichten waar Snijders om had gevraagd: gegevens over de Beierse grenswacht aan de andere kant van de grens met België, mededelingen over Duitse militaire operaties, samenstelling van de desbetreffende legers, gegevens over de Duitse bezettingsmacht in België. Al eerder, als om de Nederlandse neutraliteit in het conflict te bevestigen, had GS III - Inlichtingendienst een rapport ‘Nadere bijzonderheden over het Engelsche leger’ verstuurd²². Sommige berichten onderstrepen nog eens, dat bij het begrip kondschapsdienst bepaald niet zozeer aan geheime agenten, maar eerder aan een combinatie van informanten en tactische verkenningen gedacht moet worden. Een rapport van januari 1915 bijvoorbeeld doet verslag van een verkenning “voor zover zulks met den kijker is waar te nemen” met betrekking tot de ijzerdraadversperring die de Duitsers hadden aangebracht aan de Belgische kant van de grens in Noord-Brabant²³.

Op grond van het zeer schaarse materiaal laat zich niet met zekerheid vaststellen hoe bij de marine de inlichtingen-activiteiten waren georganiseerd. Wat men de maritieme kondschapdienst zou kunnen noemen en waarvan de kustwacht waarschijnlijk een onderdeel vormde²⁴, heeft te weinig archivalische sporen nagelaten om uitspraken daarover te kunnen onderbouwen. Wel is het zo, dat er eind 1914 sprake is van een inlichtingendienst van de marinestaf die een overzicht distribueert van de vijandelijkheden ter zee in de periode november-december 1914. Daar dit overzicht zich bevindt in het geheim archief van het toenmalige IIIe Legerkorps²⁵ is het waarschijnlijk dat de distributie door GS III is verzorgd, waarschijnlijker in elk geval dan dat de inlichtingendienst van de marinestaf rechtstreeks aan een legeronderdeel zou rapporteren. De veronderstelde gang van zaken zou bovendien sporen met de omstandigheid dat GS III de contacten onderhield niet alleen met de in Nederland geaccrediteerde militaire attachés²⁶ maar ook met de marine-attachés²⁷. Of achter de aanduiding *Marinestaf - Inlichtingendienst* meer schuil ging dan een daartoe aangewezen Inlichtingen Officier (IO) is niet duidelijk; waarschijnlijk is het niet²⁸.

militaire attachés (milats)

Hierboven is al het onderwerp militaire (en marine) attachés aangevoerd, naast de kondschapdienst een tweede *humint*-activiteit die door GS III werd gecoördineerd. Al eerder is opgemerkt dat Sniijders reeds in 1911 had aangedrongen op het accrediteren van Nederlandse militaire attachés in met name de omringende landen, toen nog zonder resultaat. Pas in 1916 nadat minister van Oorlog Bosboom in de ministerraad als pleitbezorger voor Sniijders en GS III was opgetreden, ging de ministerraad akkoord met het benoemen van militaire attachés in Berlijn, Parijs en Londen. Bovendien nam de ministerraad Colijns advies over in het neutrale Zwitserland eveneens een attaché te accrediteren. In de loop van 1916 kwamen de attachés in hun respectieve standplaatsen aan, allen hoofdofficieren van de landmacht. Alleen de attaché in Londen was afkomstig van de marine. In het volgende jaar werd het aantal attachés nog met twee uitgebreid: een van de landmacht in Londen en een van de marine in Berlijn. Totdat het instituut militaire attaché bij KB van 20 oktober 1917 formeel werd ingesteld, hadden de attachés als voorlopige algemene opdracht “een studie te maken van de huidige oorlog in een andere, vreemde omgeving”²⁹. Zij kregen hun opdrachten van de chef van de generale staf, waarbij het voor de hand ligt dat GS III een belangrijke rol speelde bij het formuleren van de *requirements* en bij het *briefen* en *debrieven* van de attachés. In 1946 terugblikkend op zijn GS III-periode merkte Fabius dan ook op, dat GS III als de eigenlijke beheerder van de militaire attachés optrad³⁰.

In hun (geheime) instructie kregen de militaire attachés limitatief opgesomd van welke bronnen zij zich mochten bedienen: officiële publicaties van het gastland zoals wetten en verordeningen, parlementaire verslagen, publicaties in vakbladen, mededelingen van de legerleiding, publieke discussies bijvoorbeeld in dagbladen over landsverdediging of oorlogvoering, persoonlijke waarnemingen en tenslotte gesprekken met officiële vertegenwoordigers van krijgsmacht en bestuur van het gastland³¹. Er was dus geen sprake van dat de militaire attachés zich ook nog zouden bezig houden met geheim inlichtingenwerk. Wel speelde een enkele attaché

soms een bemiddelende rol tussen een 'legal traveler' en het hoofdkwartier van GS III in Den Haag. Zo was het aan de net enkele maanden in Parijs geaccrediteerde majoor R.B.A.N. de Quay te danken, dat de kleurrijke geleerde, avonturier en journalist L.H. Grondijs een bezoek aan Fabius bracht³² en hem verslag deed van onder meer de krijgshandelingen rond Verdun. Waarschijnlijk is op dit verslag - later misschien nog schriftelijk bevestigd - het rapport GS III No. 3276 gebaseerd dat een beschrijving geeft van de 'Aanvalsmethoden van de Duitse infanterie aan de hand van de gevechten bij Verdun tussen 21 februari en 15 april'³³. Maar ook de militaire attachés zelf droegen hun inlichtingen-steentje bij. Het overgrote deel van hun rapportage is verloren gegaan, maar uit een enkel bewaard gebleven rapport van GS III is op te maken dat milat-rapportage er de grondslag van is geweest. Een 'Beknopt verslag van een bezoek aan het Minenwerfer-Ersatz-Regiment te Markendorf (Provincie Brandenburg)' bijvoorbeeld was gebaseerd op een bericht van de militaire attaché in Berlijn luitenant-kolonel T.F.J. Muller Massis³⁴.

buitenlandse militaire attachés

Niet alleen Nederlandse militaire attachés leverden hun bijdrage aan het inlichtingenproduct van GS III, ook in Nederland geaccrediteerde militaire attachés van de oorlogvoerende landen waren voor de inlichtingendienst evenzovele inlichtingenbronnen. Zij beschouwden het neutrale Nederland als een uitkijk- en luisterpost van waaruit zij het doen en laten van hun tegenstanders konden observeren, al dan niet met behulp van geheime medewerkers. Het leek Fabius een goede gedachte, dat gastland Nederland zou meeprofiteren van de door de verschillende milats opgedane kennis. Nederlands neutrale positie kwam hem daarbij in zoverre te hulp, dat hij met een beroep op die neutraliteit de militaire attachés uitnodigde iedere inbreuk daarop - bijvoorbeeld door spionage - aan hem te melden. Door zo de milats tegen elkaar uit te spelen kwam GS III heel wat te weten over de oorlogvoerende partijen, over de stand van zaken aan de fronten, over *capabilities en intentions*³⁵.

deserteurs

In hoeverre de verhoren van in Nederland opgevangen en geïnterneerde deserteurs voor GS III waardevol humint-materiaal opleverden is aan de hand van de bewaard gebleven archiefresten eigenlijk niet vast te stellen. Het is mogelijk dat een rapport als 'Tactische gegevens ontleend aan de laatste gevechten bij de Somme'³⁶ geheel of gedeeltelijk op mededelingen van deserteurs is gebaseerd, maar zeker is dat niet. Fabius laat zich in zijn al genoemde terugblik evenwel positief uit over deze *humint*-variant. Met name noemt hij de positieve resultaten van de verhoren van deserteurs uit de Duitse marine, die het mogelijk maakten de duikbotenoorlog praktisch op de voet te volgen. "Op een paar duikboten na wisten wij precies de stand", aldus Fabius³⁷.

censuur en verbindings inlichtingen

Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog ressorteerden de censuur en de codedienst onder een aparte afdeling van de generale staf, GS IV³⁸. Pas na afloop van

de oorlog werden deze inlichtingenbronnen bij GS III ondergebracht. Zolang dat nog niet het geval was bestond er tussen de beide afdelingen een nauwe samenwerking. GS IV had in het kader van zijn censuurtaak de mogelijkheid telefoons af te luisteren, onder meer van ambassades van de oorlogvoerende landen. Daarnaast had de codedienst niet alleen de taak het eigen berichtenverkeer te beveiligen, maar ook om het berichtenverkeer van de oorlogvoerende mogendheden te intercepteren en zondig te decoderen c.q. te decrypteren. De luitenant (en latere generaal) H. Koot speelde op dit terrein een belangrijke rol.

In het dagboek dat hij vanaf ongeveer medio 1916 bijhield heeft Van Woelderren, zij het spaarzaam, af en toe wat opgetekend over de resultaten van de inspanningen van GS IV. Zo meldde hij begin 1918 dat “onze eigen installatie voor radiotelegrafie” in staat is de “draadloze telegrammen van Duitse duikboten” op te vangen. Hoopvol voegde hij daaraan toe, dat de desbetreffende code wel spoedig ontcijferd zou worden door “de geniale Koot”. Dat GS IV de neutraliteit serieus nam en bijvoorbeeld ook de Engelse vertegenwoordiging afluisterde blijkt uit een aantekening in het dagboek van april 1918, wanneer Van Woelderren melding maakt van het feit dat de Engelse legatie “een installatie voor draadloze telegrafie” blijkt te bezitten - een gegeven dat aan het licht kwam doordat de Engelsen dit “door de telefoon” lieten horen. Medio 1918 is GS IV in staat, de “telegrammen van den Duitschen inlichtingendienst” mee te lezen en kent de afdeling ook “den Engelschen code”³⁹.

rapportage en distributie

De wijze waarop GS III de afnemers van zijn op de genoemde bronnen gebaseerde inlichtingenproducten bediende, en wie die afnemers precies waren is aan de hand van het fragmentarisch bewaarde archiefmateriaal niet in detail te reconstrueren. Niettemin kan er wel iets over gezegd worden. Genoemd is al de maandelijkse bijdrage aan de Militaire Spectator, de *Militair-Politieke Overzichten*. Daarnaast publiceerde GS III een *dagbericht*, aanvankelijk alleen bestemd voor de opperbevelhebber. Later werd het ook aan de minister van Oorlog en aan het departement van Buitenlandse Zaken toegezonden⁴⁰. Vanaf begin 1917 werden in het dagbericht ook samenvattingen van de ingekomen kondschapsberichten opgenomen en ging het dagbericht bovendien ook circuleren onder de hoofden van de afdelingen van de generale staf⁴¹. Behalve door middel van deze schriftelijke rapportagevormen hield GS III de onderscheiden afnemers, onder wie koningin Wilhelmina en minister-president Ch.J.M. Ruys de Beerenbrouck, ook mondeling op de hoogte van relevante ontwikkelingen⁴².

In hoeverre GS III over de capaciteit op het gebied van analyse en synthese beschikte om in deze periode te kunnen spreken van op *all sources intelligence* gebaseerde rapportage is om de hierboven genoemde redenen niet aan te geven. Vast staat wel, dat GS III vanaf ongeveer 1916 in toenemende mate beschikte over de daartoe noodzakelijke ingrediënten *osint*, *humint* en *sigint*.

3.2 Veiligheid/Contra-Inlichtingen

Vrijwel vanaf het begin heeft de zorg voor de militaire veiligheid onderdeel uitmaakt van het takenpakket van GS III. Het tegengaan van spionage door vreemde mogendheden, zowel ten nadele van Nederland als van elkaar, op Nederlands grondgebied had daarbij hoge prioriteit. Evenals op het gebied van de *positive intelligence* stonden GS III op dit terrein verschillende bronnen ter beschikking.

buitenlandse militaire attachés

Het tegen elkaar uitspelen van de verschillende buitenlandse militaire attachés leverde zoals al werd opgemerkt op dit gebied een aanzienlijke hoeveelheid gegevens op. Was dat naar het oordeel van GS III niet voldoende, dan aarzelde Fabius niet enige druk op hen uit te oefenen. Een beproefd middel hiertoe was het in overleg met Justitie laten arresteren van informanten van zo'n militaire attaché, wat er nogal eens toe leidde dat deze laatste opening van zaken gaf over zijn eigen activiteiten, maar ter eigen verontschuldiging vaak tegelijkertijd over de activiteiten van zijn collega's/tegenstanders. Ook als dit laatste niet het geval was had GS III toch bereikt dat het inlichtingenwerk werd gefrustreerd⁴³.

Een belangrijk deel van het contra-inlichtingenwerk werd echter niet verricht door GS III zelf, maar door op dit gebied nauw met Fabius samenwerkende andere organisaties, de Opsporingsdienst en inlichtingendiensten van de lokale politie.

de opsporingsdienst

Voor de ontwikkeling van GS III was 1916 een belangrijk jaar, met name op het gebied van uitbreiding van de inlichtingenbronnen. Niet alleen stemde de ministerraad medio van dat jaar in met de benoeming van militaire attachés, maar ook ontstond omstreeks dezelfde tijd de Opsporingsdienst. De taken die deze dienst kreeg uit te voeren, het doen van onderzoeken naar en het observeren van verdachte personen, werden aanvankelijk bij GS III door één medewerker uitgevoerd. Waarschijnlijk in de eerste helft van 1916 waren deze taken zo in omvang toegenomen, dat besloten werd tot oprichting van wat de Opsporingsdienst ging heten: een tiental dienstplichtige onderofficieren ressorterend onder de Inspecteur van het Wapen der Koninklijke Marechaussee. Hun opleiding kregen deze onderofficieren bij enkele gemeentelijke politiekorpsen, onder andere in Rotterdam. De dagelijkse leiding van deze dienst berustte bij C.S. Sixma baron van Heemstra⁴⁴. Waarschijnlijk is de Opsporingsdienst identiek met wat opperbevelhebber Snijders Geheime Militaire Politie noemde. In een brief aan de legercommandanten liet hij - op verzoek van Fabius? - in maart 1916 weten, dat hij "de geheime militaire politie" beter wilde organiseren en daartoe enkele onderofficieren wilde laten opleiden bij de Rotterdamse gemeentepolitie. De commandanten kregen het verzoek voor dit doel ieder twee geschikte onderofficieren aan te wijzen⁴⁵. In elk geval vormde de Opsporingsdienst een belangrijk instrument om de buitenlandse militaire attachés enigszins onder controle te houden en hun contacten bloot te leggen. Daarbij verleenden de geleidelijk van de grond komende inlichtingendiensten van de grote politiekorpsen een allengs groeiende bijdrage.

de politie inlichtingendiensten (PID's)

De eerste politie inlichtingendienst (PID) die door Fabius in het kader van zijn contra-inlichtingenwerk werd ingeschakeld, was die van Rotterdam. Daar had de hoofdcommissaris en oud-marineofficier A.H. Sirks waarschijnlijk als eerste korpschef in Nederland een embryonale inlichtingendienst ingericht waarvan F. van 't Sant, hoofd van de rivierpolitie, als de feitelijke leider optrad. De rivierpolitie immers was bij uitstek in staat de scheepsbewegingen naar het Duitse achterland te volgen, een omstandigheid die ook de Britse inlichtingendienst niet was ontgaan. In de Maasstad hadden dan ook zowel de Duitse als de Britse diensten hun vestigingen, door de Rotterdamse politie discreet in de gaten gehouden. Zolang maar niet ten nadele van Nederland werd gespioneerd en zolang de neutraliteit maar niet in gevaar werd gebracht, konden buitenlandse inlichtingendiensten binnen zekere grenzen hun gang gaan. Dat gold zeker voor de Britse dienst die, naar algemeen wordt aangenomen, Van 't Sant als geheim medewerker had gerekenteerd. Hoe dat zij, de Rotterdamse inlichtingendienst en vooral Van 't Sant vormden voor GS III een belangrijke informatiebron met betrekking tot de activiteiten van de inlichtingendiensten van de oorlogvoerende landen, met name van Duitsland en Engeland. Ook na het vertrek van Van 't Sant naar Utrecht - waar hij met steun van GS III tot hoofdcommissaris werd benoemd - bleef de Rotterdamse politie inlichtingendienst voor GS III belangrijk werk leveren. Zozeer, dat Rotterdamse politieambtenaren die waren belast met onderzoeken voor GS III van die dienst een speciale toelage ontvingen⁴⁶.

Ook politiediensten in andere steden werden in de loop van de Eerste Wereldoorlog ingeschakeld bij het contra-inlichtingenwerk van GS III. Dat gold voor Den Haag⁴⁷ dat met zijn ambassades en consulaten een natuurlijke habitat vormde voor een veelheid van inlichtingendiensten; dat gold ook voor Amsterdam waar de hoofdcommissaris aan Fabius toezegde "zijn handigsten politiemann" ter beschikking te stellen voor het werk ten behoeve van GS III⁴⁸. Deze handige politiemann bleek de inspecteur K.H. Broekhoff, iemand met een natuurlijke aanleg voor (contra-)inlichtingenwerk die zich zou ontwikkelen tot een van de belangrijkste steunpilaren van GS III gedurende een reeks van jaren. Zo wist hij in mei 1917, nog nauwelijks aan zijn nieuwe taak begonnen, een medewerker van de Duitse inlichtingendienst te rekruteren. De man had van zijn Duitse opdrachtgevers de opdracht gekregen de Moerdijkbruggen op te blazen ingeval de Engelsen in Nederland zouden landen. Liever dan die opdracht uit te voeren meldde hij zich bij de Amsterdamse politie als deserteur, waar Broekhoff zich over hem ontfermde. Hij wist de deserteur te bewegen met zijn Duitse 'runners' in contact te blijven en hem, Broekhoff, op de hoogte te houden van de ontwikkelingen in het Moerdijk-plan, om zonodig de toeleeg te kunnen verijdelen. Dat bleek niet nodig. Toen de Duitser enkele maanden later naar Utrecht werd gestuurd droeg Broekhoff deze dubbelagent over aan de Utrechtse politie waar Van 't Sant inmiddels korpschef was geworden⁴⁹.

Na Amsterdam werden in 1917 nog onder meer de politiekorpsen van Vlissingen en Velsen in de relatiekring van GS III opgenomen, waarschijnlijk vooral van belang geacht met het oog op de observatie van scheepsbewegingen. Tekenend voor de behoedzaamheid en omzichtigheid waarmee Fabius tewerk ging was zijn

verzoek aan Broekhoff - die inmiddels Fabius' vertrouwen geheel had gewonnen - om na te gaan of de korpschef van Velsen wel betrouwbaar was⁵⁰.

Aan het eind van de Eerste Wereldoorlog was GS III van een eenmansbedrijf uitgegroeid tot een organisatie met plusminus 25 directe medewerkers. Deze organisatie had voor zijn inlichtingentaak in beginsel de beschikking over dezelfde soorten bronnen als waarover thans de MID beschikt: open bronnen, menselijke bronnen in diverse varianten en technische bronnen als radio-interceptie en -gelegitimeerd door de staat van beleg - telefoontap en postcensuur. Voor zijn veiligheids-taak ontleende de dienst veel informatie aan de in Nederland geaccrediteerde buitenlandse militaire attachés; bovendien had de dienst de beschikking over de Opsporingsdienst en de inlichtingendiensten van de voornaamste grote politie-korpsen. Met name de laatstgenoemde relaties zouden van onschatbare waarde blijken toen in november 1918 GS III met een nieuwe uitdaging werd geconfronteerd: een naar het leek acute dreiging van binnenlandse revolutie.

4 Dreigende revolutie

Voor de medewerkers van GS III gingen de gevaren en risico's van de Eerste Wereldoorlog bijna naadloos over in de gevaren van wat zich heel even liet aanzien als een binnenlandse revolutie. De voortekenen daarvan hadden zich achteraf gezien al eerder aangediend. In maart 1917 tekende Van Woelderer in zijn dagboek aan dat er berichten binnenkwamen over een groot oproer in St. Petersburg; eind oktober van dat jaar berichtte Broekhoff aan Fabius dat hij van zijn korpschef opdracht had gekregen om te letten op "verschijnselen die wijzen op revolutionaire bewegingen". Tegelijkertijd wees hij erop, dat de van de SDAP afgesplitste Sociaal Democratische Partij (SDP) en het anarchistische Nederlands Arbeids Secretariaat (NAS) zich bezig hielden met "een verderfelijke propaganda in het leger", als bewijs waarvan Broekhoff twee pamfletten insloot die in het leger verspreid werden en waarvan de tekst tevens in het blad van de SDP 'de Tribune' was afgedrukt. Het pamflet met de aanhef "Aan onze kameraden in het leger" moedigde aan tot het oprichten van raden van arbeiders en soldaten⁵¹.

Deze 'raden van soldaten en arbeiders' en hun vermeende revolutionaire activiteiten zouden in de tweede helft van 1918 het schrikbeeld worden van de hoogste burgerlijke en militaire autoriteiten. Eind mei van dat jaar had een dienstplichtig militair Broekhoff op de hoogte gebracht van plannen van deze 'raden van arbeiders en militairen' om aanslagen te plegen op niet nader genoemde ministers en op openbare gebouwen. De Amsterdamse officier van justitie wilde de zaak grondig uitzoeken en gaf Broekhoff toestemming de zaak met de informant 'door te spelen'. Om dat te kunnen doen verdiende het aanbeveling de informant, die dienst deed in het veldleger, naar Amsterdam over te plaatsen. Hiertoe riep Broekhoff Fabius' bemiddeling in. Bovendien verzocht hij, om de geloofwaardigheid van zijn informant te vergroten, deze de 'tijdgranaten' te laten leveren waarom de comploteurs hem hadden gevraagd. Fabius moest er even over nadenken, maar begin juni kon hij Broekhoff berichten dat de soldaat werd overgeplaatst en bovendien drie granaten (onschadelijk gemaakt, dat wel) aan zijn 'kameraden' kon afleveren.

Vanaf dat moment raakte de affaire in een stroomversnelling.

Inlichtingenmiddelen als volg- en observatieacties werden in de strijd gebracht; ook werd een medewerker van de Opsporingsdienst als ‘undercover-agent’ ingezet. De dreiging uitgaande van de raden van arbeiders en soldaten leek met de dag toe te nemen; er was sprake van steeds grotere aantallen leden, van steeds grotere wapenvoorraden. Fabius, die het operationele werk overliet aan de politie, in casu aan Broekhoff, hield de legerleiding nauwgezet op de hoogte. De (anti-)climax kwam in het najaar, toen Broekhoff erachter kwam dat de berichten van zijn voornaamste informant op zijn zachtst gezegd sterk overdreven waren en dat de beweerde dreiging eigenlijk alleen in diens fantasie bestond. Niettemin bleef Broekhoff de raden volgen, zij het op afstand en minder intensief. Daaraan was het te danken dat hij Fabius op 12 november 1918 kon waarschuwen dat de volgende dag een, zich noemend ‘Revolutionair Socialistisch Comité’ na afloop van een vergadering in de Amsterdamse Diamantbeurs zou gaan demonstreren en van plan was politieposten te overvallen om aan wapens te komen⁵². Ditmaal was Broekhoffs waarschuwing terecht. Op de 13e november probeerden enkele duizenden ‘Wijnkoopianen’ de Amsterdamse cavaleriekerne te ‘bevrijden’. Er werd met scherp geschoten en er vielen doden en gewonden. Het was tenslotte de door Wijnkoop te hulp geroepen politie die tussen de militairen en de communisten bemiddelde en verder bloedvergieten voorkwam⁵³.

Toch was het niet dit optreden van de zich later communistische partij noemende SDP dat GS III de meeste zorgen baarde. De SDP vormde als politieke groepering een duidelijke minderheid; de politie- en legerautoriteiten in Amsterdam hadden getoond de situatie aan te kunnen; bovendien vonden de incidenten plaats in Amsterdam en niet in het regeringscentrum Den Haag. Wat GS III in een toestand van opperste paraatheid bracht en de militaire inlichtingendienst in de kortst mogelijke tijd omvormde tot een binnenlandse veiligheidsdienst, was de ‘revolutie die niet doorging’, de verklaring van SDAP-leider P.J. Troelstra in de Tweede Kamer op 12 november 1918.

Voor GS III was Troelstra geen onbekende. In april 1918 had de dienst van de censuurdienst GS IV vernomen dat Troelstra telefonisch contact had gehad met de Duitse legatie. Hem was door de Duitsers medegedeeld dat de “onderhandelingen een gunstig verloop” hadden - mogelijk een versluierde manier om te kennen te geven dat het Duitse voorjaarsoffensief succes leek te hebben. Toen ruim een half jaar later, begin november, de door de GS III-leiding vereerde opperbevelhebber van land- en zeemacht generaal Snijders ontslag nam, zag Van Woelderens dat als “eene capitulatie aan Troelstra”⁵⁴. De sociaal-democraat Troelstra werd, kortom, al langer door GS III met een wantrouwend oog bekeken. Toen dan ook Troelstra’s politieke geestverwanten in Duitsland de keizer tot aftreden dwongen en onder leiding van Ebert de republiek uitriepen, vroeg Van Woelderens zich in zijn dagboek af, of ook Nederland aan de vooravond van een revolutie stond. Het tekenen van de wapenstilstand in de vroege ochtend van 11 november was voor de GS III-leiding niet zo zeer reden tot vreugde, als wel het sein tot koortsachtige activiteit. “In heel Duitschland is de revolutie uitgebroken”, noteerde Van Woelderens die dag. Met de korpschef van de Haagse politie, die geheel onwetend was met betrekking tot de recente ontwikkelingen in Duitsland, werd overleg gepleegd over de in

de ogen van GS III dreigende binnenlandse toestand. Tot half een 's nachts was Van Woelderer op het bureau van GS IV om de laatste berichten te vernemen. Fabius was de gehele dag onafgebroken in gesprek met de politie in onder meer Rotterdam, Amsterdam en Utrecht.

De volgende dag leek Troelstra's rede in de Tweede Kamer de ergste vermoedens van GS III te bevestigen, vooral toen bleek dat niet alleen de burgemeester van Rotterdam, A.R. Zimmerman, maar uitgerekend ook de korpschef Sirks de machtsovername door de 'roden' als een voldongen feit leken te accepteren. Op deze 12e november tekende Van Woelderer in zijn dagboek aan, dat GS III nu "dienst voor het binnenland" was geworden. Door middel van vertrouwenspersonen werd de stemming in het leger gepeild; Fabius stond de gehele dag in telefonisch en persoonlijk contact met de ministerraad, met de voorzitter daarvan, Ruys de Beerenbrouck en met de opvolger van generaal Snijders, generaal W.F. Pop. In die gesprekken kon Fabius misschien geruststellende geluiden laten horen over 'de geest in de troep' - voor de beoordeling van de situatie een niet onbelangrijk gegeven, zeker na de voor Nederlandse begrippen verontrustende 'mouterij' van de in de Harskamp gelegen troepen. Voor een analyse van de arbeidersbeweging en van de daarin bestaande stromingen was GS III echter aangewezen op de inlichtingendiensten van de politiekorpsen in de grote steden. Met name Broekhoff in Amsterdam had zich in relatief korte tijd ontwikkeld tot een autoriteit op dat gebied, mede dankzij zijn gesprekscontacten in de hogere echelons van SDAP en NVV. Op dezelfde dag dat Troelstra zijn 'revolutie' aankondigde vervaardigde Broekhoff een overzicht van de verschillende partijen, groepen en groepjes binnen de 'arbeidersbeweging' dat hij ook aan GS III toezond. Hij deed dat, zoals hij in een begeleidend briefje schreef, in de verwachting dat een dergelijk overzicht ook voor Fabius van nut kon zijn "waar U zich thans ook op dat gebied gaat bewegen"⁵⁵. Dat laatste was zeker het geval. Terwijl de generale staf onder de krachtige leiding van Pop maatregelen nam (Van Woelderer maakt melding van het achter de hand houden van 3000 man infanterie en 400 cavaleristen en van het beveiligen van het departement van Oorlog met mitrailleurs) voor het geval de zaken echt uit de hand zouden lopen, stelde GS III alles in het werk om een beeld te krijgen van de werkelijke toestand. Daarbij was het aftappen van telefoons door GS IV - de staat van beleg die dat mogelijk maakte was nog niet opgeheven - een belangrijk inlichtingenmiddel. Op die manier kon GS III al op 13 november de eerste aanwijzing noteren dat het met de revolutie misschien wel zou meevallen. Een gesprek tussen Troelstra en diens partijgenoot Albarda bracht aan het licht dat er in de SDAP meer kritiek op de leider viel te constateren dan enthousiasme voor diens 'revolutie'⁵⁶. Al op de 14e november zag Van Woelderer nog meer redenen tot optimisme: de SDAP bleek verdeeld, het congres van die partij in Rotterdam kende een rustig verloop en nog aan het eind van dezelfde dag kreeg hij een telefoontje uit Rotterdam dat Troelstra had erkend zich te hebben vergist.

Dat betekende evenwel niet dat GS III zich nu weer ging concentreren op zijn 'core business', het militaire inlichtingen- en contra-inlichtingenwerk. Integendeel. GS III, inderhaast speciaal met het oog op de binnenlandse veiligheid uitgebreid met 3 officieren, ging zich vanaf eind november 1918 voorbereiden op

een vredestaak die in de ogen van Fabius mede “het verzamelen van gegevens betreffende revolutionaire propaganda in binnen- en buitenland” zou omvatten⁵⁷.

5 Interbellum: GS III, GS IIIA en GS IIIB (1919 -1940)

Aanvankelijk had Fabius een GS III voor ogen dat, ook op het gebied van de binnenlandse veiligheid, zou beschikken over eigen netwerken van informanten en vertrouwenspersonen in binnen- en buitenland. Broekhoff en Van 't Sant, de meest geprononceerde representanten van het inlichtingenwerk bij de politie, hadden over die opzet hun twijfels. Met name Broekhoff stelde de indringende vraag of de generale staf nu wel de meest aangewezen instantie was voor het volgen en bestuderen van binnenlandse politieke stromingen⁵⁸. Na enkele overlegondes tussen Fabius, diens chef Pop en minister van Binnenlandse Zaken Ruys de Beerenbrouck presenteerde Pop een nota waarin hij de grondslagen uiteenzette waarop een wat hij noemde *centrale inlichtingendienst* zou moeten berusten die de regering tijdig zou moeten informeren over “revolutionaire woelingen en propaganda”. Een dergelijke dienst zou, aldus Pop, bij de generale staf ondergebracht kunnen worden omdat daar al een soortgelijke dienst (GS III) bestond. De chef van de generale staf zou zorg moeten dragen dat de relevante inlichtingen ter beschikking zouden komen van de regering en met name van de minister van Binnenlandse Zaken, en in voorkomende gevallen van plaatselijke autoriteiten. Een dergelijke centrale inlichtingendienst onder politieke verantwoordelijkheid van de minister van Binnenlandse Zaken zou moeten kunnen rekenen op de medewerking van de plaatselijke politie, van de Koninklijke Marechaussee (waarmee Pop waarschijnlijk doelde op de Opsporingsdienst), van ‘burgerlijke vertrouwenspersonen’, onder meer in de toen nog bestaande burgerwachten waartoe GS III een goede entree had, en tenslotte van de militaire inlichtingendienst zelf. Het was met deze nota als uitgangspunt dat de ministerraad op 27 oktober 1919 besliste over de instelling van zowel een militaire als een civiele inlichtingendienst onder verantwoordelijkheid van respectievelijk de minister van Oorlog en de minister van Binnenlandse Zaken.

Minister van Oorlog G.A.A. Alting von Geusau zette naar aanleiding daarvan in een nota aan Pop nog eens de puntjes op de i: de generale staf zou voortaan *uitsluitend* verantwoordelijk zijn voor de inlichtingendienst die betrekking had op defensiebelangen. Naast een inlichtingendienst die verantwoordelijk zou zijn voor het verzamelen van inlichtingen over vreemde legers (GS IIIA) zou er voortaan een dienst zijn die tot taak had het “op de hoogte komen van denkbeelden en stromingen onder officieren, onderofficieren en minderen in het leger”(GS IIIB). Bij elk legeronderdeel zou te dien einde een inlichtingenofficier moeten komen om de contacten met GS IIIB te onderhouden.

Uitdrukkelijk stipuleerde Alting von Geusau dat de generale staf zich diende te onthouden van “het werken ten dienste van de binnenlandsche veiligheid”, een ferme uitspraak die hij in één adem relativeerde met de opmerking dat dit niet uitsloot “de samenwerking met een bureau dat onder een ander departement [Binnenlandse Zaken] ressorteert” en dat dit evenmin hoefde te betekenen dat een dergelijk bureau niet ondergebracht zou kunnen worden “in een der lokalen in

gebruik bij de Generale Staf”, als maar duidelijk was dat de politieke verantwoordelijkheid voor een dergelijk bureau niet berustte bij de minister van Oorlog⁵⁹.

Zo was, op papier in elk geval, vastgelegd dat *GS IIIB* en de *Centrale Inlichtingendienst (CI)* twee geheel verschillende diensten waren, ressorterend onder twee verschillende departementen. In de praktijk echter vormden *GS IIIB* en de *CI* één geheel. Dat had te maken met enerzijds de uiterst zuinige bijdragen in geld en personeel die Binnenlandse Zaken bereid was in de *CI* te investeren, waardoor Oorlog verreweg de grootste financiële bijdrage leverde, ook aan de *CI*. Anderzijds was er het feit dat als gevolg daarvan het personeel van *GS IIIB* en de *CI* identiek en dus militair was, zeker waar het ging om de leidende posities. Nadat Fabius na afronding van de reorganisatie van *GS III* naar zijn reguliere onderdeel, de cavalerie, was vertrokken, nam Van Woelderens, zelf kapitein b.d., de leiding van *GS III* korte tijd van hem over tot hij eind 1919 burgemeester van Vlissingen werd. De kapitein b.d. J.W. van Oorschoot die vervolgens met de leiding van *GS III* werd belast, was reserveofficier en had in de Eerste Wereldoorlog bij *GS III* gediend als *liaison-officier* met de buitenlandse, vooral Britse militaire attachés. Van Oorschoot belastte twee ondercommandanten met de leiding van respectievelijk *GS IIIA* en *GS IIIB*, waarbij de laatste tevens hoofd werd van de *CI*. De eerste officier in die dubbelfunctie was C.S. Sixma baron van Heemstra, tot dan hoofd van de Opsporingsdienst. Sixma op zijn beurt werd opgevolgd door de kapitein T.S. Rooseboom die de functie tot mei 1940 bekleedde.

De militaire encadrering van *GS III* en daarmee tevens van de *CI* betekende overigens niet dat de *CI* nu ook als een militaire dienst werd beschouwd. Integendeel, Fabius had er met kracht voor gepleit de *CI* als een interdepartementale dienst te laten functioneren en niet alles over ‘Oorlog’ te laten lopen. Dat kon echter niet verhinderen dat in de praktijk het verschil tussen *GS IIIB* en de *CI* als verwaarloosbaar, ja als non-existent werd ervaren⁶⁰. Tegen de achtergrond van dat gegeven zal in dit rapport verder slechts over de militaire dienst *GS III* en zijn onderafdelingen *GS IIIA* en *GS IIIB* worden gesproken.

Nadat in de loop van 1919 zowel de Opsporingsdienst (per 1 juli) als de censuur- en interceptiedienst *GS IV* (per 1 mei) organiek bij *GS III* waren gevoegd⁶¹, traden er tot aan de Duitse inval in mei 1940 nauwelijks meer wijzigingen op in de organisatie. In *GS III* beschikte de chef van de generale staf in die periode over een militaire inlichtingen- en veiligheidsdienst, die voor zover valt na te gaan bedoeld was om zowel de leger- als de marineleiding te bedienen. Anders dan bij het oorspronkelijke *GS III* het geval was geweest, waren de inlichtingen- en de veiligheids/contra-inlichtingentaak nu organisatorisch van elkaar losgemaakt en ondergebracht bij twee aparte eenheden, elk onder een eigen commandant en elk met eigen inlichtingenbronnen en -middelen.

5.1 Inlichtingen: *GS IIIA*

Hoewel Fabius vanaf medio 1919 zijn militaire carrière buiten *GS III* voortzette,

had hij zijn belangstelling voor deze dienst niet verloren. Al dan niet op verzoek schreef hij in 1921 in de *Militaire Spectator* een artikel waarin hij uiteenzette wat naar zijn mening de taken waren van “de inlichtingendienst bij den Generalen Staf”. Hij onderscheidde er vijf, waarvan er twee betrekking hadden op GS IIIA, de inlichtingendienst in engere zin: enerzijds het verzamelen en bestuderen van politieke en militaire inlichtingen in algemene zin, anderzijds bestudering van specifiek militaire onderwerpen⁶². Zonder veel moeite is hierin een voorafschaduwing te zien van de bureaus Strategische Analyse respectievelijk Militaire Aangelegenheden van de Afdeling Inlichtingen van de huidige MID.

De bronnen waaruit GS IIIA deze strategische en specifiek militaire gegevens wist te putten waren geen wezenlijk andere dan die waaruit GS III tijdens de Eerste Wereldoorlog zijn gegevens had opgedaan: open bronnen, menselijke bronnen en verbindingsinlichtingen.

open bronnen

Er is geen reden om aan te nemen dat GS III in het algemeen, en dus ook GS IIIA tijdens de periode van het Interbellum, het gebruik van open bronnen verminderde of beëindigde. Een belangrijk deel van de door GS IIIA tot inlichtingen verwerkte gegevens zal dan ook uit binnen- en buitenlandse dag- en weekbladen afkomstig zijn geweest, uit buitenlandse militaire tijdschriften etc. Zo was het GS IIIA niet ontgaan dat in november 1927 in de ‘*Revue Militaire Française*’ een artikel was verschenen onder de titel “*Informations concernant l’armée Russe*”. Hierin werd aandacht besteed aan de invloed van de politiek op de organisatie van het Rode leger⁶³.

menselijke bronnen

De menselijke bronnen die GS IIIA tot de capitulatie in mei 1940 ter beschikking stonden waren in essentie geen andere dan die waarover GS III aan het eind van de Eerste Wereldoorlog beschikte. De kondschapsdienst leidde wellicht een wat kwijnend bestaan, maar werd aan het eind van de jaren dertig zo goed en zo kwaad het ging gereactiveerd. In zekere zin geldt hetzelfde voor de Nederlandse militaire attachés die in de jaren twintig niet langer nodig werden geacht, maar in de tweede helft van de jaren dertig als instituut in ere werden hersteld. Gedurende het gehele Interbellum bleven militaire attachés in Nederland geaccrediteerd en behalve bronnen van inlichtingen voor hun eigen regeringen tegelijkertijd informatiebronnen voor GS IIIA. Van ‘*legal travelers*’ kan hetzelfde gezegd worden als van de kondschapsdienst; ook van hun diensten werd tegen het einde van de jaren dertig een meer intensief gebruik gemaakt.

de kondschapsdienst

Over de waarde van de kondschapsdienst als inlichtingenbron staan twee oordelen tegenover elkaar. Tegen het einde van de Eerste Wereldoorlog liet Snijders aan zijn ondercommandanten weten dat hij “met genoegen” vaststelde dat “uit de talrijke kondschapsberichten vrij spoedig een juiste indruk kon worden verkregen van de werkelijke toestand”⁶⁴. Fabius daarentegen, na de Tweede Wereldoorlog terugblik-

kend, meende dat “de organisatie van den Inlichtingendienst met z.g. Kondschappers een groote failure [was] gebleken”⁶⁵. De oorzaak van deze schijnbare tegenstrijdigheid moet waarschijnlijk gezocht worden in de omstandigheid dat Snijders’ oordeel was gebaseerd op de resultaten van de kondschapdiensten tijdens de Eerste Wereldoorlog, terwijl Fabius mogelijk vooral het oog had op de prestaties van de kondschapdienst in de jaren 1939/40, prestaties die inderdaad te wensen overlieten. In een tijdens de Tweede Wereldoorlog opgesteld document doet een ‘particuliere kondschapper’ verslag van zijn ervaringen met de ‘professionals’ van GS IIIA, ervaringen die Fabius’ oordeel “groote failure” in hoge mate ondersteunen. Het rapport is opgesteld door een in de buurt van de oostgrens wonende notaris die wordt omschreven als “Eerlijk als goud, doch staat hier bij de bevolking als wat zonderling bekend”⁶⁶.

De eerste kennismaking van de notaris met GS IIIA (zo ook in zijn verslag aangeduid) dateerde van 29 augustus 1939, de dag waarop het Nederlandse leger mobiliseerde. Die dag werd hij gebeld door de echtgenote van een reserve-officier. Zij vertelde dat haar man naar zijn mobilisatiebestemming was vertrokken, maar dat na diens vertrek iemand uit Den Haag onder een schuilnaam had opgebeld. De onbekende had de reserve-officier nog eens op het hart willen binden hoe belangrijk thans zijn kondschapsarbeid voor GS IIIA was geworden. De onbekende die zich later bekendmaakte als kapitein van de generale staf bleek verrast door het feit dat de reserve-officier was gemobiliseerd, en dus zijn kondschapswerk langs de oostgrens niet kon verrichten. Hier wreekte zich de oude kondschapsinstructie, waarin werd aanbevolen voor de particuliere kondschapdienst burgers te zoeken met een militaire achtergrond, bijvoorbeeld als reserve-officier. Kennelijk had men er niet aan gedacht dat juist in spannende tijden militair reserve-personeel wel eens in werkelijke dienst opgeroepen zou kunnen worden.

Alsof dit nog niet genoeg was, drong de kapitein van GS IIIA er bij de echtgenote van de gemobiliseerde kondschapper op aan, dat zij een vervanger voor haar man zou zoeken, en wel dezelfde dag nog. Omdat zij zo gauw niemand anders wist, had zij contact opgenomen met de notaris. Die kreeg van de dame die hem had ‘gerecruteerd’ twee geheime telefoonnummers waar de notaris zich als nieuwbakken kondschapper moest melden. Toen hij na lang proberen eindelijk iemand aan de lijn kreeg - de genoemde kapitein - en om nadere instructies vroeg, kreeg hij te horen: “Zie zelf maar, de zaak is van groot belang, doe wat u kan; wees in hemelsnaam actief en let op alles, want er kan van alles gebeuren. Ga er maar direct op uit. Alles is op het ogenblik mogelijk. We rekenen op u”.

Ondanks dit wat bizarre begin van zijn kondschapperscarrière ging de notaris aan de slag en rapporteerde wat hem van belang leek, zonder dat hij daarop enige reactie of commentaar mocht vernemen. Pas eind oktober, nadat hij twee maanden naar eigen inzicht inlichtingen had verzameld en doorgegeven, kreeg hij voor de eerste keer de kapitein in levende lijve te spreken. Van een degelijke instructie was echter nog steeds geen sprake. Wel kreeg de notaris ongezien toestemming om hulpkrachten te werven voor de kondschapdienst langs de oostgrens. De notaris had nog een enkele keer persoonlijk contact met GS IIIA, maar tussen half maart en 10 mei 1940, toen het echt ging spannen, liet de inlichtingendienst niets van zich horen. “Een belangwekkend maar teleurstellend werk” is het oordeel van de notaris over het kondschapswerk.

Nu zal de ‘particuliere’ kondschapdienst wel niet over de hele linie op de hierboven geschilderde wijze hebben gefunctioneerd, maar uit dit relaas is toch wel een grote mate van amateurisme en gebrek aan beleid te distilleren. In die zin had Fabius met zijn “grootte failure” niet helemaal ongelijk. Tegen die achtergrond krijgt de vraag welke bronnen GS IIIA nog meer ter beschikking stonden extra reliëf. Daartoe behoorde in elk geval de kondschapdienst van de Koninklijke Marechaussee die, volgens de officiële geschiedschrijving van het Wapen, “belangrijke resultaten” wist te bereiken⁶⁸. Welke die resultaten waren komt overigens niet naar voren, evenmin als uit de verklaringen van een voormalig onderofficier van de marechaussee, dat hij vanaf ongeveer 1937 tot aan de Duitse inval in mei 1940 een informant had die hem militaire inlichtingen leverde⁶⁸. Of de kondschapdienst van de douane ooit iets heeft opgeleverd is uit het beschikbare archiefmateriaal niet op te maken.

militaire attachés

Nog enkele jaren na de Eerste Wereldoorlog bleven de militaire attachés hun bijdragen leveren aan het inlichtingenbeeld van GS IIIA. In het begin van de jaren twintig bijvoorbeeld was de ‘Belgische kwestie’ een actueel politiek en kennelijk ook militair probleem. De Belgische plannen tot annexatie van Zeeuws-Vlaanderen waren voor GS IIIA in elk geval aanleiding om zich terdege te oriënteren op de *capabilities* van het Belgische leger. Het ligt daarbij voor de hand dat de militaire attaché in Parijs, tevens geaccrediteerd in Brussel, daaraan naar vermogen bijdroeg. De laatste bewaard gebleven gegevens over het Belgische leger dateren van januari 1923⁶⁹, precies het moment waarop wegens bezuinigingen de functie van militair attaché in Brussel (en Parijs) als laatste werd opgeheven. Die in Berlijn was het jaar daarvoor al geschrapt⁷⁰.

Vanaf dat moment moest men het zonder deze ‘oren en ogen’ in het buitenland doen, tot in de tweede helft van de jaren dertig de internationale veiligheidssituatie zich zodanig dreigend liet aanzien, dat wederom Nederlandse militaire attachés werden geaccrediteerd in Londen, Parijs (tevens Brussel) en Berlijn. Bovendien werd in Londen naast de militaire nog een marine attaché benoemd⁷¹.

De militaire attaché in Parijs, D. van Voorst Evekink, werd 11 maart 1936 aangesteld. Hij rapporteerde onder meer over de rol van het luchtwapen in de Spaanse Burgeroorlog en over het negatieve oordeel van de Belgische legerleiding over de Fokker T-5 en - in iets mindere mate - over het modernste Fokkertoestel, de G-1. Vanuit Parijs rapporteerde hij een enkele maal ook over ontwikkelingen in Duitsland, zoals in augustus 1938 uitgebreid over de Sudetencrisis, inclusief gegevens over Duitse troepenconcentraties en de mobilisatie van Duitse reservisten⁷². Het blijkt niet uit het archiefmateriaal, maar het ligt nogal voor de hand dat minstens een deel van de genoemde gegevens afkomstig was van Franse collega’s, wellicht van het Deuxième Bureau, de Franse tegenhanger van GS III.

Bij het Nederlands gezantschap in Berlijn werd eveneens per 11 maart 1936 G.J. Sas als militair attaché geaccrediteerd. Hij bleef slechts een jaar *en poste*. Per 1 mei 1937 werd hij geplaatst bij de veldartillerie, een jaar later bij de generale staf. Hij werd opgevolgd door B.R.P.F. Hasselman, tot Sas met ingang van 16 april 1939 wederom in Berlijn werd geplaatst⁷³. Van zijn rapportage heeft slechts een

uiterst gering deel de Tweede Wereldoorlog overleefd. Met name de berichtgeving uit zijn tweede periode in Berlijn, die voor een groot deel - op het laatst voornamelijk - was gebaseerd op mededelingen van Abwehr-kolonel Hans Oster, is in de meidagen van 1940 om begrijpelijke redenen vernietigd. Na de capitulatie heeft de rechterhand van Abwehr-chef Canaris, T.A.R. Protze, nog vergeefs getracht uit de overgebleven archieven van de generale staf de bron van Sas' rapportage te achterhalen. Mogelijk is hij toen gestuit op een bericht van Sas daterend uit februari 1937 dat zeker de instemming zal hebben gehad van de anti-communistische conservatief Protze. Sas maakt dan melding van een naar zijn mening gevaarlijke en onwenselijke ontwikkeling, namelijk een groeiende militaire samenwerking tussen Tsjechoslowakije en Rusland, dit "onder het voorwendsel van Duitsche dreiging"⁷⁴.

Overigens is ook zonder dat het desbetreffende materiaal bewaard is gebleven voldoende bekend geworden over Sas' berichtgeving gedurende zijn tweede Berlijnse periode en over de uiteenlopende reacties daarop van 'Den Haag'. De na de oorlog tegenover de Parlementaire Enquête Commissie afgelegde verklaringen geven daarvan een levendig beeld⁷⁵. In elk geval komt hieruit duidelijk naar voren hoe belangrijk Sas' berichten waren voor de beoordeling van de toestand door GS IIIA.

Ondanks de politieke en militaire dreiging die in toenemende mate van Duitsland uitging hield Nederland, en zeker ook de chef van de generale staf I.H. Reijnders, zich aan het uitgangspunt van het buitenlands beleid, de handhaving van de neutraliteit. Vandaar dat in de berichtgeving van de Nederlandse militaire attaché in Londen bijvoorbeeld de stand van de Britse luchtafweer gedetailleerd aan de orde kwam⁷⁶. Een en ander verhinderde overigens niet dat GS III onder leiding van Van Oorschot tegen het einde van de jaren dertig onder de vaan van de neutraliteit een zeker gedoogbeleid ontwikkelde met betrekking tot met name de Britse vanaf Nederlands grondgebied uitgevoerde spionage-activiteiten tegen Duitsland. Het 'Venlo incident' bracht aan het licht hoe ver Van Oorschot bereid was daarin te gaan.

liaison

Het als 'Venlo incident'⁷⁷ bekend geworden échec van de Britse inlichtingendienst MI 6 was in de loop van 1939 begonnen als wat zich liet aanzien als een veelbelovend contact met een anti-Hitler-groepering in het Duitse leger. Om vertegenwoordigers van de Duitse 'oppositie' veilig te kunnen ontmoeten was Nederland het aangewezen 'derde land'. Een aan hem gericht formeel Brits verzoek hieraan mee te werken kon Van Oorschot niet honoreren, maar hij stelde de Britten wel een verbindingsman van GS IIIA ter beschikking die zonodig paden kon effenen en obstakels uit de weg ruimen. Daar stond tegenover dat de Nederlandse dienst op die manier zou meedelen in de informatie die het contact met de vermeende oppositionele Duitse militairen zou opleveren. De afloop van wat in hedendaagse termen een 'joint operation' genoemd zou kunnen worden is algemeen bekend. De 'oppositie' bleek het geesteskind van Walter Schellenberg, het hoofd van de Abteilung VI Ausland van de Sicherheitsdienst; de geplande ontmoeting aan de

grens bij Venlo bleek een valstrik; de Britse MI 6-medewerkers werden over de grens gesleurd en de Nederlandse verbindingsman, luitenant D. Klop, werd in het daaropvolgend vuurgevecht gedood. Van Oorschoot moest ontslag nemen als hoofd van GS III, omdat op zo'n pijnlijke wijze aan het licht was gekomen hoe onder zijn uiteindelijke verantwoordelijkheid door de samenwerking met MI 6 de Nederlandse neutraliteit was geschonden. Hij werd opgevolgd door de man die tijdens de Eerste Wereldoorlog met succes GS III had vorm gegeven, de inmiddels als luitenant-generaal gepensioneerde Fabius.

Het justitieel onderzoek naar de feiten en omstandigheden betreffende het Venlo-incident leverde tot veler verrassing concrete informatie op over de manier waarop GS IIIA in de jaren dertig ook op andere, minder directe manier anti-Duitse inlichtingenactiviteiten gedoogde en daarvan meeprofitteerde. Dit onderzoek, naar vermogen tegengewerkt door de generale staf c.q. GS III, bracht aan het licht dat op Nederlands grondgebied een inlichtingennetwerk actief was ten behoeve van de Britse, Franse en mogelijk Belgische inlichtingendiensten. De spil van dit uit Nederlanders bestaande netwerk was P. Koster, een wapenhandelaar en voormalig marine-officier die vanuit Parijs opereerde, waar hij de militaire attaché Van Voorst Evekink wel eens van inlichtingen voorzag over Duitse militaire aangelegenheden. Het voornaamste steunpunt in Nederland werd gevormd door een wijnhandelaar, wiens vader, oom en neven opper-, respectievelijk hoofdofficieren bij de artillerie waren (geweest) en die na hun pensionering eveneens in de wapenhandel waren terecht gekomen. Wapenhandel, onder meer bemiddeling bij de bouw van onderzeeboten in dienst van een Amerikaans bedrijf, en spionage gingen hand in hand. De oud-marineofficier Koster, die onder meer oprichter en eerste voorzitter van de vereniging 'Onze Vloot' was, had voor zijn activiteiten de stilzwijgende goedkeuring van de chef van de marinestaf, vanaf september 1939 bevelhebber der zeestrijdkrachten J.T. Fürstner. In ruil daarvoor ontving Fürstner Duitse maritieme inlichtingen. Met Van Oorschoot zou Koster in contact zijn gekomen door bemiddeling van de secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken Snouck Hurgronje. Ook Van Oorschoot zou, in ruil voor 'gedoogsteun', van Koster en diens medewerkers inlichtingen hebben ontvangen, alsmede steun bij het inrichten van een radionetwerk dat in geval van een Duitse aanval voor snelle berichtgeving moest zorg dragen en bij een eventuele bezetting als *stay behind*-netwerk zou functioneren. Het genoemde justitiële onderzoek maakte een eind aan de informele arrangementen en plannen. Koster en een aantal medewerkers werden gearresteerd wegens spionage voor een vreemde mogendheid, maar na overleg met Van Oorschoot en Fürstners plaatsvervanger F.J. Heeris, die bij de marinestaf onder meer was belast met de inlichtingendienst, werden de betrokkenen vrijgelaten op voorwaarde dat zij zich niet meer in het grensgebied zouden laten zien. GS IIIA was een belangrijke, zij het indirecte bron van inlichtingen kwijt, maar een geluk bij een ongeluk was dat op deze manier de betrokkenheid van hoge functionarissen (Snouck Hurgronje, Fürstner, Heeris) in de doofpot kon worden gedeponereerd. Bij een reeks strafprocessen zou dat waarschijnlijk niet gelukt zijn en zou het vaandel van de Nederlandse neutraliteit een fikse scheur hebben opgelopen.

waarnemers

Behalve de soms riskante samenwerking met andere diensten, zeker voor een inlichtingendienst van een neutraal land, stonden GS IIIA nog andere menselijke bronnen ter beschikking. Van tijd tot tijd woonden Nederlandse officieren oefeningen van vreemde legers bij, wat hen in staat stelde zich te oriënteren omtrent de capabilities van het desbetreffende leger- of vlootonderdeel en tegelijkertijd van gedachten te wisselen met collega's van verschillende landen. In 1926 bijvoorbeeld bezochten een kolonel en een kapitein van de generale staf manoeuvres van het Duitse leger. Bij die gelegenheid raakten zij in gesprek met de militaire attaché van de Sovjet-Unie, geaccrediteerd in Berlijn, die interessante bijzonderheden gaf over het politieke klimaat in het Rode Leger⁷⁸. In juli 1937 werden twee Nederlandse officieren zelfs gedetacheerd bij een Duitse legereenheid, de Aufklärungs Abteilung 6 te Münster. Voor hun vertrek en na terugkeer werden zij zeer uitvoerig *briefed* en *debriefed* over zaken als bewapening, reactietijden, modus operandi etc. Een van hen had zelfs een schets weten te maken van het projectiel van een PAK (Panzer Abwehr Kanone)⁷⁹.

legal travelers

Een eveneens minder riskante manier van inlichtingenvergarig was het bevragen van *legal travelers*, Nederlanders (niet noodzakelijk militairen of reservisten) die eigen redenen hadden om landen te bezoeken waarvoor GS IIIA belangstelling had en die bereid waren tijdens hun reizen ogen en oren de kost te geven. Een sprekend voorbeeld van zo'n legal traveler was de al eerder genoemde Grondijs, die met name tijdens de Eerste Wereldoorlog GS III van interessante berichten voorzag. Aannemelijk is dat hij GS III op de hoogte hield van hetgeen hij op zijn wetenschappelijke en/of journalistieke reizen aan interessante informatie opdeed. Dat gold zeker voor de bekende journalist M. Van Blankenstein, "een van de belangrijkste informanten van GS III"⁸⁰ in het Interbellum. Ook de toenmalige korpschef van de Rotterdamse politie, L. Einthoven, bracht volgens zijn eigen verklaring in de jaren dertig verslag uit aan zijn "vrienden van GS III" wanneer hij in Duitsland besprekingen had gevoerd met de genazificeerde politie⁸¹.

Verbindingsinlichtingen

Zoals vermeld beschikte de generale staf sinds ongeveer het midden van de Eerste Wereldoorlog onder meer over een radio-interceptie capaciteit, ondergebracht in GS IV (censuur), in 1919 als GS IIIC onderdeel geworden van GS III. Het hoofd van GS IIIC, H. Koot, werd na de Tweede Wereldoorlog gehoord door de Parlementaire Enquête Commissie over de aard van zijn werkzaamheden. Hij verklaarde dat GS IIIC was belast met "de chiffrageerdienst (omvattende de codeer- en decodeerdienst), de decrypteerdienst, de censuur en al wat daarmee samenhangt"⁸². De censuurdienst had als instrument van het Militair Gezag tijdens de staat van oorlog en beleg de wettelijke bevoegdheid aan post, telegraaf en telefoon toevertrouwd berichtenverkeer te controleren. Die bevoegdheid hield uiteraard op met de beëindiging van het Militair Gezag. De interceptie van radioverkeer echter was niet wettelijk geregeld en behoefde dus ook na het einde van de Eerste Wereldoorlog niet gestaakt te worden.

Op de vraag wat deze vorm van inlichtingeninwinning in de periode tussen de beide wereldoorlogen in concreto heeft opgeleverd, is slechts een zeer summier antwoord mogelijk. In de meidagen van 1940 is op last van Fabius het archief van GS III vernietigd, en het ligt voor de hand dat het uiterst gevoelige interceptie-materiaal daarbij voorrang had. Dat laatste klemt temeer daar het weinige dat over dit onderwerp is gezegd en geschreven nu uitgerekend betrekking heeft op de interceptie van Duits berichtenverkeer. Uit uitspraken van een medewerker van Koot enerzijds en van de minister van Buitenlandse Zaken E. N. Van Kleffens anderzijds⁸³ kan afgeleid worden dat GS IIIC althans aan het eind van de jaren dertig zowel het Duitse militaire als het diplomatieke berichtenverkeer ‘meelas’. Dat GS IIIC zich inderdaad niet beperkte tot uitsluitend militaire *sigint* blijkt uit een document uit 1947 betrekking hebbend op de legercodedienst. Daarin wordt in een inleiding gesteld dat de codedienst is te splitsen in twee delen: een “algemeen deel dat op regeringsniveau ligt” en een “ondergeschikt deel dat betrekking heeft op het leger”. Voor 1940, aldus de inleiding, waren beide delen verenigd in het toenmalige IIIC⁸⁴. Hoewel het aangehaalde ‘algemene deel op regeringsniveau’ niet nader wordt aangeduid, kan de conclusie geen andere zijn dan dat GS IIIC ook berichten van algemeen politiek en/of economisch belang ‘uit de lucht plukte’ en ter beschikking stelde van andere departementen dan Oorlog. Deze conclusie vindt steun in de omstandigheid dat Koot in april 1920 werd aangesteld bij Buitenlandse Zaken⁸⁵, het departement dat inzake deze materie als eerste belanghebbende kan worden aangemerkt.

rapportage en distributie

In het bewaard gebleven archiefmateriaal zijn geen aanwijzingen te vinden voor het antwoord op de vraag of GS IIIA in het interbellum al in staat was te rapporteren op basis van *all sources intelligence*. Men had weliswaar de beschikking over *sigint*, verschillende vormen van *humint* en uiteraard *osint*, maar uit niets blijkt dat de daaruit afkomstige gegevens ook werden verwerkt tot een geïntegreerde rapportage. Eerder lijkt het praktijk te zijn geweest dat belangrijk geachte berichten, uit welke bron dan ook afkomstig, als zodanig aan belanghebbenden werden toegezonden. In september 1939 bijvoorbeeld wordt een rapport betreffende voorvallen aan de Nederlands/Duitse grens, afkomstig van de kondschapdienst (waarschijnlijk van de marechaussee) aan de secretaris-generaal van het departement van Defensie gezonden⁸⁶. Evaluatie, analyse, commentaar en aanbevelingen ontbreken in dit *single source* rapport.

In de tweede helft van 1939, toen GS III zich waarschijnlijk ging voorbereiden op zijn oorlogsorganisatie, ging GS IIIA over tot het verspreiden van *dagberichten* en *weekoverzichten*⁸⁷, mogelijk geïnitieerd door Fabius naar analogie van de inlichtingendistributie door GS III tijdens de Eerste Wereldoorlog. Voorbeelden van deze rapportagesoorten zijn helaas niet bewaard gebleven, zomin als verzendlijsten.

5.2 Veiligheid: GS IIIB

Sinds de novemberdagen van 1918 had de nieuwe taak, het waarschuwen van de

regering voor wat in die dagen ‘revolutionaire woelingen’ werden genoemd, de oorspronkelijke defensieve taak van GS III, het tegengaan van spionage ten nadele van Nederland, in de schaduw gesteld. Onder leiding van Fabius had GS III tijdens de Eerste Wereldoorlog het tegen elkaar uitspelen van in Nederland geaccrediteerde militaire attachés ontwikkeld tot een belangrijk middel om hun inlichtingenactiviteiten onder controle te houden. Uitgangspunt daarbij was steeds het handhaven van de Nederlandse neutraliteit geweest. Het is aannemelijk dat deze praktijk ook na het einde van de Eerste Wereldoorlog werd voortgezet.

Overigens lijkt het erop, dat spionage tegen Nederlandse belangen (commerciële, militaire en anderszins) in het interbellum geen grote prioriteit genoot bij andere mogelijkheden. Pas in de tweede helft van de jaren dertig en dan vooral in de laatste jaren van dat decennium werd het Nederlands grondgebied weer een *Tummelplatz* van buitenlandse inlichtingendiensten. Die waren weliswaar in de eerste plaats geïnteresseerd in elkaars doen en laten, maar vooral van Duitse kant nam de belangstelling voor de Nederlandse defensie toe naarmate de plannen om dit keer de Nederlandse neutraliteit niet te ontzien concretere vormen aannamen. De rol van GS IIIB in het tegengaan daarvan werd toen evenwel overvleugeld door die van Justitie.

Zoals al eerder aangegeven legde het hoofd van GS III, Van Oorschot, de Franse en Engelse inlichtingendiensten ten aanzien van hun activiteiten in Nederland weinig in de weg. Dat was niet ontsnapt aan de aandacht van het hoofd van de afdeling Politie van het ministerie van Justitie, J.R.M. van Angeren. Naar diens mening hoorde de bestrijding van spionage, evenals de bestrijding van andere bijzondere delicten als handel in verdovende middelen en illegale wapenhandel, thuis bij Justitie. De aan ingewijden wel bekende coulante houding van Van Oorschot tegenover de Franse en Engelse diensten gaf Van Angeren een handvat om de spionagebestrijding naar zich toe te halen. Hij gaf ruime bekendheid aan zijn mening dat Van Oorschot door zijn houding de Nederlandse neutraliteit in gevaar bracht, een mening die hij met des te meer gezag kon ventileren toen hij in 1937 secretaris-generaal van het departement van Justitie was geworden. Het is dan ook waarschijnlijk aan zijn invloed te danken dat de ministerraad in 1938 besloot, dat Justitie bij de spionagebestrijding een grotere rol moest gaan spelen.

Tot dan toe had Justitie, in casu de procureurs-generaal, zich op dat gebied tamelijk lijdelijk opgesteld. Dat werd nu anders. De politie kreeg opdracht elk geval van mogelijke spionage niet alleen aan GS III te melden, maar tegelijkertijd ook via de procureurs-generaal aan Justitie. Daar was onder leiding van de referendaris J.P.G. Goossen een bureau opgericht, speciaal voor de spionagebestrijding. Dat bureau - zij het gering in omvang - vormde op die manier een duplicaat en in zekere zin een concurrent van GS IIIB. Competentiegeschillen waren de voorzienbare gevolgen⁸⁸. Die bereikten hun hoogtepunt in de nasleep van het al genoemde ‘Venlo-incident’ dat Van Oorschot zijn positie kostte als hoofd van GS III. In het algemeen geldt dan ook dat in het interbellum de veiligheidstaak van GS IIIB voornamelijk bestond uit het volgen en registreren van de al genoemde ‘revolutionaire stroomingen’ met het oog op de ‘geest in den troep’.

Gedurende lange jaren zou GS IIIB zich daarbij uitsluitend richten op personen en organisaties ter linkerzijde van het politieke spectrum, niet alleen van communistische maar ook van sociaal-democratische signatuur. Het aan de macht komen van Hitler was voor de militaire veiligheidsdienst het sein ook in eigen land aandacht te besteden aan de uiterste rechterzijde. De inlichtingenbronnen die GS IIIB bij het uitvoeren van zijn taken ten dienste stonden waren niet zo heel veel verschillend van de bronnen waarvan GS III tijdens de Eerste Wereldoorlog gebruik had gemaakt. Wel was door het beëindigen van de staat van beleg de censuur vervallen en daarmee de mogelijkheid telefoons te tappen en post te openen. Daar stond tegenover dat de inlichtingendiensten van de politie, waarmee GS IIIB nauw samenwerkte, steeds beter ingeschoten raakten op hun 'targets' die zich vooralsnog uitsluitend aan de politieke linker zijde bevonden.

Meermalen is al aan de orde geweest dat de inlichtingendiensten van met name de grote politiekorpsen voor GS III, en dan vooral voor het door GS IIIB bestreken gebied, van eminent belang waren. De artillerie-officier T.S. Rooseboom die gedurende twintig jaar, van 1920 tot mei 1940, hoofd van GS IIIB is geweest zag dan ook als een van zijn belangrijkste taken het leggen en onderhouden van goede contacten met de politiechefs onder wie deze diensten ressorteerden. Met hen vergaderde hij eenmaal per maand. Daarnaast belegde hij conferenties met alle korpschefs, voor het eerst in 1923, vanaf 1930 jaarlijks. Deze jaarvergaderingen werden weliswaar voorgezeten door het hoofd van GS III, Van Oorschoot, maar de inhoudelijke leiding berustte bij Rooseboom. Het was ook Rooseboom die in 1930 een handleiding schreef met richtlijnen voor het opzetten en bijhouden van de registratie van 'revolutionairen'. Deze handleiding gaf bovendien aan welke onderwerpen en personen Rooseboom voor GS IIIB van belang achtte. De inlichtingendiensten van de politie werden aangespoord 'Den Haag' op de hoogte te houden van plaatselijke stakingen, van demonstraties van revolutionaire of antimilitaristische aard, van de eventuele revolutionaire gezindheid van dienstplichtigen.

Deze oriëntatie op 'links' kwam vanaf 1932 wat meer in balans toen GS IIIB en de politiediensten ook organisaties en personen van nationaal-socialistische signatuur gingen registreren. Dat kwam goed van pas toen in mei 1933 het zogenaamde Ambtenarenverbod werd ingesteld onder de indruk van de muiterij op de 'Zeven Provinciën'. Bij Koninklijk Besluit was aan het Algemeen Rijksambtenaren Reglement (ARAR) een artikel 97b toegevoegd dat bepaalde dat een ambtenaar ontslagen kon worden wanneer hij lid bleek te zijn van of steun verleende aan "eene vereeniging" die "om de doeleinden die zij nastreeft, of de middelen die zij aanwendt, de behoorlijke vervulling van zijn plicht als ambtenaar kan in gevaar brengen of schaden". Welke organisaties de regering daarbij op het oog had bleek in juli 1933 toen twee lijsten van voor ambtenaren verboden verenigingen werden gepubliceerd, één geldend voor alle rijksambtenaren, en één speciaal voor het personeel van het departement van Defensie. De 'algemene' lijst bevatte enerzijds links-extremistische (communistische, trotskistische en anarchistische) organisaties, anderzijds rechts-extremistische zoals de nazistische NSNAP en - na enig uitstel waarin Mussert de gelegenheid kreeg zijn programma toe te lichten - de nationaal-socialistische NSB. Op de lijst van voor Defensiepersoneel verboden organisaties stonden bovendien de SDAP en de bij het Nederlands Verbond van Vakver-

enigingen (NVV) aangesloten ambtenarenbonden. In 1938, toen de lijsten opnieuw werden vastgesteld, werden de sociaaldemocratische organisaties van de Defensielijst afgevoerd, waarschijnlijk als gevolg van het feit dat de SDAP een jaar eerder de “handhaving van de Nederlandsche weermacht” had aanvaard, wat een einde maakte aan de SDAP-politiek van het ‘gebroken geweepte’⁸⁹.

Behalve de instelling van het ‘Ambtenarenverbod’ had de munterij op de ‘Zeven Provinciën’ nog een ander gevolg, namelijk de instelling van wat op termijn een marine-inlichtingendienst zou moeten worden. Als eerste stap werd in 1933 een marine-officier gedetacheerd bij GS IIIB om onderzoeken naar de betrouwbaarheid van het marinepersoneel en met name naar degenen die naar een functie bij de marine solliciteerden te stroomlijnen en de criteria op elkaar af te stemmen. De feitelijke onderzoeken werden overigens gedaan door de plaatselijke politie op verzoek van GS IIIB.

Van een aparte marine-inlichtingendienst was nog geen sprake. Wel werd in december 1935 een officier belast met de oprichting van een *Bureau Marinestaf I Inlichtingen*. Deze officier, C. Moolenburgh, bleef tot het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog het hoofd en enig personeelslid van dit bureau. Hij werd terzijde gestaan door een burgerambtenaar die voor halve dagen was aangesteld. In september 1939 werd Moolenburghs bureau toegevoegd aan het bureau Zeeverkeer van de marine. De benaming werd toen *Bureau Marinestaf I Zeeverkeer-Inlichtingen*⁹⁰.

Dat GS IIIB behalve links- ook rechts-extremistische organisaties en personen ‘op kaart bracht’ werd niet door iedereen toegejuicht. Er waren officieren die - voor kortere of langere tijd - met bewondering en waarschijnlijk ook met afgunst zagen hoe in Duitsland na het aan de macht komen van Hitler kosten noch moeite werden gespaard voor de uitbreiding en modernisering van de Wehrmacht. De representant bij uitstek van deze groep was de chef van de generale staf H.A. Seijffardt. Of hij in 1933, na bedankt te hebben als lid, geheim lid of alleen maar aanhanger van de NSB was gebleven, is minder duidelijk. Duidelijk is wel dat hij, waarschijnlijk met het oog op het ‘Ambtenaren-verbod’, heeft geprobeerd GS IIIB naar zijn hand te zetten.

Bij zijn aantreden was het Seijffardt opgevallen dat er bij de Centrale Inlichtingendienst (het ‘civiele’ gezicht van GS IIIB) al jarenlang uitsluitend defensiepersoneel werkzaam was, maar dat hij niettemin over de CI geen enkele zeggenschap had - die ressorteerde immers formeel onder Binnenlandse Zaken. Seijffardt stelde daarom de minister van Defensie voor, de CI onder zijn, Seijffardts, bevelen te plaatsen. Waarschijnlijk wilde hij daarmee bereiken dat hij de dienst dan ook inhoudelijk aanwijzingen zou kunnen geven, bijvoorbeeld de aanwijzing om het registreren van NSB-gezinde militairen te staken. Het hoofd van GS III, Van Oorschot, verzette zich resoluut tegen Seijffardts toelag. Toen Seijffardt in 1934 met pensioen ging had hij nog steeds zijn zin niet gekregen en zijn opvolger I.H. Reijnders liet zich door Van Oorschot overtuigen van de wijsheid van de oude en nog steeds ongewijzigde regeling en kreeg daarin de minister van Defensie mee.

Behalve dat met het registreren van links- en rechts-extremistische personen de toepassing van het 'Ambtenarenverbod' werd mogelijk gemaakt, werd er nog een ander doel mee gediend: het zonodig interneren van staatsgevaarlijk geachte personen. In 1938 had de ministerraad besloten dat met de voorbereidingen daartoe moest worden begonnen, voorbereidingen die bestonden uit het aanleggen van lijsten van te arresteren en te interneren personen en die werden uitgevoerd door de dienst van Rooseboom en de plaatselijke politiediensten. Toen op 19 april 1940 de staat van beleg werd afgekondigd en opperbevelhebber H.G. Winkelman werd belast het Militair Gezag, bepaalde deze dat alleen die personen geïnterneerd moesten worden van wie de staatsgevaarlijkheid vaststond. Een 'algemene gezindheid', bijvoorbeeld blijkend uit het lidmaatschap van een links- of rechts-extremistische organisatie, achtte hij voor internering onvoldoende. Op grond van deze aangescherpte criteria maakte Rooseboom een nieuwe lijst die door Van Oorschoot aan Winkelman werd overhandigd. Er stonden in totaal 21 personen op: achttien nationaal-socialisten onder wie M.M. Rost van Tonningen (niet Mussert) en drie communisten die deel hadden uitgemaakt van het sabotage-apparaat van de Komintern. Op 4 mei 1940 vond op last van Winkelman de arrestatie en internering van deze 21 personen plaats.

Voor het uitvoeren van zijn hierboven genoemde veiligheidstaken had GS IIIB de beschikking over een aantal inlichtingenmiddelen die wel in hun specifieke toepassing maar niet in hun algemeenheid veel verschilden van de middelen die GS IIIA ter beschikking stonden: open bronnen en menselijke bronnen. De controle op post, telefoon en telegraaf, een middel waarvan GS III zich tijdens de staat van oorlog en beleg had kunnen bedienen, was uiteraard komen te vervallen. Wel was het zo, dat tegen het einde van de jaren dertig de *voorbereiding* van de censuur in oorlogstijd weer ter hand werd genomen door het eerder genoemde GS III-onderdeel GS IIIC. Er kwam bijvoorbeeld een instructie voor het censuurpersoneel van telegraaf- en telefoonkantoren waarin nog eens werd vastgesteld dat alle telegrammen en alle telefoongesprekken in oorlogstijd en tijdens de staat van beleg aan de militaire censuur zijn onderworpen⁹¹. In augustus 1939 werd van GS IIIC een subsectie GS IIID afgesplitst, waarna de censuurtaken als volgt werden verdeeld. Als het zover zou komen zou GS IIIC zich bezig houden met de controle van de communicatiemiddelen post, telegraaf en telefoon, terwijl GS IIID de censuur van de publiciteitsorganen voor zijn rekening zou nemen, zoals pers, radio en film⁹².

open bronnen

Open bronnen bleven, ook gedurende het interbellum, belangrijk als inlichtingensleveranciers. Broekhoff, die gedurende deze hele periode de inlichtingendienst van de Amsterdamse politie zou leiden, had daarover eind 1918 al een uitgesproken mening. Uitgaande van de omstandigheid dat Nederland "een zeer, zeer democratisch land, met bijna absolute vrijheid van politieke opinie" was, was hij van mening dat de "revolutionaire organisaties" weinig geheim hielden. Door de vrijheid van drukpers, aldus Broekhoff, leverde reeds "het lezen van de arbeidersbladen een behoorlijk beeld op"⁹³. Men mag er vanuit gaan dat behalve plaatselijke diensten als die in Amsterdam ook GS IIIB de bestudering van de pers zag als een

belangrijk inlichtingenmiddel, niet alleen ten aanzien van het buitenland zoals GS III dat vanaf het allereerste begin had gehanteerd, maar ook ten aanzien van de binnenlandse 'targets'. Dat was zeker het geval met publicaties zoals brochures, manifesten en programma's van organisaties die de belangstelling hadden van GS IIIB. Zo stuurde de dienst in 1933 een Manifest van de Algemene Nederlandse Fascistenbond, vergezeld van een exemplaar van 'De Fascist', het orgaan van de ANFB, niet alleen aan de minister van Defensie, maar ook aan de ministers van Justitie en Binnenlandse Zaken. Ook de Beginselverklaring van de Nationaal-Socialistische Nederlandse Arbeiderspartij (NSNAP) werd ijverig bestudeerd⁹⁴. Er is wat voor te zeggen het bijwonen van openbare vergaderingen van politieke partijen, zoals dat op plaatselijk niveau door de politie werd gedaan, te rangschikken onder de noemer 'open bronnen'. In elk geval was daar niets heimelijks aan: elke aanwezige wist dat de man in burger achterin de zaal die ijverig notities zat te maken een 'stille' was.

menselijke bronnen

In het algemeen kan men zeggen dat GS III zich terughoudend opstelde waar het ging om het inzetten van menselijke bronnen als agenten en informanten. Dat gold voor GS IIIA, dat wel *legal travelers* wilde aanhoren maar niet met betaalde agenten werkte; dat gold zeker ook voor GS IIIB dat het werken met betaalde menselijke bronnen graag overliet aan andere instanties zoals de marechaussee en de politie. Vanuit dat standpunt gezien kon Van Woelderens dan ook in zijn dagboek aantekenen dat "de inlichtingendienst van de Generale Staf de meest fatsoenlijke inlichtingendienst der wereld [is]". Aan de andere kant maakte GS IIIB wel gebruik van de resultaten van de *humint*-activiteiten van laatstgenoemde instanties. Het is om die reden dat die activiteiten - vooral betrekking hebbend op het politieke extremisme - in de context van GS IIIB aan de orde worden gesteld. Voor het andere deel van zijn taak, het tegengaan van spionage ten nadele van Nederlandse belangen, maakte GS IIIB wel zelf gebruik van menselijke bronnen, in casu de in Nederland geaccrediteerde militaire attachés.

buitenlandse militaire attachés

Daarbij hield GS III de Nederlandse belangen zorgvuldig in het oog. Eind 1918/begin 1919 bijvoorbeeld liepen de buitenlandse militaire attachés bij GS III de deur plat met berichten over mogelijke internationale bolsjewistische revolutieplannen. De Franse militaire attaché wilde nog een stap verder gaan en stelde voor, in Nederland twee "anti-bolsjewistische agenten" van het Deuxième Bureau onder te brengen. Dit voorstel werd afgewezen op grond van de - interne - overweging dat "die mensen meestal tevens zijn belast met handelsspionage"⁹⁵ en dat was kennelijk een te hoge prijs voor deze vergaande samenwerking tegen het bolsjewistische gevaar. Vanwege de redenen en omstandigheden die hierboven al aan de orde zijn geweest, heeft de spionagebestrijding als onderdeel van de taak van GS IIIB in de periode tussen de wereldoorlogen nooit een hoge vlucht bereikt. Zo riep de minister van Defensie in 1937 - nog voor Justitie een dikke vinger in de pap van de spionagebestrijding zou krijgen - de hulp van zijn ambtgenoot van Justitie in bij het beveiligen van een in dat jaar geplande herhalingsoefening. Het ging hem

daarbij om de controle op vreemdelingen, het noteren van kentekens van buitenlandse automobielen, de controle van papieren en het verhinderen dat van de oefening foto's gemaakt zouden worden⁹⁶ - activiteiten waartoe de minister zijn eigen GS IIIB en de daarvan deel uitmakende Opsporingsdienst kennelijk niet in staat achtte.

De missie van GS IIIB in die periode lag dan ook vooral op het gebied van het onderkennen van en rapporteren over “denkbeelden en stromingen onder officieren, onderofficieren en minderen”⁹⁷ in de krijgsmacht, zowel in het leger als bij de marine. De belangrijkste inlichtingen omtrent die “stromingen” bereikten GS IIIB van de zijde van de inlichtingendiensten van de plaatselijke politie.

agenten en informanten

Het waren vooral deze diensten die door het inzetten van agenten en informanten in de desbetreffende links- en rechts-extremistische organisaties de *humint*-component leverden voor het ‘inlichtingenproduct’ van GS IIIB. Onder leiding van Broekhoff was de Amsterdamse dienst al vroeg begonnen met het raadplegen van informanten in de sociaal-democratische organisaties SDAP en NVV. Ook ‘runde’ Broekhoff een bron die toegang had tot de Communistische Partij Holland (CPH) van David Wijnkoop⁹⁸. In dezelfde partij, dan CPN geheten, had de Utrechtse politie in de jaren dertig waarschijnlijk een agent⁹⁹.

Eveneens in de jaren dertig blijkt de Amsterdamse politie ook in de rechts-extremistische sfeer goed ingevoerd te zijn. In de NSB heeft men “een betrouwbare bron”, van het Verbond van Dietse Nationaal Socialisten (VERDINASO) krijgt men dan informatie betreffende huishoudelijke vergaderingen, terwijl Broekhoff ook de verslagen kreeg van de wekelijkse besloten vergaderingen in de hoofdstad van Zwart Front¹⁰⁰. Openbare vergaderingen van deze en andere extremistisch geachte organisaties werden zoals al opgemerkt altijd door een functionaris van de plaatselijke inlichtingendienst bijgewoond.

Gezien het feit dat GS IIIB het inlichtingenmateriaal, zowel de open bronnen als de informatie uit menselijke bronnen, voornamelijk ontving van de politie-inlichtingendiensten, was de voornaamste functie van Roosebooms dienst te zorgen, dat dat inlichtingenmateriaal werd geëvalueerd, verwerkt, samengevat, en tenslotte in de vorm van rapporten en overzichten toegezonden aan de verschillende belanghebbenden.

rapportage en distributie

Voor het verzorgen van de rapportage had Rooseboom vanaf het eind van de jaren twintig de beschikking over zijn broer A.J. Rooseboom, die als gepensioneerd luitenant-kolonel van het KNIL in Den Haag was komen wonen. Als vrijgezel had deze broer kennelijk niet zoveel omhanden; in elk geval vulde hij zijn tijd met pro Deo-werkzaamheden voor GS IIIB, meer in het bijzonder het samenstellen van de rapportage. Dat hield hij vol tot mei 1940, zodat men kan zeggen dat GS IIIB meer dan tien jaar lang werd geleid door de gebroeders Rooseboom. T.S. nam daarbij vooral de externe contacten en de verwerving voor zijn rekening, terwijl

A.J. de interne zaken en de rapportage regelde.

Deze rapportage kreeg geleidelijk aan meer vaste vorm en regelmaat. Vanaf 1926 kregen de ‘verbindingen’, de vaste relaties van GS IIIB waaronder in de eerste plaats de politiediensten, zogenaamde *zwarte lijsten* toegezonden. Deze lijsten bevatten de namen, adressen en andere bijzonderheden van de belangrijkste extremistische personen, gerangschikt per gemeente en per gemeente alfabetisch. Onder extremistische personen moet voornamelijk gedacht worden aan leden van communistische, anarchistische en trotskistische partijen en groeperingen; vanaf ongeveer 1932 kwamen ook personen van rechts-extremistische signatuur op de ‘zwarte lijsten’. Eveneens in 1926 begon Rooseboom met de uitgave van een *maandoverzicht*, waarin ontwikkelingen in organisaties als de CPH, vanaf 1932 ook in de NSB etc., werden besproken en van commentaar voorzien. Vanaf 1933 kwam Rooseboom met een samenvattend Jaarbericht uit, dat vanaf 1934 was gesplitst in een deel A (pacifisme en nationaal-socialisme) en een deel B (communisme, anarchisme etc.).

Anders dan men zou verwachten bestond er geen strikte scheiding tussen militaire en civiele rapportage. In 1935 bijvoorbeeld berichtte GS IIIB aan de minister van Defensie over een specifieke Defensie-aangelegenheid. Er was een brochure van de NSB verschenen, geheten “De Schuldigen”, waarin de verwaarlozing van de krijgsmacht aan de kaak werd gesteld. Uit deze brochure, aldus GS IIIB, blijkt zonneklaar dat adviezen voor het schrijven ervan van ingewijden afkomstig moeten zijn: “De relaties der NSB onder de gepensioneerden strekken zich dus niet zozeer uit over het lager personeel, als wel onder de gepensioneerde officieren”. In hetzelfde jaar 1935 was het echter niet GS IIIB maar de CI die over de relatie NSB-krijgsmacht berichtte en melding maakte van het feit dat in Groningen bij alle daar woonachtige beroepsofficieren een circulaire van de NSB in de brievenbus was geworpen¹⁰¹. Eind 1937 was het dan wel weer GS IIIB dat de minister van Defensie een overzicht toestuurde van de protesten tegen de plannen tot versterking van de Nederlandse krijgsmacht¹⁰², maar een systematisch onderscheid valt toch niet te ontdekken. Zelfs de gebroeders Rooseboom waren kennelijk niet in staat aan te geven waar de CI eindigde en GS IIIB begon.

5.3 Decentralisatie: inlichtingen en veiligheid bij “de troep”

Wanneer tot nog toe sprake was van inlichtingen, werd daarmee bedoeld op strategische inlichtingen: de politiek/militaire *intentions* en de militaire *capabilities* van andere landen. Aan tactische inlichtingen, van belang voor het zelf voeren van het gevecht, werd door de militaire inlichtingendienst van het neutrale Nederland minder aandacht besteed; in elk geval werd dit soort inlichtingen niet als een aparte categorie behandeld. Daarin kwam eind 1939 verandering, toen de mogelijkheid van een gewapend conflict met Duitsland toch wel erg dichtbij leek te komen. Mogelijk heeft het door Sas in november van dat jaar geslagen alarm en de daarop gevolgde mobilisatie ertoe bijgedragen dat het verwerven van inlichtingen op het niveau van het legerkorps (en lagere echelons) ter hand werd genomen. De - overigens onuitgesproken - gedachte daarbij zal geweest zijn, dat een commandant

snel en direct moet kunnen beschikken over de voor het voeren van het gevecht benodigde inlichtingen: “intelligence as a tool of command”. Ook (het gebrek aan) snelheid en veiligheid van de verbindingsmiddelen zal een rol hebben gespeeld, waardoor een commandant van bijvoorbeeld het IIIe Legerkorps in de Peel zich wel erg ver van ‘Den Haag’ verwijderd kan hebben gevoeld. Het is overigens interessant te zien, hoe het precies dit soort argumenten was waarmee in de tweede helft van de jaren tachtig commandanten en bevelhebbers zich verzetten tegen de ontwikkeling in de omgekeerde richting, de centralisatie van de inlichtingendiensten van de drie krijgsmachtdelen tot één Militaire Inlichtingendienst.

Hoe het zij, rond de jaarwisseling 1939-1940 werd er ernst gemaakt met het inrichten van inlichtingen- en veiligheidsdiensten op decentraal niveau in de krijgsmacht. Een ‘Handleiding betreffende Organisatie en Werkwijze van den Inlichtingsdienst bij III L.K.’¹⁰³ beschrijft in detail de aard van een dergelijke dienst, hoe zo’n dienst georganiseerd zou moeten zijn en wat de taken en modus operandi zouden moeten zijn. De opstellers zeggen daarbij gebruik te hebben gemaakt van de ervaringen opgedaan in de “afgelopen maanden”. Het is enigszins navrant te zien, hoe de opsteller(s) van deze handleiding in kapitalen en onderstreept de lezers (“Mag alleen in handen van officieren komen”) als het ware toeroepen: “Thans bestaat nog de mogelijkheid het noodige personeel daarvoor op te leiden”. De handleiding is gedateerd april 1940.

Ook op het decentrale niveau wordt onderscheid gemaakt tussen de taken die op centraal niveau worden verricht door GS IIIA respectievelijk GS IIIB. Er is sprake van een *tactische* inlichtingendienst enerzijds, van een *politieke* inlichtingendienst anderzijds. Op het niveau van het Legerkorps is de tactische inlichtingendienst dan weer te onderscheiden in artillerie-inlichtingendienst en vliegtuig-inlichtingendienst, beide bedoeld om doelen aan te geven en de uitwerking van de eigen artillerie vast te stellen. Op het tactische vlak zijn er verder taken te verrichten als het vercijferen van berichten, het ondervragen van gevangenen en het onderzoeken van buitgemaakte bescheiden. Tenslotte is er dan ook nog de ‘luisterdienst’ die probeert radioberichten van de tegenstander te intercepteren en zonodig te decoderen. De kondschapdiensten- dienst(en), oorspronkelijk georganiseerd op het niveau van Legerkorps of Divisie, blijken in deze periode uitsluitend onder het Algemeen Hoofdkwartier, GS IIIA dus, te ressorteren.

De politieke inlichtingendienst van het Legerkorps diende zich vooral op de hoogte te stellen en te houden van de “geest in den troep”, alsmede van de politieke stromingen onder de bevolking in het gezagsgebied van het Legerkorps. Daarbij diende gebruik te worden gemaakt van de plaatselijke politie en justitie, en diende GS IIIB regelmatig op de hoogte te worden gehouden. Voor de organisatie van de inlichtingen- en veiligheidsdienst op lager niveau golden aangepaste voorschriften. Gezien het moment van verspreiding van de Handleiding is het echter nauwelijks aannemelijk dat al deze goede voornemens ook daadwerkelijk ten uitvoer zijn gebracht.

Aan het einde van de jaren dertig bestond er een militaire inlichtingen- en veiligheidsdienst die in zich verenigde een *afdeling inlichtingen* (GS IIIA), een *afdeling contra-inlichtingen en veiligheid* (GS IIIB), een *afdeling verbindingsinlichtingen* (GS IIIC) en een onderdeel voor de organisatie van de *censuur* (GS IIIC/D), ter-

wijl bij de krijgsmacht delen decentrale *afdelingen inlichtingen en veiligheid* tot ontwikkeling werden gebracht. De Duitse inval op 10 mei 1940 maakte aan dit alles een einde.

6 Tweede Wereldoorlog: CID, BI, MVT

De snelle ineenstorting van de Nederlandse defensie na de Duitse inval op 10 mei 1940 leidde er toe, dat de regering op 13 mei besloot haar zetel te verplaatsen naar Londen. Op 14 mei kwamen het staatshoofd en het kabinet De Geer in Londen aan. Daar kwam men alras tot de ontdekking dat men elke vorm van informatie over het nu bezette Nederland moest ontberen. Van de machinerie van GS III was praktisch niets in stand gebleven. De archieven waren niet mee naar Londen genomen, maar in Den Haag verbrand¹⁰⁴. Van een *stay behind*-organisatie, zo daarvan al serieus sprake is geweest, was niets terecht gekomen door de nasleep van het 'Venlo-incident'. De netwerken van de Britse inlichtingendienst MI 6 waren door hetzelfde 'Venlo-incident', maar ook door Duitse penetratie van de organisatie in Nederland van nul en generlei waarde meer. Zowel de Engelsen als de Nederlanders bleken medio mei 1940 doof en blind met betrekking tot het bezette Nederland.

Hoe slecht het overbrengen van de regeringszetel naar Londen was voorbereid, blijkt ook uit de gang van zaken met betrekking tot de oprichting van een nieuwe inlichtingen- en veiligheidsdienst. Toen staatshoofd en kabinet in Londen arriveerden was daar al aanwezig het gewezen hoofd van GS III, de generaal-majoor b.d. J.W. van Oorschot, nu als hoofd van een militaire missie die contact moest leggen met het War Office. Tegelijk met de regering waren eveneens in Londen aangekomen drie officieren van GS IIIA, onder wie het hoofd J.G.M. van de Plassche, wier namen op een Duitse 'Fahndungsliste' bleken te staan en die daarom toestemming tot evacuatie hadden gekregen. Deze drie inlichtingsofficieren meldden zich bij Van Oorschot (Fabius en de rest van GS III was in bezet gebied achtergebleven) en begonnen onder diens leiding te doen wat de hand te doen vond. De meest urgente taak van dat moment was het doen van onderzoeken naar de betrouwbaarheid van in Engeland aankomende Nederlanders en van bij gebrek aan voldoende gegevens geïnterneerde landgenoten ('better safe than sorry'). Daarover ontstonden al spoedig contacten met de Britse veiligheidsdienst MI 5. Op verzoek van deze dienst stelden Van Oorschot c.s. onder meer een rapport op over de 'vijfde colonne' in Nederland. Gezien de hoeveelheid werk die op hem afkwam verzocht Van Oorschot de minister van Defensie A.Q.H. Dijkhoorn om meer personeel. Dijkhoorn verwees Van Oorschot en de zijnen, naar men mag aannemen tot hun verbazing, naar Van 't Sant, die na zijn carrière bij de politie particulier secretaris van koningin Wilhelmina was geworden en hoofd van de - ongetwijfeld tot hun nog grotere verbazing - inmiddels buiten hun medeweten in oprichting zijnde Centrale Inlichtingendienst (CID).

6.1 Centrale Inlichtingendienst (CID)

De CID combineerde weliswaar de taken van enerzijds het vooroorlogse GS IIIA (het inwinnen van inlichtingen aangaande het buitenland - nu het bezette Nederland) en anderzijds het vooroorlogse GS IIIB/CI (politieke veiligheid en contra-inlichtingen), maar was daarmee nog geen militaire dienst. Integendeel. De dienst die bij geheim Koninklijk Besluit van 19 juli 1940 werd opgericht kwam op initiatief van koningin Wilhelmina onder de minister van Justitie P.S. Gerbrandy te ressorteren en werd geleid door haar particulier secretaris en vertrouweling F. Van 't Sant. Het in Londen aanwezige voormalige GS III-personeel stond op het gebied van inlichtingen en veiligheid geheel buiten spel.

Voor het uitvoeren van zijn inlichtingentaak, het verkrijgen van inlichtingen uit bezet Nederland, ontbrak het de CID aan alles. De dienst beschikte niet over geofende agenten, had geen mogelijkheden om agenten in Nederland te infiltreren en vervolgens te exfiltreren, geen verbindingsmiddelen om met eventuele agenten contact te onderhouden. Van 't Sant kon wel beschikken over Nederlanders die bereid en in staat waren zich als agent te laten opleiden om op clandestiene manier naar Nederland terug te keren. De rest: opleiding en terbeschikkingstelling van vervoer- en verbindingsmiddelen moest hij aan de Britten overlaten. Dat stelde hem in staat zich vooral te richten op het veiligheidswerk, dat er in essentie op neerkwam dat gezorgd moest worden dat er in Engeland geen politiek onbetrouwbare Nederlanders vrij rondliepen. Dat ook op dit punt de Britten de *senior partners* waren zal duidelijk zijn.

In het kader van zijn veiligheidstaak stelde de CID veiligheidsonderzoeken in, naar uit Nederland aangekomen 'Engelandvaarders', maar ook naar ministers. Dit laatste zette veel kwaad bloed, temeer daar Van 't Sant zijn functie van particulier secretaris van koningin Wilhelmina bleef uitoefenen. Hierdoor kwam Van 't Sant in een kwaad gerucht te staan als verklikker in dienst van de koningin. De reconstructie van het kabinet Gerbrandy in de zomer van 1941 was voor Van 't Sants vele vijanden de gelegenheid hem als hoofd van de CID kwijt te raken. Die reconstructie hing samen met het ontslag van minister van Defensie Dijkhoorn die meende het vertrouwen van de koningin niet meer te bezitten, en die daarnaast nog steeds gegriefd was over het terzijde stellen van 'zijn' GS III-officieren bij de oprichting van de CID. Op zijn beurt wilde Gerbrandy komen tot de vorming van een soort 'war cabinet' met minder ministers maar meer bevoegdheden. De prijs die Gerbrandy voor de steun voor dit plan moest betalen was het ambtelijk hoofd van Van 't Sant.

Bij KB van 14 augustus 1941 werd als waarnemend hoofd van de CID benoemd de reservekapitein R.P.J. Derksema; hetzelfde KB bepaalde dat de CID voortaan zou ressorteren onder het ministerie van Binnenlandse Zaken. Dit bleek geen succesformule. Van 't Sant, formeel uit de inlichtingsfeer verwijderd, bleef zich intensief bemoeien met de uitzending van agenten naar bezet Nederland. Zijn 'Contact Holland' was verantwoordelijk voor de uitzending van onder meer 'soldaat van Oranje' S.E. Hazelhoff Roelfzema; bovendien bleef hij de steun van MI 6 genieten. Derksema bleef geïsoleerd.

Aan deze schimmige en onbevredigende situatie leek een eind te zullen komen

toen eind 1941 de luitenant-kolonel der mariniers M.R. de Bruijne hoofd werd van het Bureau Voorbereiding Terugkeer (BVT), ressorterend onder het departement van Marine. Om zijn werk goed te doen had hij uiteraard inlichtingen over bezet Nederland nodig en alras ontdekte hij dat er op dat gebied verschillende naast (en tegen) elkaar werkende diensten bestonden. Er was de CID, er was Contact Holland en er waren de bureaus Zuivering en Documentatie die collaborerende ambtenaren respectievelijk niet-ambtenaren 'in kaart brachten'. De Bruijne stelde voor uit dit geheel één dienst te vormen, een voorstel dat aansloeg maar tegelijkertijd tot gevolg had dat hijzelf als tijdelijk hoofd van de CID werd belast met de organisatie daarvan. Ook dit werd geen succes. Van 't Sant bleef buiten hem om agenten naar Nederland sturen, voor De Bruijne reden om ontslag te nemen en zich te concentreren op zijn BVT-taak. Het is in het kader van die taak en als onderdeel van dat bureau dat er in Londen sprake was van een specifiek *militaire* inlichtingendienst.

Pas tegen het einde van 1942 kwam er, na allerlei plannenmakerij, *bureaucratic warfare*, geïntrigeer en competentiegeschillen in Londen enige stabiliteit in de organisatie van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten. De oorspronkelijke CID werd gesplitst in twee aparte diensten. De veiligheidscomponent, nog steeds onder leiding van Derksema, ging als Afdeling Politie, in de wandeling *Politie Buitendienst* (PBD) ressorteren onder Justitie. Bij KB van 28 november werd opgericht het *Bureau Inlichtingen* ressorterend onder het departement van Oorlog.

6.2 Bureau Inlichtingen der Nederlandsche Regering (BI)

Hoofd van BI werd de reservemajoor H.G. Broekman, spoedig opgevolgd door de voormalige kapitein bij GS III, nu majoor, J.M. Somer. BI kreeg tot taak inlichtingen vanuit Nederland binnen te halen, ook ten dienste van andere departementen - waaronder het bureau van De Bruijne¹⁰⁵.

Medio 1942 was diens Bureau Voorbereiding Terugkeer omgedoopt tot bureau Militaire Voorbereiding Terugkeer (MVT), nu niet langer ressorterend onder Marine maar onder het departement van Oorlog. De beschikking van de minister van Oorlog vermeldt als taak van het bureau MVT het behandelen van vraagstukken met betrekking tot de militaire voorbereiding van de terugkeer enerzijds en anderzijds het voorbereiden en organiseren van een 'binnenlands front' in het bezette Nederland. In een bijlage werd een en ander geëxpliciteerd: het bureau zou zowel een inlichtingen- als een actietaak hebben. De actietaak werd omschreven als het "organiseren van de weerstand in bezet gebied" - een taak die aansloot op die van de Britse sabotagedienst Special Operations Executive (SOE). Tussen het bureau MVT en SOE bestond er een niet altijd gemakkelijke samenwerking, tot het in maart 1944 opgerichte Bureau Bijzondere Opdrachten (BBO) de sabotage-taak en de samenwerking met SOE overnam.

Voor dit Institutioneel Onderzoek is niet zozeer de sabotagetaak als wel de inlichtingentaak van het bureau MVT van belang. In de hierboven genoemde bijlage werd deze omschreven als "het inwinnen van inlichtingen op alle daarvoor in aan-

merking komende wijzen” omtrent “de toestand in Nederland”¹⁰⁶.

Al begin 1942, toen het nog onder Marine ressorteerde, maakte van het bureau van De Bruijne een *Marine Inlichtingsdienst* (MID) deel uit. Hoofd hiervan was de kapitein der mariniers H. Lieftinck. Bij de overgang naar het departement van Oorlog werd dat *Militaire Inlichtingendienst*, met behoud van de oorspronkelijke afkorting.

6.3 Marine Inlichtingendienst (MID)

Van de dienst die onder deze naam slechts een half jaar heeft bestaan, is bijzonder weinig archiefmateriaal overgebleven. Uit een ongedateerd *Inlichtingenrapport*, mogelijk van eind 1941, is in elk geval de belangstellingssfeer van de dienst af te leiden. Het behandelt achtereenvolgens ‘militaire vliegvelden’ in Nederland, ‘bewaking van de kust’, ‘spoorwegverkeer’, de productie van Do. 24 K vliegboten door ‘de vliegtuigfabriek Aviolanda’ - alle puur militaire onderwerpen en passend in de taak van het BVT. Een soort niet-militaire toegift in dit rapport is een passage over de populariteit van H.M. en van Prins Bernhard, met als uitsmijter “de Nederlandse regering is NIET populair”. Daarentegen kan de opsteller van het rapport zijn afnemers verzekeren: “de Koninklijke Marine is [in Nederland] zeer gezien”.

Uit dit rapport is ook de afhankelijke positie van de MID af te leiden. De gegevens zijn namelijk alle afkomstig van “overgekomen Nederlanders”, Engelandvaarders dus, en de instantie die deze Nederlanders bij aankomst in Engeland verhoorde was niet de MID maar de Politie Buitendienst onder supervisie van MI 5. Het ontberen van eigen inlichtingmiddelen en daarmee de afhankelijkheid van andere diensten gold ook voor de *Militaire Inlichtingendienst* die tot eind augustus 1944 bleef bestaan.

6.4 Militaire Inlichtingendienst (MID)

Het hoofd van de MID, Lieftinck, zond zijn chef De Bruijne medio augustus 1944 een memorandum waarin hij de bronnen opsomde waaruit de MID kon putten. Dat waren, behalve “talloze verzamelde, geleende of te leenen boekwerken, adresboeken, gidsen” een achttal diensten en instanties. Daarvan stond het Bureau Inlichtingen op de eerste plaats, gevolgd door de in Londen gevestigde Belgische en Franse inlichtingendiensten; daarna kwamen de Britse ‘Admiralty’ en het Amerikaanse Office of Strategic Services (OSS), waarna de Koninklijke Nederlandse Marine, het Netherlands Information Bureau en het Bureau Bijzondere Opdrachten de Nederlandse hekkesluiters vormden¹⁰⁷. Met andere woorden, behalve over *osint* beschikte de MID niet over eigen *humint* (om over *sigint* maar te zwijgen) en was daarmee voor zijn inlichtingenvergaring aangewezen op de goedgeefsheid van andere diensten.

Die goedgeefsheid was niet altijd spontaan. Het hoofd van het Bureau Inlichtingen, Somer, had van de minister van Oorlog de expliciete order gekregen

dat hij militaire inlichtingen aan de MID diende door te geven, die vervolgens zorg zou dragen voor verdere distributie van die gegevens¹⁰⁸. Niettemin klaagde Lief tinck nog in juli 1944 over de manier waarop BI hem militaire inlichtingen toestuurde: verminkt en met betrekking tot de afkomst onherkenbaar gemaakt, zogenaamd met het oog op bronbescherming, zodat evaluatie zeer werd bemoeilijkt. De man die bij BI zorgde voor de doorzending van de militaire inlichtingen, de kapitein L. Pot, was volgens Lief tinck van goede wil, maar hij was helaas niet de baas¹⁰⁹.

De MID is nooit tot volle wasdom gekomen, om met name twee redenen. In de eerste plaats beschikte de MID niet zoals hierboven aangegeven over eigen inlichtingenmiddelen en was hij volstrekt afhankelijk van allerlei andere diensten. In de tweede en belangrijkste plaats werd de stilzwijgende aanname dat bij de terugkeer naar Nederland de eigen krijgsmacht een onafhankelijke en in elk geval een belangrijke rol zou spelen niet bewaarheid, waardoor ook de beoogde rol van de MID naar evenredigheid in betekenis afnam. Na de landingen in Normandië waren het de verzets- en inlichtingengroepen (waaronder specifiek militaire als de Albrecht-groep) in bezet gebied die via het Bureau Inlichtingen hun inlichtingen aan de Nederlandse en geallieerde autoriteiten zonden. Naarmate de geallieerde legers dichterbij kwamen traden deze inlichtingengroepen daarmee vaak in direct contact voor het geven van tactische en gevecht sinlichtingen. Aan de MID was in die situatie weinig behoefte. De dienst werd eind augustus 1944 opgeheven. Het relevante deel van het archief werd overgedragen aan de kapitein Pot van BI, die op zijn beurt contact zou blijven onderhouden met de kapitein H. Sieden burg die was verbonden aan het 1e Echelon Netherlands Military Mission te velde¹¹⁰.

7 Tussen warme en koude oorlog: de periode 1945-1949

In de eerste na oorlogse jaren werden de fundamente n gelegd voor de Nederlandse *intelligence community* zoals die tot aan het eind van de Koude Oorlog zou functioneren. Dat gebeurde vanuit twee invalshoeken: aan de ene kant vanuit de ervaringen opgedaan in de Londense ballingschap, aan de andere kant vanuit de oudere ervaringen met de GS III-organisatie zoals die had bestaan tot de Duitse inval. De Londense ervaringen waren voor een groot deel maatgevend voor de ‘civiele’ diensten: de uit het *Bureau Nationale Veiligheid* voortgekomen *Centrale Veiligheidsdienst* (CVD) en de *Buitenlandse Inlichtingendienst* (BID); voor de vormgeving van de militaire inlichtingen- en veiligheidsdiensten werd aanvaankelijk in aanzienlijke mate teruggeslagen op het vooroorlogse GS III-model. Het Bureau Nationale Veiligheid (BNV) ressorteerde onder het Militair Gezag, was dus gemilitariseerd en had een tijdelijke taak: het opsporen en aan Justitie overdragen van agenten en medewerkers van de Duitse inlichtingen- en veiligheidsdiensten Abwehr, Sicherheitsdienst en Gestapo. Uit geselecteerd personeel van het BNV vormde L. Einthoven in april 1946 de *Centrale Veiligheidsdienst* die onder de minister-president ging ressorteren. Deze CVD was oorspronkelijk bedoeld als een kleine, coördinerende dienst op het gebied van politiek extremisme en contraspionage. Op analoge wijze was aan de twee maanden eerder in het

leven geroepen *Buitenlandse Inlichtingendienst* (BID) oorspronkelijk een coördinerende rol toegedacht op het gebied van de inlichtingenvergaring betreffende het buitenland. Samen met de CVD ressorteerde de BID onder de minister-president, een politieke en ambtelijke inbedding die - anders dan voor de Tweede Wereldoorlog - geheel was losgemaakt uit de militaire sfeer en die gekozen was naar het voorbeeld dat men in Londen had gezien¹¹¹.

De vorming van de naoorlogse *militaire* inlichtingen- en veiligheidsdiensten geschiedde langs een ander traject. Ten dele werden daarbij de vanouds bekende paden van GS IIIA en GS IIIB gevolgd, ten dele werden op basis van de Londense ervaringen nieuwe wegen ingeslagen. Een belangrijk verschil met de situatie van voor 1940 was daarbij, dat de militaire diensten niet langer tevens werkzaam waren ten behoeve van andere departementen (Buitenlandse Zaken, Binnenlandse Zaken), maar alleen met het eigen departement en de eigen militaire organisatie te maken hadden. Zowel het ministerie van Oorlog als dat van Marine en uiteraard de daaronder ressorterende landmacht en marine waren direct na de bevrijding praktisch volledig in beslag genomen door de voorbereiding en daadwerkelijke uitvoering van militair optreden in wat toen nog Nederlands-Indië was. In eerste instantie was dat optreden gericht op de bevrijding van de archipel uit de handen van de Japanse bezetter, na de capitulatie van Japan op 10 augustus 1945 ging het om het bestrijden van het de kop opstekend onafhankelijkheidsstreven (de 'politioenele acties'). Hoewel de Nederlandse troepen in Nederlands-Indië over een eigen inlichtingendienst beschikten, de *Netherlands Forces Intelligence Service* (NEFIS) - later omgedoopt tot *Centrale Militaire Inlichtingendienst* (CMI) - gaf de preoccupatie met Indië toch een zekere neerslag te zien in de requirements van de generale staf in Den Haag. In een acht punten tellende opsomming, gedateerd 2 januari 1946, van desiderata op het gebied van inlichtingen luidde het achtste en laatste punt: "Uit den aard der zaak bestaat tevens belangstelling voor alles wat op militair-, militair-technisch-, militair-politiek en strategisch gebied gebeurt in Nederlandsch-, Oost- en West-Indië en omringende landen"¹¹². Ook de marinestaf in Den Haag was wel in Nederlands-Indië geïnteresseerd, maar pas in de laatste plaats. Meer in de belangstelling stonden bijvoorbeeld productiecijfers van de USSR en de organisatie van de inlichtingendiensten in de Verenigde Staten¹¹³. De indruk bestaat dan ook dat de Haagse staven van landmacht en marine in deze periode zich vooral bezig hielden met vraagstukken van wederopbouw en organisatie van de krijgsmacht in Nederland, ook wat betreft de militaire inlichtingendiensten. Het lijkt er bovendien op dat daarbij twee aspecten de voorrang genoten: enerzijds de beveiliging van de eigen organisatie en anderzijds informatie over de manier waarop de bondgenoten hun krijgsmacht hadden georganiseerd. Dat gold voor zowel de marine als de landmacht.

7.1 Bureau Inlichtingen

Bij de marinestaf stelde minister van Marine J.M. de Booy op 27 november 1945 een *Bureau Inlichtingen* in, onder te verdelen in drie secties. "Vooruitlopend op

het bekend maken van de taak der Secties I en II” - daarover moest kennelijk nog worden nagedacht - bevatte de instellingsbeschikking nadere bijzonderheden over de beveiligingstaak van de Sectie III. De sectie diende gegevens te verzamelen omtrent de betrouwbaarheid van individuele personeelsleden van de marine, omtrent de geest en de stemming van het personeel in het algemeen, omtrent de “algemeene politieke stemming in Nederland”; daarnaast moest de sectie maatregelen treffen ter bevordering van de veiligheid op schepen en bij marine-instellingen en om het “uitlekken van geheimen” tegen te gaan. In dit verband is het interessant dat de beschikking in het vooruitzicht stelt dat de marine-officieren, “thans met een dergelijke taak belast in Ned. Oost Indie” te zijner tijd eveneens onder deze Sectie III zullen gaan ressorteren - met andere woorden, onder druk van de omstandigheden in Nederlands-Indië functioneerde daar al wat in Nederland nog van de grond moest komen.

Niet alleen de minister van Marine maakte zich dit soort zorgen. Zijn collega van Oorlog, J. Meijnen, had ter verzekering van orde en rust medio 1945 een Korps Gezagstroepen opgericht, ressorterend onder een Territoriaal Bevelhebber Nederland (TBN), die op zijn beurt kon beschikken over een militaire inlichtingendienst voor de binnenlandse veiligheid, *Sectie 3* genaamd¹¹⁴. Nadat de TBN per 1 november 1945 onder de chef van de generale staf H.J. Kruls was gaan ressorteren ging Sectie 3 op in de *afdeling IIIB* (veiligheid) van de *Hoofdafdeling III* van de generale staf. Kruls was echter niet tevreden met een afdeling veiligheid op centraal niveau alleen. In januari 1946 kondigde hij zijn voornemen aan bij alle onderdelen van de Koninklijke Landmacht een inlichtingendienst in te stellen, die bijzondere aandacht zou moeten hebben voor “politieke stromingen onder de Nederlandse bevolking en onder de troepen”. Met het organiseren van deze decentrale dienst was belast de majoor van de generale staf P.M.H. Tielens, die met ingang van 16 januari 1946 de genoemde afdeling IIIB zou gaan leiden. Tevens bepaalde Kruls dat de decentrale militaire veiligheidsdienst(en) onder IIIB zou(den) ressorteren¹¹⁵. Kruls’ zorg, en Tielens’ taak, had in de eerste plaats te maken met de uitzending van de duizenden dienstplichtigen naar Nederlands-Indië. Uit de door de afdeling IIIB vervaardigde *maandrapporten* is dat ook wel af te leiden. In het oudste aangetroffen maandrapport, dat van mei 1947, betreft de eerste rubriek de “geest in de troep”, onderverdeeld naar legeronderdelen zoals de IIe Divisie. Bij gelegenheid van het vertrek naar Indië van tot deze divisie behorende manschappen, bericht het maandoverzicht over de “zeer goede stemming”, onder meer blijkend uit het - in een bui van “speelsheid” - uit de ramen van de transporttrein schieten en het aan de noodrem trekken. Niet alleen de “geest in de troep”, ook de “stemming onder de bevolking” had de aandacht van de afdeling IIIB. Het al genoemde maandrapport van mei 1947 signaleerde “toenemende spanning in de arbeiderswereld” en acties van de communistische vakbeweging in Amsterdam¹¹⁶.

Was veiligheid, en dan met name de politieke betrouwbaarheid van het al dan niet dienstplichtig personeel kennelijk een belangrijk punt van zorg voor de militaire autoriteiten, de vraag hoe de Nederlandse krijgsmacht na de Tweede Wereldoorlog

opgebouwd moest worden was een ander belangrijk aandachtspunt. Uit de al genoemde lijst van *requirements* van de generale staf van begin 1946 blijkt dat overduidelijk. Natuurlijk was er zo vlak na het einde van de Tweede Wereldoorlog grote belangstelling voor de plannen die de geallieerden hadden met het verslagen buurland Duitsland. Typerend echter voor de fase van opbouw waarin de krijgsmacht zich bevond zijn de vragen naar de opbouw van de legers en de luchtmacht, inclusief de bewapening, van landen als Noorwegen, Denemarken, Zweden en België¹¹⁷ - kennelijk landen die door de Nederlandse defensie-autoriteiten als vergelijkbaar werden beschouwd. Bovendien blijkt hieruit dat Nederland nu meer dan voorheen de rol van de luchtmacht ging benadrukken - ongetwijfeld met daarbij in gedachten de uiterst belangrijke rol van de geallieerde luchtmacht in de Tweede Wereldoorlog.

De marine, zo lijkt het, kende minder onzekerheden op het gebied van de naoorlogse opbouw. Wellicht hing dat samen met het feit dat de marine - anders dan het leger - zich niet had behoeven over te geven en gedurende de gehele oorlog aan geallieerde kant was blijven doorvechten¹¹⁸, waardoor er geen hiaat was opgetreden tussen de voor- en de naoorlogse wijze van opereren. Hoe het zij, de eerste naoorlogse rapportages van de *Marine Intelligente Dienst*, de *Informatiebladen*, laten zien dat de marinestaf in de eerste plaats geïnteresseerd was in gegevens over de eigen oorlogsbodems en die van de bondgenoten¹¹⁹. Dat was overigens volstrekt in lijn met de "Regeling van den Marine Intelligente Dienst" die minister van Marine J.M. de Booy medio februari 1946 aan de maritieme commandanten toezond¹²⁰.

Het feit dat de generale staf, in grotere mate dan de marinestaf, in de naoorlogse jaren tot 1950 naarstig op zoek was naar de meest gewenste organisatievorm weerspiegelde zich in de manier waarop de inlichtingen- en veiligheidsdiensten van leger en marine in die periode waren georganiseerd.

Minister van Marine De Booy had, zoals gezegd, in november 1945 een *Bureau Inlichtingen* ingesteld bij de Marinestaf waarbij voorshands alleen de taken (personele en materiële beveiliging) van de Sectie III van dat bureau waren vastgesteld. Op 15 februari van 1946 vaardigde hij een "Regeling van den *Marine Intelligente Dienst*" uit waarin de gehele organisatie, bestaande uit 5 secties werd vastgesteld¹²¹. Omtrent de wat curieuze benaming Intelligente Dienst verklaarde de minister dat deze was gekozen "om het geheele complex van het verzamelen, verwerken, distribueeren van militair-maritieme gegevens aan te geven". Het woord Inlichtingen (zoals in het oorspronkelijke Bureau Inlichtingen) bleek, aldus de minister, in de praktijk verwarring te geven met "inlichtingsrapporten (conduites)", met het werk van de Marine Voorlichtingsdienst en met het werk van niet nader aangeduide "informatiebureaux".

7.2 Marine Intelligente Dienst

Deze dienst kende 3 geografische zwaartepunten: het Intelligente Bureau van de marinestaf in Den Haag, het Intelligente Bureau van de Commandant Zeemacht in

Nederlands-Indië (in feite een aparte en grotendeels zelfstandige organisatie) en een Intelligentie Officier op Curaçao. Daarnaast waren in Nederland Intelligentie Officiëren geplaatst bij onderdelen van de marine-organisatie in Den Helder (de Commandant Zeemacht Nederland), Amsterdam, Rotterdam, Vlissingen en Delfzijl.

De taak van de dienst zou tweeledig zijn: enerzijds het “verzamelen, verwerken en distribueren van alle gegevens noodig voor een juist krijgskundig gebruik van Marine-eenheden (...) - het eigenlijke intelligentiewerk” en anderzijds het beveiligingswerk, dat in grote trekken neerkwam op “het voorkomen, dat de vijand of mogelijke vijand gegevens over de Koninklijke Marine verkrijgt en het voorkomen van vijandelijke infiltratie”.

De minister werkte de beide taakonderdelen vervolgens nader uit. De gegevens die in het kader van het “eigenlijke intelligentiewerk” verzameld, verwerkt en gedistribueerd moesten worden dienden betrekking te hebben op de eigen eenheden, die van de (waarschijnlijke) bondgenoten en - althans in de tekst van de regeling - pas in de derde plaats op die van de vermoedelijke vijand(en). Tenslotte moest de dienst militair-geografische inlichtingen verzamelen over de gebieden waar de Koninklijke Marine eventueel zou moeten optreden. Het geheel van deze gegevens heette in de regeling “statische intelligentie” - in de hedendaagse terminologie *basic intelligence*. Daarnaast diende aandacht besteed te worden aan “dynamische intelligentie” (*current intelligence*), gegevens die vaak en snel veranderen, zoals dislocatie van eenheden en gegevens omtrent lopende operaties, maar ook eventuele “plannen van oproerige extremisten”. Bij dit laatste zal de minister eerder aan de “extremisten” in Nederlands-Indië hebben gedacht dan aan bijvoorbeeld de CPN in Nederland zelf.

Aandacht voor onder meer deze politieke organisatie paste beter dan in de inlichtingentaak in de beveiligingstaak van de Marine Intelligentie Dienst. Tot laatstgenoemde taak behoorde de “controle op binnenlandse politieke agitatie gericht op afbraak van discipline” en de “controle op ontevreden elementen en slechte of ontevreden stemmingen onder het Marinepersoneel” - formuleringen waarin een verre echo is te horen van de schrik en bezorgdheid die de munitie op de “Zeven Provinciën” bijna een kwart eeuw tevoren had veroorzaakt. Tegelijkertijd werden de met dit taakonderdeel belaste officieren gewaarschuwd zich niet te laten misbruiken “om gekanker langs onofficieelen weg ten departemente te brengen”.

De beveiligingstaak strekte zich verder uit tot de materiële beveiliging van documenten, schepen, terreinen en gebouwen en tot wat in hedendaagse termen contra-inlichtingen (CI) zou heten, het “verweer tegen werk van buitenlandsche agenten en spionnen” alsmede het “verweer tegen vijfde colonnewerk en sabotage”.

Na op deze manier de inhoud van de inlichtingen- en veiligheidstaken nader te hebben gepreciseerd gaf de regeling de grenzen van die taken aan. Slechts de “levende intelligentie” regardeerde de Marine Intelligentie Dienst; verouderde en achterhaalde gegevens moesten worden doorgegeven aan de “historische sectie der K.M.”. Het coderen, verzenden, decoderen en distribueren van interne berichten was de verantwoordelijkheid van de verbindingdienst, zoals het verzamelen van meteorologische gegevens onder de competentie viel van de meteorologische

dienst. Op het gebied van de beveiliging werd beklemtoond dat hier geen sprake kon zijn van een politiedienst. “De Intelligentie weet en waarschuwt slechts”; het nemen van maatregelen bleef voorbehouden aan de verantwoordelijke instanties. De organisatorische opzet van de Marine Intelligentie Dienst was zodanig dat die dienst “zelfs op de kleinste eenheden der Koninklijke Marine” was vertegenwoordigd, zowel op het gebied van inlichtingen als van beveiliging. Bij de kleinste eenheden representeerde één officier soms beide taakelementen zonder nochtans daaraan een dagtaak te hebben. Bij grotere eenheden, en zeker bij de marinestaf, was de dienst verdeeld in secties die elk meerdere officieren telden. In zekere zin waren de decentrale eenheden van de Marine Intelligentie Dienst afspiegelingen van de organisatie op het hoogste niveau, dat van de marinestaf.

Aan de marinestaf was verbonden een *Bureau Intelligentie* (opvolger dus van het *Intelligence Bureau*), ressorterend onder de Sous Chef Staf (Intelligentie), afgekort S.C.S. (I). Het telde een vijftal secties, waarvan Secties I en III de hoofdtaken van de dienst uitvoerden, *inlichtingen* respectievelijk *veiligheid*. Sectie II was in het leven geroepen om de liaison te onderhouden met andere ministeries en diensten en met Nederlandse militaire attachés - al dan niet marine-attachés - in het buitenland, evenals met overeenkomstige buitenlandse attachés in Nederland. Sectie II was ook verantwoordelijk voor de voorbereiding van bezoeken van Nederlandse marineschepen aan buitenlandse havens, evenals het voorbereiden van buitenlandse maritieme bezoeken aan Nederland. Secties IV en V waren belast met de documentatie respectievelijk de zorg voor archief en bibliotheek van het Bureau Intelligentie. Een jaar later werd aan het Bureau een zesde sectie toegevoegd, de Sectie VI Contact Register. De taak van deze sectie was het inventariseren en registreren van personen die uit hoofde van hun functie beschikten over kennis of gegevens die voor de inlichtingentaak van de Marine Intelligentie Dienst van belang konden zijn. In eerste instantie, maar zeker niet uitsluitend, werden deze personen gezocht in kringen van officieren van de Koninklijke Marine Reserve. Met name ging het daarbij om diegenen die al dan niet frequent reisden naar voor de dienst interessante gebieden¹²². In feite was Sectie VI dus belast met het rekruteren en begeleiden van *legal travelers*. De benaming MARID VI werd vanaf 1947 de aanduiding voor de afdeling verbindingsinlichtingen van de marine, waarna de *humint*-afdeling MARID VII werd genoemd.

In het kader van dit Institutioneel Onderzoek is het nog van belang, dat de bij de decentrale marine-inrichtingen geplaatste *Intelligentie Officieren* (I.O.'s) over hun werkzaamheden rechtstreeks rapporteerden aan de hoofden van de desbetreffende sectie(s) van het Bureau Intelligentie van de marinestaf, met afschriften aan de commandanten. Op het gebied van de beveiliging gold het voorschrift dat de I.O.'s eenmaal per maand rapporteerden aan het hoofd van Sectie III betreffende hun werkzaamheden, incidenten etc. Eveneens eenmaal per maand, en wel op de laatste maandag, vergaderden de I.O.'s onder leiding van de S.C.S.(I) op diens kantoor in Den Haag¹²³.

Het is niet waarschijnlijk dat de Marine Intelligentie Dienst van stonde af aan heeft gefunctioneerd op de door minister De Booy voorgeschreven manier. Wel staat vast dat al in februari 1946 Sectie I van het Bureau Intelligentie van de mari-

nestaf zogenaamde *Informatiebladen* produceerde. Geheel overeenkomstig de bepalingen van de Regeling bevatte het Informatieblad van 15 februari 1946 gegevens over Nederlandse oorlogsschepen, over de organisatie van de inlichtingendiensten in de Verenigde Staten, productiecijfers betreffende de USSR en tenslotte gegevens over troepen en marine-eenheden van de Republiek Indonesië¹²⁴ - daarmee een getrouwe afspiegeling vormend van de preoccupaties van de marineleiding op dat moment. De naam Marine Intelligentie Dienst heeft overigens maar korte tijd bestaan. De Booy opvolger J.J.A. Schagen van Leeuwen wijzigde bij beschikking van 23 april 1947 die naam in *Marine Inlichtingendienst*, af te korten als MARID¹²⁵.

Over de reden(en) voor deze wijziging liet de beschikking zich niet uit. Wellicht vond Schagen van Leeuwen de oude benaming teveel aanleiding geven tot misverstand en/of ridiculisering.

7.3 Hoofdafdeling III Inlichtingsdienst, G3, G2 (Militaire Inlichtingendienst)

Bij de organisatie en inrichting van de naoorlogse militaire (landmacht-) inlichtingen- en veiligheidsdienst speelden zowel ervaring met de vooroorlogse GS III-organisatie als de in Londen opgedane ervaringen een rol. De verpersoonlijking van deze combinatie van 'oud' en 'nieuw' was dr. J.M. Somer, die voor de oorlog bij GS IIIA had gediend en tijdens de Tweede Wereldoorlog vanuit Londen en - na de bevrijding van Zuid-Nederland vanuit Eindhoven - het Bureau Inlichtingen had geleid. In zijn "Beschouwing over een eventuele organisatie van GS III"¹²⁶ van september 1945 pleitte Somer voor een geheime dienst die zich zou concentreren op zo wel de verwerving van geheime militaire inlichtingen in het buitenland, als op het voorbereiden van een *stay behind*-organisatie. Veiligheid wilde hij overlaten aan Binnenlandse Zaken, verbindingsinlichtingen aan een centrale interdepartementaal werkende dienst. Voor zover Somers voorstellen werden gerealiseerd (geheime militaire inlichtingendienst en *stay behind*) gaven die tot in de jaren vijftig aanleiding tot verwarring en competentiestrijd. Zijn voorstellen om veiligheid en verbindingsinlichtingen af te stoten werden niet gehonoreerd; zoals hierboven al aangegeven was veiligheid juist een van de eerste aandachtsgebieden van de naoorlogse generale staf.

Onder het Militair Gezag, dat evenals het hoofdkwartier van de generale staf werd geleid door de luitenant-generaal H.J. Kruls, was het Bureau Nationale Veiligheid (BNV) de centrale veiligheidsinstantie. Ook de screening op politieke betrouwbaarheid van de naar Nederlands-Indië uit te zenden militairen geschiedde door het BNV. De afdeling die met die taak was belast functioneerde in feite als militaire veiligheidsdienst en stond onder leiding van een militair, de majoor P.M.H. Tielens. Vandaar dat zolang het Militair Gezag bestond - tot 4 maart 1946 - de generale staf geen afdeling veiligheid kende, maar alleen een *Afdeling III Inlichtingen* onder leiding van majoor P. Forbes Wels¹²⁷.

Het einde van de Militair Gezagsperiode betekende dat Kruls zich nu geheel aan

zijn taken van chef van de generale staf (CGS) kon wijden, waaronder het inrichten van zijn hoofdkwartier. Onder de CGS kwam een aantal hoofdafdelingen te ressorteren (operaties, organisatie, luchtverdediging, etc.) waarvan de *Hoofdafdeling III Inlichtingsdienst* er één was.

Waar de andere hoofdafdelingen werden geleid door een luitenant-kolonel, bleef de functie van hoofd van 'Hoofdafdeling III Inlichtingsdienst' voorlopig vacant. De hoofdafdeling bestond uit twee afdelingen; de *Afdeling A Buitenland*, onder leiding van de al genoemde Forbes Wels en de *Afdeling B Binnenland* geleid door de uit het BNV overgestapte Tielens¹²⁸. Pas begin 1948 werd laatstgenoemde hoofd van de gehele hoofdafdeling die inmiddels werd aangeduid als "*Sectie G3 Inlichtingen*"¹²⁹

De Hoofdafdeling III, c.q. Sectie G3, was tevens Militaire Inlichtingendienst¹³⁰, maar in strikte zin was er sprake van een staforgaan zonder eigen acquisitie-middelen. De afdeling B leunde voor haar veiligheidsonderzoeken sterk op de Centrale Veiligheidsdienst en/of de inlichtingendiensten van de politie; de afdeling A was aangewezen op open bronnen en de inlichtingen die militaire attachés konden aandragen. Voor geheime militaire inlichtingen uit het buitenland maakte deze afdeling deel uit van een ingewikkelde driehoeksrelatie met de Buitenlandse Inlichtingendienst en een afdeling van de generale staf die aanvankelijk weliswaar III C heette, maar geen deel uitmaakte van de 'Hoofdafdeling III Inlichtingsdienst', noch later als G3C tot de Sectie G3 Inlichtingen behoorde. De gewrongen constructie was het gevolg van het feit dat twee hoofden van diensten zich de erfopvolgers achtten van het Londense *Bureau Inlichtingen*, met name waar het ging om de bevoegdheid agenten naar het buitenland te zenden. C.L.W. Fock was plaatsvervangend hoofd van BI geweest en sinds 16 februari 1946 hoofd van de op die datum opgerichte Buitenlandse Inlichtingendienst¹³¹. J.M. Somer was als hoofd van het Bureau Inlichtingen Focks chef geweest en was in mei 1946 benoemd als hoofd van het *Afwikkelingsbureau BI*, een façade waarachter hij in opdracht van Kruls werkte aan de realisering van zijn plannen voor een geheime militaire inlichtingendienst, gecombineerd met de voorbereiding van een *stay behind* -organisatie. In de organisatie van de generale staf was Somers eenheid opgenomen onder de aanduiding *Hoofdafdeling IIIC* waarmee tevens was duidelijk gemaakt dat Somer niet onder de 'Hoofdafdeling III Inlichtingsdienst' ressorteerde, maar daaraan nevensgeschikt was.

7.4 Hoofdafdeling IIIC

Het feit dat de Buitenlandse Inlichtingendienst onder de minister-president ressorteerde en Somers ultra-geheime organisatie onder de chef van de generale staf (niet onder de minister van Oorlog) heeft er waarschijnlijk toe bijgedragen dat beide organisaties aanvankelijk niet of nauwelijks van elkaars feitelijke activiteiten en plannen op de hoogte waren. In elk geval stelde Somer zijn voormalige ondergeschikte pas eind maart 1948 op de hoogte van het feit dat hij (Somer) per 1 april daaraanvolgend was benoemd tot hoofd van de dienst die per gelijke datum *Sectie G7* zou heten. Tegelijkertijd deelde Somer aan Fock mee, dat de taak van de

Sectie G7 onder meer zou liggen op het gebied van het inwinnen van militaire inlichtingen in het buitenland, en dat de sectie krachtens instructie van de chef van de generale staf de bevoegdheid bezat agenten naar het buitenland te zenden.

Met name dit laatste was tegen het zere been van Fock, wiens BID immers bij zijn instellingsbeschikking “met uitsluiting van andere diensten” de taak had gekregen inlichtingen in het buitenland in te winnen. Hoewel Fock sinds 1 januari 1948 niet lager hoofd van de BID was, tikte hij zijn voormalige chef op de vingers. Hij wees erop dat alleen de BID de bevoegdheid bezat in het buitenland inlichtingen in te winnen en dat G7 alleen bevoegdheden had in het kader van de *stay behind*-voorbereidingen¹³².

Focks interventie had als resultaat een compromis: de ‘afdeling I Operatie’ van G7 zou gaan optreden als militaire afdeling van de BID. Door deze constructie bleef het BID-monopolie overeind en kon G7 buitenlandse militaire inlichtingen verzamelen. Aanvankelijk kwam dat neer op het sorteren van informatie van militaire aard uit de door de BID binnengebrachte berichten en het doorgeven daarvan aan de desbetreffende militaire diensten G3 en eventueel MARID. Met de komst in 1950 van L.E. Larive als hoofd van de afdeling VII van de *Sectie Algemene Zaken* (SAZ) van de generale staf (de benaming voor G7 sinds medio 1949) en daarmee tevens hoofd van de militaire afdeling van de BID, kreeg het verzamelen van buitenlandse militaire inlichtingen een meer gericht en operationeel karakter.

7.5 Sectie Algemene Zaken (SAZ)

Ingevolge de instructie van Kruls aan Hoofd SAZ was deze laatste verantwoordelijk voor het voorbereiden van een *stay behind*-organisatie, maar ook voor “de geheime militaire inlichtingendienst, gericht op het buitenland”. In het kader van laatstgenoemd taakonderdeel zou Hoofd SAZ “nauw contact dienen te onderhouden het Hoofd Sectie G2 en met de afdelingshoofden van Sectie G2, meer in het bijzonder voor wat betreft het coördineren van de wensen op het gebied van de militaire inlichtingen”¹³³. G2 was sinds medio 1949 de benaming voor wat tot dan toe GIII respectievelijk G3 had geheten; de naamsverandering was een gevolg van het Nederlandse lidmaatschap van de NAVO en van de daarmee samenhangende invoering van de Amerikaanse legerorganisatie. Vanuit de militaire optiek was de afdeling VII SAZ dus het verzamelorgaan van buitenlandse militaire inlichtingen ten behoeve van de *Sectie G2, Inlichtingen*, meer in het bijzonder het daaronder ressorterende *G2A Afdeling inlichtingen*. G2 zou de requirements moeten formuleren, SAZ zou op basis daarvan de gegevens uit het buitenland binnenhalen. Dat dit laatste moest gebeuren onder de paraplu van de BID werd, zo lijkt het, aan militaire zijde op de koop toe genomen.

Met betrekking tot de werkwijze en de resultaten van de militaire afdeling BID is weinig materiaal bewaard gebleven. De SAZ-kroniekschrijver is van mening dat de eigen militaire inlichtingendienst nooit van de grond is gekomen, voornamelijk omdat de BID dat als zijn terrein zag. Hoewel hij toegeeft dat er over deze activiteiten weinig bekend is, is hij stellig in zijn uitspraak dat er “geen sprake van operaties” is geweest¹³⁴. G 2 ontving niettemin via SAZ-VII tot ver in de jaren vijftig

per week tientallen rapporten, voornamelijk betrekking hebbend op de DDR en waarvoor de gegevens werden aangedragen door een “voortreffelijk werkend agentennetwerk”¹³⁵. Iets van de neerslag van die vele rapporten is bewaard gebleven in een paar door G2A samengestelde boekwerken getiteld “Barracks in Eastern Germany” waarin de locaties van kazernes van Volksmilitie en Volkspolizei worden aangegeven, compleet met kennelijk clandestien gemaakte foto’s van die gebouwen¹³⁶. Ook op maritiem gebied werden gegevens verzameld, eveneens met name waar het de DDR betrof. De eerste Nederlandse maritieme inlichtingenrapportage aan de NAVO, over de ‘DDR See-Polizei’, was gebaseerd op deze door SAZ-VII aangedragen gegevens¹³⁷.

De op de toenmalige DDR toegespitste belangstelling van G2 hing uiteraard samen met de aan het Eerste Legerkorps (1-LK) in NAVO-verband toegewezen taak: het verdedigen van een “vak” in de Noord-Duitse laagvlakte. In verband daarmee richtte Hoofd SAZ zich eind 1955 tot de chef van de generale staf met een nota waarin hij te kennen gaf dat een nauw contact *in vreedstijd* tussen de inlichtingensectie van het Eerste legerkorps (G2-1LK) en SAZ geboden was, om een snelle en veilige verbinding *in geval van oorlog* te kunnen garanderen¹³⁸.

Overigens was G2A voor zijn buitenlandse inlichtingen niet volledig afhankelijk van de militaire afdeling BID. De sectie was ook zelf actief op dit terrein¹³⁹. Curieus in dit verband is een introductiebrief die het hoofd van wat op dat moment nog G3A heette eind oktober 1948 (dus na het compromis BID-SAZ) schreef aan de Nederlandse consul-generaal in Hamburg. Hierin introduceerde hij een zekere J. Eland die “reeds meer dan een jaar een belangrijke medewerker van mijn dienst (buitenlandse inlichtingendienst)” is, met het verzoek hem “waar nodig bij te staan”¹⁴⁰. Deze Jan (Johan) Eland was een collega en aanvankelijk nauwe medewerker van de voormalige Abwehr-officier en inlichtingehandelaar F.W. Heinz die werkte voor de Franse en Amerikaanse inlichtingendiensten en via Eland voor een Nederlandse inlichtingendienst. De inlichtingen hadden vooral betrekking op de toenmalige *Ostzone* en werden ingewonnen door voormalige Abwehr-medewerkers van Heinz. Dezelfde inlichtingen werden aan drie verschillende diensten verkocht en leverden op die manier een drievoudige opbrengst¹⁴¹. Afgaande op de eerdergenoemde introductiebrief voor Eland zou men kunnen concluderen dat Eland voor G3A (G2A) werkte; het kan echter ook zijn dat G3A in dit geval als ‘front’ optrad de militaire afdeling van de BID.

Hoe dit zij, aan de in zijn ogen “gewrongen constructie” maakte de in 1956 benoemde Coördinator voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, F.J. Kist, nog in datzelfde jaar een eind. Larive trad in dienst van de BID en werd belast met de leiding van de militaire afdeling van die dienst. Daarmee kwam de verantwoordelijkheid voor militaire inlichtingenoperaties in het buitenland daar te liggen waar hij volgens Kist behoorde te liggen: bij het hoofd van de BID¹⁴². Het liaisonbureau SAZ-VII, dat de relatie had verzorgd tussen SAZ en G2A, werd als ‘militaire desk’ door de BID overgenomen om de liaison te verzekeren tussen de BID en de drie militaire inlichtingendiensten. Administratief bleef het bureau echter ressorteren onder het hoofd SAZ¹⁴³. De taak van SAZ als geheime militaire inlichtingendienst was hiermee ten einde. Formeel werd dat nog eens bevestigd door de chef

van de generale staf in zijn instructie voor HSAZ van april 1962. Daarvan regelde artikel 1c de samenwerking met de BID ten behoeve van de krijgsmachtdelen. De taak van de liaison (SAZ-VII), nu militaire desk genoemd, zou zijn het selecteren van de bij de BID binnenkomende gegevens op hun militaire waarde en het in rapportvorm gieten van die gegevens ter distributie onder de inlichtingendiensten van de krijgsmachtdelen¹⁴⁴. Daartoe behoorde in de eerste plaats de Sectie G2.

7.6 Sectie G2, Inlichtingen

Zoals gezegd gold deze benaming vanaf medio 1949 voor wat voorheen GIII respectievelijk G3 had geheten. De sectie stond onder leiding van een kolonel van de generale staf en bestond uit vier bureaus. De belangrijkste en omvangrijkste daarvan waren de *Afdeling inlichtingen* (G2A) en de *Afdeling veiligheid* (G2B). De taak van G2A werd als volgt omschreven: “Het verzamelen en inwinnen van alle inlichtingen voor: a. Een doeltreffende opbouw en efficiënt gebruik van de Koninklijke Landmacht; b. De voorbereiding en doorvoering der mobilisatie en concentratie der Nederlandse strijdkrachten; c. Het uitoefenen van het Militair Gezag en het handhaven van orde en rust”.

Aan G2B werden de volgende taken toegedeeld: “De bescherming van militaire geheimen; het waken tegen daden van sabotage aan militaire objecten; het waken tegen diefstal van militaire wapenen en militaire munitie; het onderkennen van en waken tegen ondermijnende politieke propaganda in het leger”¹⁴⁵.

In zekere zin zetten G2A en G2B de militaire taken voort van de vooroorlogse GSIIIA en GSIIIB. Een verschil met de situatie van voor mei 1940 was, dat er nu voor de civiele aspecten van het inlichtingenwerk aparte diensten in het leven waren geroepen, namelijk de BID en de CVD. Bovendien was er nu, anders dan voor de Tweede Wereldoorlog, een apart orgaan voor de heimelijke acquisitie van buitenlandse militaire gegevens ten behoeve van G2A: de militaire afdeling van de BID. In die zin had het Nederlandse militaire inlichtingenwerk zijn onschuld verloren en had Van Woelderens uitspraak dat “de inlichtingendienst van de Generale Staf van Nederland de meest fatsoenlijke inlichtingendienst der wereld”¹⁴⁶ was, enigszins aan betekenis ingeboet. Ook de “Generale Staf van Nederland” maakte nu gebruik van geheime agenten, zelfs van inlichtingenhandelaren zoals Eland - een gang van zaken waartegen Van Woelderens zich steeds had verzet.

Behalve de twee genoemde bureaus voor de ‘klassieke’ inlichtingen- en veiligheidstaken maakte van de Sectie G2, Inlichtingen een klein *Bureau documentatie Nederland* deel uit. Dit bureau had oorspronkelijk deel uitgemaakt van Somers G3C en was in het leven geroepen met het oog op een eventuele bezetting van Nederland ingeval het in Europa tot een nieuwe oorlog zou komen. De les die Somer, maar ook Kruls, had getrokken uit de Tweede Wereldoorlog was, dat al in vreedstijd maatregelen voorbereid moesten worden ‘voor het geval dat’. In dat geval, zo luidde de redenering, zou de regering zonodig naar het buitenland verplaatst moeten worden om van daar uit de strijd voort te zetten. Vandaar het voorbereiden en organiseren van een *stay behind*-organisatie die de regering dan van

inlichtingen zou moeten voorzien; vandaar ook het voorbereiden van de ‘oorlogsinlichtingen-archieven’ door het *Bureau documentatie Nederland* die het de regering in ballingschap mogelijk zouden moeten maken de strijd voort te zetten¹⁴⁷. De gedachte was dat een regering in ballingschap zou moeten beschikken over de essentiële gegevens betreffende met name de economische en infrastructurele situatie, bijgehouden tot aan het moment van uitwijken. Daarna zou de *stay behind*-organisatie moeten trachten de gegevens up to date te houden.

Er zat dus een zekere logica in het feit dat Somer ook het samenstellen van de ‘oorlogsinlichtingen’ tot zijn taak rekende, voor de uitvoering waarvan hij een *Centraal Topografisch Bureau* in het leven had geroepen als onderdeel van zijn sectie G3C.

Somers rijk werd echter van twee zijden bedreigd. Enerzijds was de medewerking van de departementen aan het samenstellen van de ‘oorlogsinlichtingen-archieven’ dermate gering (“waarom moet de chef van de generale staf zich bemoeien met niet-militaire zaken?”) dat de kwestie in de ministerraad moest worden besproken. Daar werd besloten dat deze in wezen interdepartementale taak zou blijven ressorteren onder de chef van de generale staf. In oorlogstijd immers zou deze in zijn functie van bevelhebber der landstrijdkrachten tevens belast worden met het Militair Gezag. Anderzijds moest Somer vrezen dat zijn Sectie G3C onderdeel van G3 zou gaan uitmaken, waardoor hij zijn rechtstreekse relatie tot de chef van de generale staf zou verliezen.

Kruls loste de kwestie op door de ‘oorlogsinlichtingen’-taak los te maken uit Somers organisatie en onder de benaming G3C onder te brengen in G3. Het resterende deel bleef onder leiding van Somer een aparte sectie van de generale staf, nu G7 Algemene Zaken genoemd¹⁴⁸. Medio 1949 verviel de aanduiding G7 en bleef de aanduiding *Sectie Algemene Zaken* over. G3 werd zoals gezegd omgedoopt in G2 en G3C werd G2C2 *Bureau documentatie Nederland*.

De taak van G2C2 werd door Kruls medio 1949 als volgt omschreven: “Het reeds in vreedstijd verzamelen, opleggen en in veiligheid brengen van alle gegevens, die voor de totale oorlogvoering van het Rijk der Nederlanden van belang kunnen zijn bij eventueel plaats vindende acties en operaties op het grondgebied van het Rijk in Europa”¹⁴⁹.

Een vierde en laatste onderdeel van *Sectie G2, Inlichtingen* was de eveneens kleine G2D de *Afdeling plannen* dat geen uitvoerende taken had maar was belast met “het ontwerpen van plannen” voor enerzijds enkele specifieke opleidingen, anderzijds het organisatorisch vormgeven van twee speciale taken. Een van die speciale taken vloeide voort uit het feit dat de chef van de generale staf in oorlogstijd met het Militair Gezag zou worden belast. In laatstgenoemde hoedanigheid viel de censuur onder zijn verantwoordelijkheid, reden waarom plannen voor de opzet en werkwijze van zo’n censurdienst klaar moesten liggen ‘voor het geval dat’. De andere nog op te richten organisatie betrof “de radio luister- en peildienst” die op grond van interceptie, (eventueel) decodering en interpretatie van radiosignalen van de potentiële tegenstander diens sterkte en dislocaties zou moeten vaststellen. De opleidingen waarin kennelijk nog niet was voorzien waren bedoeld voor personeel “belast met een taak bij de inlichtingen- en veiligheidsdienst bij de onderde-

len”, de klassieke inlichtingen- en veiligheidstaken op de verschillende niveaus in de Koninklijke Landmacht. Daarnaast was er behoefte aan “personeel voor het verhoren van krijgsgevangenen”, op zichzelf al een aparte vaardigheid, waarbij met het inzetten van de Koude Oorlog nog de eis van specifieke talenkennis kwam. Bij een gewapende confrontatie zou de Nederlandse krijgsmacht immers naar alle waarschijnlijkheid niet alleen met (Oost-)Duitsers maar ook met Russen te maken krijgen. Tenslotte zou er ook personeel opgeleid moeten worden ten behoeve van de al genoemde “radio luister- en peildienst”¹⁵⁰.

De verschillende opleidingen vonden uiteindelijk hun plaats in de School Militaire Inlichtingendienst (SMID) die bij Koninklijk Besluit van 1 oktober 1951 werd opgericht¹⁵¹. De peil- en interceptiedienst van de KL kreeg vorm in de tweede helft van de jaren veertig, de censuurdienst pas in 1960. Beide laatstgenoemde organisaties komen nog aan de orde.

Aan het eind van de jaren veertig hadden de Koninklijke Marine en de Koninklijke Landmacht de organisatie van hun respectieve inlichtingen- en veiligheidstaken min of meer definitief vorm gegeven - toegesneden op de specifieke behoeften van de desbetreffende krijgsmachtdelen en vooral: los van elkaar. Dat laatste stond er overigens niet in de weg dat er grote overeenkomsten waren, met name waar het ging om de inlichtingmiddelen. Op het gebied van de veiligheid waren de verschillen tussen marine en landmacht vooral gelegen in de omvang van de veiligheidstaak.

7.7 Veiligheid (MARID III en G2B)

Op het gebied van de materiële beveiliging zullen die verschillen niet zo groot zijn geweest, op het gebied van de personele beveiliging was dat des te meer het geval. Dat had te maken met de omvang (in aantallen personeelsleden) van de twee krijgsmachtdelen, maar in de eerste plaats met het feit dat het marinepersoneel voor het grootste deel beroepspersoneel was, terwijl de landmacht met grote contingenten dienstplichtig personeel te maken had. Had de marine daardoor te maken met in beginsel positief ingesteld personeel, de landmacht kreeg per lichte dienstplichtigen vogels van diverse pluimage onder de wapenen, met name ook in politiek opzicht. In de periode van de Koude Oorlog, die na ‘Praag 1948’ en de Berlijnse kwestie in hetzelfde jaar in korte tijd tot volle ontwikkeling was gekomen, was het in de sfeer van de personele beveiliging vooral zaak te zorgen dat communisten in de krijgsmacht ‘geen kwaad konden’. Hoezeer met name de onbloedige communistische machtsgreep in Tsjechoslowakije het denken over veiligheid, ook militaire veiligheid, beïnvloedde blijkt uit een scenario - mogelijk (mede) ontworpen door GIIIB - waarin ervan wordt uitgegaan dat de communisten in Nederland in één nacht de regering omver willen werpen. De “binnenlandse tegenstander” wordt in dit scenario verondersteld binnen 24 uur 200 leidinggevend personen te liquideren: het Kabinet, de ministers van Oorlog, Justitie en Binnenlandse Zaken, de procureurs-generaal en een aantal burgemeesters¹⁵². Om dergelijke toestanden te voorkomen werd het nodig geacht elke sollicitant naar een

functie in de krijgsmacht, maar ook elke dienstplichtige, te 'screenen' op zijn of haar antecedenten. Politieke overtuiging en achtergrond vormden daarvan een belangrijk onderdeel. Op de vraag of iemand lid was van een communistische organisatie kon in vele gevallen de Centrale Veiligheidsdienst een antwoord geven. Was dat antwoord bevestigend, dan werd de sollicitant afgewezen; de dienstplichtige werd op een plaats tewerkgesteld waar hij als potentieel spion en/of saboteur geen schade kon aanrichten. Een negatief antwoord van de CVD leidde niet zonder meer tot aanstelling dan wel tewerkstelling op een 'gevoelige' plaats. Zeker in deze eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog was het zicht van de CVD op het Nederlandse communisme nog niet 'dekkend'.

Een en ander betekende dat de militaire veiligheidsdiensten genoodzaakt waren zelf antecedentenonderzoeken in te stellen. De MARID ging er al snel toe over dit werk geheel aan de CVD (later BVD) over te laten; G2B echter zag zich, ook al door de grote omvang van de werkzaamheden, gedwongen dit taakonderdeel zelf uit te voeren, wat een beduidende investering vergde in mensen en middelen. Bovendien hadden de militaire veiligheidsdiensten dan nog de al eerder genoemde andere onderdelen van de veiligheidstaak uit te voeren, zoals het op de hoogte blijven van 'de geest in de troep' en het rapporteren over veiligheidsincidenten zoals diefstal of vermissing van wapens en/of geclassificeerde documenten. Niet vergeten werd het politieke klimaat waarin de krijgsmacht haar werk moest doen. Gelet werd op de verspreiding van antimilitaristische geschriften, op politieke (lees: vooral communistische) en antimilitaristische acties van burgers en de 'stemming onder de bevolking'.

Een voorbeeld van berichtgeving over laatstgenoemd onderwerp is te vinden in een *maandrapport* van (toen nog) GIIIB over de maand mei 1947. Gesignaleerd wordt daarin een "toenemende spanning in de arbeiderswereld", die in hoofdzaak wordt toegeschreven aan de "wanverhouding tussen inkomens en kosten van levensonderhoud". Op genuanceerde wijze stelt het maandoverzicht dat bestaande ontevredenheid zeker niet alleen is toe te schrijven aan "demagogische agitatie van extremistische (lees: communistische) groepen", hoewel daaraan "ook stellig een bepaald plan ten grondslag ligt". Vervolgens noemt het maandoverzicht in dit verband enkele acties in Amsterdam van de communistisch geleide Eenheids Vakcentrale (EVC) 153.

De bronnen waaruit MARID III en G2B voor hun taakuitvoering konden putten waren niet zeer talrijk. Uiteraard waren er de open bronnen, met daarnaast menselijke bronnen en (in oorlogstijd) de censuur.

open bronnen

Daaraan werd door beide diensten ruim aandacht besteed. Te denken valt dan vooral aan het communistische dagblad 'De Waarheid', maar ook aan week- en maandbladen van de diverse communistische nevenorganisaties, met name van de onderscheiden bij de EVC aangesloten vakbonden. De politieke 'lijn' van die organisaties kon daaruit in grote trekken worden afgeleid, maar ook werden in dit soort bladen stakings- en andere acties geëvalueerd en - wat voor de diensten belangrijker was - aangekondigd. Met name wanneer die acties gericht waren tegen de krijgsmacht of een onderdeel daarvan - zoals tegen de uitzending van

dienstplichtigen naar Nederlands-Indië - werd dat zorgvuldig bijgehouden en vastgelegd.

Het is duidelijk dat er op dit punt een zekere overlapping was met hetgeen de CVD deed. Coördinatie met deze dienst waar het de politieke veiligheidsaspecten betrof is dan ook een steeds terugkerend thema tijdens de Koude Oorlog. Het putten uit

menselijke bronnen

bleef in de eerste naoorlogse jaren beperkt tot het raadplegen van ambtelijke bronnen (bevolkingsadministratie, plaatselijke politie en CVD) en het horen van informanten in het kader van de antecedentenonderzoeken. Zoals gezegd gold dit vooral, en later uitsluitend, voor de veiligheidsdienst van de Koninklijke Landmacht (en voor die van de Koninklijke Luchtmacht vanaf 1951 nadat dit krijgsmachtdeel een eigen status had gekregen). Waarschijnlijk is bovendien dat vertrouwenslieden in de diverse onderdelen van de krijgsmacht hun bijdragen leverden aan de rapportage omtrent de ‘geest in de troep’.

censuur

Al eerder is gewezen op het belang van de censuur in oorlogstijd als bron voor inlichtingen omtrent de vijand, maar ook als middel om de vijand inlichtingen te onthouden. In vreedstijd kan de bevelhebber der landstrijdkrachten als potentieel drager van het Militair Gezag op dit terrein niet veel meer doen dan voorbereidingen treffen. Dat gebeurde dan ook, zoals gezegd, door de Afdeling G2D van de Sectie G2 Inlichtingen. In dit verband wekt het enige bevreemding dat aan marinezijde de censuur werd gerekend te behoren tot de beveiligingstaak van MARID III. De toelichting daarbij maakt evenwel duidelijk dat daarmee werd bedoeld op het in de hand houden van de voorlichting aan pers en publiek en op het in voorkomende gevallen controleren van de post van het eigen personeel “om lekkage van informatie te voorkomen”¹⁵⁴.

7.8 Inlichtingen (MARID I; G2A)

open bronnen

Ook op het gebied van inlichtingen speelden open bronnen een grote rol. Dat gold impliciet voor G2A en zeer expliciet voor de MARID: “onze MARID [zal] zich moeten beperken tot het verzamelen van die gegevens, welke voornamelijk door middel van pers en tijdschriften beschikbaar komen. Wel zijn onze diplomatieke vertegenwoordigers [niet duidelijk is of hier bedoeld wordt op marine-attachés danwel op diplomaten in het algemeen] soms in staat bijzondere inlichtingen te verstrekken, doch beperkt zich dit vaak tot gegevens, welke zij uit het hoofd van hun functie eerder vernemen dan pers of radio”¹⁵⁵.

menselijke bronnen

Ten aanzien van het gebruik van menselijke bronnen stelde de marine zich terughoudender op dan de landmacht. Zoals gezegd kende de MARID een *Sectie VI Contact Register*, later *MARID VII*¹⁵⁶, een onderdeel dat zich bezig hield met het benaderen en begeleiden van informanten, zoals *legal travelers*.

legal travelers

Dezen werden in de eerste plaats gezocht onder actief dienende en gepensioneerde “leden der Zeemacht”, maar ook “indien zulks in verband met de volledigheid noodzakelijk mocht blijken” onder andere beroepsgroepen, zoals personeel van scheepvaartmaatschappijen, van in het buitenland gevestigde ondernemingen, van reisbureaus en universiteiten. Bij laatstgenoemde categorie diende vooral aandacht besteed te worden aan beoefenaren van vakken als hydrografie, economie, atoomfysica, cryptografie, chemische en biologische oorlogvoering en hydro- en aerodynamica. Verder wenste de MARID-leiding niet te gaan bij het inschakelen van menselijke bronnen, al was het maar vanuit de overweging dat een voldragen *secret service* met geheime agenten veel te kostbaar zou zijn¹⁵⁷.

agenten

Zoals bekend was deze laatste overweging er bepaald niet een die door Somer werd gedeeld. Deze stelde integendeel alles in het werk om onder zijn leiding een geheime militaire inlichtingendienst van de grond te krijgen, een pogen dat hem niet door een ieder in dank werd afgenomen. Niettemin fungeerde SAZ VII onder de paraplu van de BID een aantal jaren met gebruikmaking van geheime agenten ten behoeve van G2A en MARID I. Nadat SAZ VII als Militaire Afdeling formeel tot de BID was gaan behoren duurde het niet zo lang voor de inzet van menselijke bronnen ook ten behoeve van de landmacht zich ging beperken tot het begeleiden van *legal travelers*.¹⁵⁸

attachés

Daarnaast leverden in de categorie menselijke bronnen de militaire en marine-attachés hun eigen specifieke bijdragen aan de inlichtingenproducten van MARID en G2. In 1949 waren er zowel in Londen als in Washington attachés geaccrediteerd van landmacht en marine, was er een militair attaché in Parijs en Brussel (gecombineerd), een honorair militair attaché in Bern, militair attachés in Bonn, Stockholm en Praag en tenslotte een marine-attaché in Tokio¹⁵⁹.

liaison

Behalve op hun eigen menselijke bronnen zoals hierboven opgesomd konden MARID en G2 voor hun informatievoorziening rekenen op het contact met soortgelijke buitenlandse diensten. Het onderhouden van liaison met deze diensten zorgde vaak door onderlinge uitwisseling van gegevens voor een welkome aanvulling op hetgeen bekend was, danwel voor correctie of bevestiging van het eigen beeld. De vraag met welke ‘zusterdiensten’ de MARID aan het eind van de jaren veertig contacten onderhield is aan de hand van het bewaard gebleven materiaal niet zonder meer te beantwoorden, maar aangenomen mag worden dat met de Amerikaanse en Britse diensten dat zeker het geval is geweest. Wat G2 betreft kan die vraag concreet en uitputtend beantwoord worden. Er waren contacten met de militaire inlichtingendiensten van Denemarken, Zweden en Zwitserland, terwijl (eind 1949) contact met Noorwegen in de bedoeling lag. Van genoemde diensten werden gegevens ontvangen “betreffende militaire aangelegenheden in Noord-Duitsland, Oost-Duitsland, de Baltische landen, Polen, Finland en West-

Duitsland”. Daarenboven had de landmacht een liaison-officier geplaatst bij de inlichtingeneenheid van het Britse Rijnleger (BAOR). De gegevens die van deze dienst werden verkregen hadden uitsluitend betrekking op de Russische zone in Duitsland¹⁶⁰.

verbindingsinlichtingen

In hoeverre in deze periode open en menselijke bronnen al feitelijk werden aangevuld met verbindingsinlichtingen is niet geheel duidelijk. Vermeld is al dat in die sector de Afdeling G2D plannen diende te ontwikkelen op het gebied van tactische inlichtingen. De MARID die op het gebied van strategische verbindingsinlichtingen in de Koude Oorlog een hoofdrol zou spelen, maakte met het uitvoeren van die taak een allereerst begin in 1947 toen MARID VI werd opgericht.

rapportage en distributie

De door de inlichtingendiensten van landmacht en marine uit de genoemde bronnen samengestelde inlichtingen werden wat de MARID betreft verspreid in de vorm van *Informatiebladen*. Het eerste exemplaar, gedateerd 15 februari 1946, bevatte gegevens over op dat moment beschikbare Nederlandse oorlogsschepen, over productiecijfers in de Sovjet-Unie, over de organisatie van de Amerikaanse inlichtingendiensten en gegevens over leger en marine van de Republiek Indonesië¹⁶¹. G2A (toen nog GIIIA geheten) vervaardigde vanaf begin 1947 *weekoverzichten* met onder meer gegevens over de opbouw van de legers in Italië, Frankrijk, Rusland en België. In *maandoverzichten* die in de tweede helft van 1947 begonnen te verschijnen werden inlichtingen van een meer samenvattend en beschouwend karakter opgenomen, zoals “De situatie in Duitsland en de activiteiten van de USSR” en “Frankrijk: reorganisatie van het leger”¹⁶². Tenslotte verschenen er op onregelmatige tijden *specials* die rapportage bevatten over onderwerpen als de ongeregelde heden in Frankrijk in november/december 1947 en de defensie-maatregelen in de Verenigde Staten, Engeland en Canada in verband met de Koude Oorlog “ten gevolge van de houding van Rusland”¹⁶³. Dat “Rusland” met name de inlichtingendienst van de landmacht bezig hield was al in het voorjaar van 1947 duidelijk geworden toen GIIIA weer de traditie oppakte om onder het hoofd “*Gegevens vreemde legers*” de omvang, organisatie, bewapening etc. van de krijgsmacht van potentiële tegenstanders te beschrijven. Het eerste naoorlogse product van deze soort was “No. 1: Rusland” en was gedateerd 12 april 1947¹⁶⁴. Begin 1949, na de Praagse en Berlijnse ‘kwesties’, ook het jaar waarin de NAVO werd opgericht, is het minister-president W. Drees zelf die zich mengt in de discussie over de militaire dreiging die uitgaat van “Rusland”. Naar aanleiding van een enigszins alarmerend inlichtingenrapport over Russische militaire *capabilities* schrijft Drees aan de minister van Oorlog dat buitenlandse inlichtingendiensten van mening zijn dat het allemaal wel zal meevallen omdat Rusland tijd nodig heeft om voor het Westen gevaarlijk te worden. Via de hiërarchieke weg is het dan Tielens die als hoofd van GIIIA Drees tegenwerpt dat de “kansen voor Rusland afnemen naarmate het Atlantisch Pact zich beter bewapent”, met andere woorden dat Rusland een reden kan hebben om snel toe te slaan¹⁶⁵. Los van de inhoudelijke merites van beide standpunten maakt deze discussie ten overvloede nog eens dui-

delijk dat voor de Nederlandse regering een terugkeer naar de vooroorlogse neutraliteit geen optie was. De Koude Oorlog was een geaccepteerde realiteit geworden, en Nederland was daarin gewild en bewust partij.

8 De periode van de koude oorlog 1949 - 1989

Het jaar 1949 was voor de Nederlandse defensie-organisatie om verschillende redenen van groot belang. Nauwelijks bekomen van de Tweede Wereldoorlog had de Nederlandse krijgsmacht zich moeten storten in de ‘politioele acties’ in het toenmalige Nederlands-Indië. En nauwelijks waren die in 1949 geëindigd met de overdracht van de soevereiniteit over de archipel aan de Republiek Indonesia, of in hetzelfde jaar 1949 werd de Koude Oorlog als het ware geïnstitutionaliseerd door de oprichting van de NAVO waarvan Nederland vanaf het begin een overtuigd en trouw lid was. Het overstappen van de Britse op de Amerikaanse legerorganisatie was daarvan maar één aspect. De Koude Oorlog, het tegenover elkaar staan van NAVO en Warschau Pact, zou de komende decennia tot aan de ‘val van de Berlijnse muur’ maat- en richtinggevend zijn voor de Nederlandse defensie-organisatie. Er waren in die periode van zo’n veertig jaar *sideshow*s zoals de kwestie Nieuw Guinea, er was de verdedigingstaak met betrekking tot het Koninkrijk in de West, er was in toenemende mate Nederlandse deelname aan *peacekeeping* missies in het kader van de Verenigde Naties - dit alles neemt niet weg dat de blik van de Nederlandse krijgsmacht in de eerste plaats “naar het Oosten” was gericht. Dat de oriëntatie en de activiteiten van de militaire inlichtingen- en veiligheidsdiensten daarvan een afspiegeling vormden ligt voor de hand.

1949 was ook het jaar waarin de Nederlandse *intelligence community* een samenhangende vorm kreeg. De elementen daarvan waren al aanwezig en in de eerste naoorlogse jaren tot ontwikkeling gekomen. Er waren aan de civiele kant een Buitenlandse Inlichtingendienst en een Centrale Veiligheidsdienst, terwijl aan militaire zijde de marine over de MARID beschikte en de landmacht over G2 (inmiddels ook wel Militaire Inlichtingendienst genoemd). De luchtmacht moest nog even wachten voor ook dit krijgsmachtdeel een eigen inlichtingendienst kreeg. Wat ontbrak was een onderlinge samenhang en coördinatie en hierin werd in 1949 voorzien door het Koninklijk Besluit van 8 augustus van dat jaar.

De totstandkoming van dit KB was geen uitvloeisel van het Nederlandse NAVO-lidmaatschap maar van onderlinge competentie-geschillen in de civiele sfeer, in casu rond de Centrale Veiligheidsdienst. Deze dienst ressorteerde evenals de Buitenlandse Inlichtingendienst onder de minister-president en was voor een groot deel afhankelijk van de medewerking van de plaatselijke politie die toen nog bestond uit de onder Justitie ressorterende Rijkspolitie en de onder Binnenlandse Zaken ressorterende Gemeentepolitie. Justitie wenste op het gebied van de binnenlandse veiligheid een terugkeer naar de vooroorlogse situatie waarin dit departement langs de lijn van de procureurs-generaal een stevige greep had gehad op GS IIIB/CI. Hiertegen verzette zich niet alleen het hoofd van de CVD, Eindhoven, maar ook minister-president Beel. Medio 1948 installeerde laatstgenoemde een ambtelijke commissie onder leiding van de secretaris-generaal van Binnenlandse

Zaken, M.J. Prinsen, die vooral de taakafbakening tussen CVD en politie moest bezien, maar ook overigens taak en plaats van de verschillende inlichtingen- en veiligheidsdiensten onder de loep diende te nemen. Behalve uit Prinsen bestond de commissie uit diens collega van Justitie J.C. Tenkink en uit de chefs van de marinestaf en de generale staf respectievelijk E.J. van Holthe en H.J. Kruls.

In januari 1949 bood Prinsen aan minister-president Drees het eindrapport van zijn commissie aan. Het stelde vast dat uiteenlopende belangen hadden geleid tot het ontstaan van verschillende inlichtingen- en veiligheidsdiensten die, zo meende de commissie, ieder hun eigen reden van bestaan hadden. Het rapport noemde in dit verband de Buitenlandse Inlichtingendienst, de Centrale Veiligheidsdienst, de Marine Inlichtingendienst en de Militaire Inlichtingendienst. Om de samenwerking tussen de diensten te verbeteren beval het rapport aan een coördinatiecommissie in het leven te roepen.

8.1 Het Koninklijk Besluit van 8 augustus 1949

Het op basis van de aanbevelingen van de commissie-Prinsen geformuleerde Koninklijk Besluit van 8 augustus 1949 bevatte een regeling voor wat men de Nederlandse *intelligence community* zou kunnen noemen. Van elk van de diensten werd vastgesteld onder welk ministerie hij viel en wat zijn taken en verantwoordelijkheden waren. De Buitenlandse Inlichtingendienst bleef onder Algemene Zaken, onder Binnenlandse Zaken kwam de CVD, vanaf nu Binnenlandse Veiligheidsdienst geheten, onder de minister van Marine de MARID en onder de minister van Oorlog de Militaire Inlichtingendienst (MID). Aparte paragrafen regelden de verhouding van het Openbaar Ministerie en de politie tot de inlichtingen- en veiligheidsdiensten, alsmede de taak en werkwijze van de *Commissie van Coördinatie*. Deze commissie, die het kernstuk vormde van de in het KB vervatte regeling, stond formeel onder leiding van de minister-president; in de praktijk was de vice-voorzitter, de staatssecretaris van oorlog W.H. Fockema Andreae, meestal degene die de vergaderingen voorzat. Van de Commissie van Coördinatie maakten verder deel uit C.L.W. Fock (raadadviseur in algemene dienst bij Algemene Zaken), L.H.K.C. van Asch van Wijck (directeur-generaal van Politie van het ministerie van Justitie), H.N. Boon (secretaris-generaal van het ministerie van Buitenlandse Zaken), A.Th. De Muralt (hoofd van de Buitenlandse Inlichtingendienst), L. Einthoven (hoofd van de Binnenlandse Veiligheidsdienst) en de hoofden van de beide militaire diensten, de kapitein ter zee A.A. Fresco (hoofd MARID) en de kolonel P.M.H. Tielens (hoofd MID)¹⁶⁶. In de commissie ontbrak vooralsnog het hoofd van de inlichtingendienst van de luchtmacht. Pas nadat de luchtmacht een zelfstandig krijgsmachtdeel was geworden, werd het oorspronkelijke KB per 25 augustus 1951 gewijzigd en kreeg de luchtmacht een eigen dienst, de Luchtmacht Inlichtingendienst (LUID)¹⁶⁷. Het toenmalige hoofd, de majoor M.W.J.M. Broekmeijer, kreeg toen uiteraard ook zitting in de Commissie van Coördinatie. Evenals het hoofd van de MID was hij verantwoording schuldig aan de minister van Oorlog.

8.2 De militaire diensten

De drie militaire diensten, waartoe we ons nu zullen beperken, vielen grotendeels samen met de tot de staven van de krijgsmachtdelen behorende secties inlichtingen en veiligheid. Bij de *MARID* was dat helemaal het geval; bij land- en luchtmacht werd er in theorie onderscheid gemaakt tussen de MID en *G2, Inlichtingen*, vrespectievelijk LUID en *L2, Inlichtingen*. Volgens die theorie waren de diensten de zogenaamde verzamelorganen van de gegevens die door de stafsecties tot inlichtingenrapportages werden verwerkt. In de praktijk evenwel was dat onderscheid nauwelijks te maken: de hoofden van de diensten waren tevens hoofden van de stafsecties, terwijl ook het verdere personeel in meerderheid tot beide organisaties behoorde. In deze matrixachtige constructie vielen de taken van diensten en stafsecties in wezen samen, zoals ook blijkt ook de in het Koninklijk Besluit aan de diensten toebedeelde taken.

Voor de *inlichtingentaak* hanteerde het KB een voor de drie *diensten* identieke formulering: “het inwinnen van gegevens welke nodig zijn voor een juiste opbouw en een doeltreffend gebruik” van respectievelijk de Koninklijke Marine, de Koninklijke Landmacht en de Koninklijke Luchtmacht. Ter vergelijking: de taak van *G2, Inlichtingen* was tezelfdertijd geformuleerd als “Het verzamelen en inwinnen van alle inlichtingen voor [...] een doeltreffende opbouw en een efficient gebruik van de Koninklijke Landmacht”- een naar de inhoud identieke formulering.

De *veiligheidsstaak* van de diensten was eveneens op identieke wijze geformuleerd. Per krijgsmachtdeel bestond die taak uit: “de bescherming van de [maritieme-, militaire-, luchtmacht-] geheimen, het uitvoeren van de bewaking tegen daden van sabotage aan [maritieme-, militaire , luchtmacht-]objecten, het treffen van maatregelen tegen diefstal van materieel, wapenen en munitie welke bestemd zijn voor of in gebruik zijn bij de strijdkrachten en het tijdig onderkennen van ondermijnende politieke propaganda onder het personeel” van marine, landmacht en luchtmacht¹⁶⁸.

Hadden de drie diensten, elk voor hun eigen krijgsmachtdeel, op het gebied van inlichtingen en veiligheid in het Koninklijk Besluit identiek geformuleerde taken gekregen, de Militaire Inlichtingendienst vielen nog enkele aparte taken toe. Die taken hingen samen met het feit dat de bevelhebber der landstrijdkrachten onder omstandigheden bekleed kon worden met het *Militair Gezag*. Vandaar dat hoofd MID/ hoofd Sectie G2, Inlichtingen was belast met het inwinnen van gegevens die nodig zijn voor:

- de mobilisatie en concentratie der landstrijdkrachten en de voorbereiding daarvan, en
- het uitoefenen van het Militair Gezag en het handhaven van orde en rust in geval de staat van oorlog of de staat van beleg is ingetreden.

Een onderdeel van het takenpakket van het Militair Gezag zou het uitoefenen van censuur zijn. Vermeld is reeds dat in de Sectie G2, Inlichtingen van de generale staf een Afdeling G2D was opgenomen dat was belast met het voorbereiden van onder meer een censuurdienst.

8.3 Specifieke taken Generale Staf: G2C en SAZ

Een taakonderdeel van de *Sectie G2, Inlichtingen* dat exclusief aan de chef van de generale staf/bevelhebber der landstrijdkrachten was toebedeeld, maar niet - althans niet expliciet - was opgenomen in de taakomschrijving van de Militaire Inlichtingendienst, was het door bureau G2C samenstellen van de al eerder genoemde "Documentatie Nederland": "het reeds in vreedstijd verzamelen, opleggen en in veiligheid brengen van alle gegevens die voor de totale oorlogvoering van het Rijk der Nederlanden van belang kunnen zijn bij eventueel plaats vindende acties en operaties op het grondgebied van het Rijk in Europa". Mogelijk is de G2C-taak gezien als natuurlijk onderdeel van de MID-taak die wel in het Koninklijk Besluit werd genoemd, "het inwinnen van gegevens die nodig zijn voor de mobilisatie en concentratie der Landstrijdkrachten en de voorbereiding daarvan". Hoe het zij, het hoofd MID was in zijn kwaliteit van hoofd Sectie G2 verantwoordelijk voor de interdepartementale taak van G2C. De medewerking van de departementen was er niet een van spontaan enthousiasme. In het voorjaar van 1948 had de minister van Oorlog zijn ambtgenoten verzocht hun medewerking te verlenen. Toen dat onvoldoende respons opleverde was het de minister-president die in oktober 1950 zijn kabinetsleden wees op de noodzaak van die medewerking. Dat hielp. Toen bovendien medio 1951 onder auspiciën van hoofd G2 een omvangrijke (144 bladzijden in zeer kleine druk) "Questionnaire Documentatie Nederland" het licht zag en aan alle ministeries en Hoge Colleges van Staat werd toegezonden kwam de G2C-taak goed op gang.

De verzamelde gegevens werden door de zorg van G2C "opgelegd" en "in veiligheid gebracht" op drie plaatsen in het buitenland : Post X, Post Y en Post Z. Dit waren code-aanduidingen voor de Nederlandse ambassades in Londen, Washington en Paramaribo. De posten X, Y en Z werden ook gebruikt om kopieën van de door de MID/G2 samengestelde inlichtingenrapportages op te leggen en veilig te stellen. Eenmaal per kwartaal werd de Documentatie Nederland aangevuld, tot in de jaren zestig het project werd beëindigd¹⁶⁹. Niet duidelijk is waarom dat gebeurde. Het kan zijn dat met het ingewikkelder worden van de samenleving het op den duur ondoenlijk werd documentatie aan te leggen met betrekking tot alle essentieel geachte aspecten daarvan. Het is ook mogelijk dat men in geval van oorlog en eventuele bezetting meende te kunnen terugvallen op de resultaten van de inspanningen van de *stay behind*-organisatie SAZ.

In het Koninklijk Besluit van 8 augustus 1949 werd de *Sectie Algemene Zaken* niet genoemd. Evenmin was SAZ opgenomen in de organisatie van de Sectie G2, Inlichtingen. Gezien de taak van SAZ-VII zou dat niet geheel onlogisch zijn geweest, maar Somers volhardend streven rechtstreeks onder de chef van de generale staf te ressorteren had ertoe geleid dat ook na zijn vertrek (medio 1948) de Sectie G7, tenslotte ruim veertig jaar lang Sectie Algemene Zaken geheten, als een aparte sectie naast G2 bleef ingepast¹⁷⁰. SAZ behoorde noch tot de MID noch tot G2 en maakte dus formeel geen deel uit van de Nederlandse *intelligence community*, zeker niet nadat in 1956 het hoofd van SAZ-VII hoofd van de militaire afdeling van de BID was geworden en 'active military intelligence' daarmee uit de taakomschrijving van SAZ was verdwenen¹⁷¹. Dat wil niet zeggen dat de inlichtin-

8.3 Specifieke taken Generale Staf: G2C en SAZ

Een taakonderdeel van de *Sectie G2, Inlichtingen* dat exclusief aan de chef van de generale staf/bevelhebber der landstrijdkrachten was toebedeeld, maar niet - althans niet expliciet - was opgenomen in de taakomschrijving van de Militaire Inlichtingendienst, was het door bureau G2C samenstellen van de al eerder genoemde "Documentatie Nederland": "het reeds in vreedestijd verzamelen, opleggen en in veiligheid brengen van alle gegevens die voor de totale oorlogvoering van het Rijk der Nederlanden van belang kunnen zijn bij eventueel plaats vindende acties en operaties op het grondgebied van het Rijk in Europa". Mogelijk is de G2C-taak gezien als natuurlijk onderdeel van de MID-taak die wel in het Koninklijk Besluit werd genoemd, "het inwinnen van gegevens die nodig zijn voor de mobilisatie en concentratie der Landstrijdkrachten en de voorbereiding daarvan". Hoe het zij, het hoofd MID was in zijn kwaliteit van hoofd Sectie G2 verantwoordelijk voor de interdepartementale taak van G2C. De medewerking van de departementen was er niet een van spontaan enthousiasme. In het voorjaar van 1948 had de minister van Oorlog zijn ambtgenoten verzocht hun medewerking te verlenen. Toen dat onvoldoende respons opleverde was het de minister-president die in oktober 1950 zijn kabinetsleden wees op de noodzaak van die medewerking. Dat hielp. Toen bovendien medio 1951 onder auspiciën van hoofd G2 een omvangrijke (144 bladzijden in zeer kleine druk) "Questionaire Documentatie Nederland" het licht zag en aan alle ministeries en Hoge Colleges van Staat werd toegezonden kwam de G2C-taak goed op gang.

De verzamelde gegevens werden door de zorg van G2C "opgelegd" en "in veiligheid gebracht" op drie plaatsen in het buitenland : Post X, Post Y en Post Z. Dit waren code-aanduidingen voor de Nederlandse ambassades in Londen, Washington en Paramaribo. De posten X, Y en Z werden ook gebruikt om kopieën van de door de MID/G2 samengestelde inlichtingenrapportages op te leggen en veilig te stellen. Eenmaal per kwartaal werd de Documentatie Nederland aangevuld, tot in de jaren zestig het project werd beëindigd¹⁶⁹. Niet duidelijk is waarom dat gebeurde. Het kan zijn dat met het ingewikkelder worden van de samenleving het op den duur ondoenlijk werd documentatie aan te leggen met betrekking tot alle essentieel geachte aspecten daarvan. Het is ook mogelijk dat men in geval van oorlog en eventuele bezetting meende te kunnen terugvallen op de resultaten van de inspanningen van de *stay behind*-organisatie SAZ.

In het Koninklijk Besluit van 8 augustus 1949 werd de *Sectie Algemene Zaken* niet genoemd. Evenmin was SAZ opgenomen in de organisatie van de Sectie G2, Inlichtingen. Gezien de taak van SAZ-VII zou dat niet geheel onlogisch zijn geweest, maar Somers volhardend streven rechtstreeks onder de chef van de generale staf te ressorteren had ertoe geleid dat ook na zijn vertrek (medio 1948) de Sectie G7, tenslotte ruim veertig jaar lang Sectie Algemene Zaken geheten, als een aparte sectie naast G2 bleef ingepast¹⁷⁰. SAZ behoorde noch tot de MID noch tot G2 en maakte dus formeel geen deel uit van de Nederlandse *intelligence community*, zeker niet nadat in 1956 het hoofd van SAZ-VII hoofd van de militaire afdeling van de BID was geworden en 'active military intelligence' daarmee uit de taakomschrijving van SAZ was verdwenen¹⁷¹. Dat wil niet zeggen dat de inlichtin-

gen- en veiligheidsdiensten niet op sommige terreinen (aanschaffingen, postadres) hand- en spandiensten verleenden aan deze 'niet bestaande dienst', maar de specifieke taken van de *stay behind*-organisatie SAZ, ook wel *Dienst I (Inlichtingen)* genoemd, hadden geen inhoudelijke raakvlakken meer met de taken van de civiele en militaire inlichtingen- en veiligheidsdiensten.

Sinds de inwerkingtreding van het KB van 8 augustus 1949 zijn de taken, de werkwijzen en de organisatorische inbedding van de drie militaire inlichtingen- en veiligheidsdiensten gedurende bijna vier decennia niet fundamenteel gewijzigd. Weliswaar leek er aan het begin van de jaren zeventig een vierde militaire inlichtingendienst bij te komen, toen de Buitenlandse Inlichtingendienst (BID) onder de naam *Inlichtingendienst Buitenland* (IDB) per 1 januari 1971 onder de minister van Defensie ging ressorteren¹⁷², maar al in september 1972 werd deze beslissing teruggedraaid en kwam de IDB wederom onder de minister van Algemene zaken. Het gewijzigde Koninklijk Besluit waarbij wat de IDB betreft de oude toestand werd hersteld, was tevens het eerste KB betreffende de inlichtingen- en veiligheidsdiensten dat werd gepubliceerd. Hiermee ging een lang gekoesterde wens van 'de politiek' in vervulling. Al in oktober 1949 had minister-president Drees, toen hij persoonlijk de eerste vergadering van de *Commissie voor Coördinatie van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten* voorzat, naar aanleiding van een debat in de Eerste Kamer met klem gevraagd waarom het KB van 8 augustus 1949 niet gewoon gepubliceerd kon worden. Het antwoord was toen geweest dat dit niet kon vanwege het feit dat in het KB ook de Buitenlandse Inlichtingendienst werd genoemd. Publicatie zou immers, zo luidde de redenering, neerkomen op toegeven dat Nederland in het buitenland spioneerde. De kwestie bleef jaren rusten, tot in de tweede helft van de jaren zestig openbaarmaking van het Koninklijk Besluit weer op de politieke agenda kwam. Eind 1967 bracht de Vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten haar eerste verslag uit. Bij de beraadslaging daarover in de Vaste Commissie voor Binnenlandse Zaken werd sterk op publicatie van het KB aangedrongen. In april 1970 beloofde minister-president P.J.S. de Jong in de Tweede Kamer dat het inderdaad zou worden gepubliceerd, een belofte die werd ingelost met de publicatie van het gewijzigde *Koninklijk Besluit van 5 augustus 1972*¹⁷³.

In dit Koninklijk Besluit werden de drie militaire inlichtingendiensten nog meer dan voorheen op één lijn gesteld. Dat kwam niet alleen tot uiting in de naamgeving (Marine Inlichtingendienst MARID, Landmacht Inlichtingendienst LAMID en Luchtmacht Inlichtingendienst LUID), maar ook in de taakomschrijving. Artikel IV, 2 bepaalde: " De militaire inlichtingendiensten hebben, *ieder voorzover het hun krijgsmachtdeel betreft*, tot taak:

- a. Het inwinnen van gegevens omtrent het potentieel en de strijdkrachten van andere mogendheden, welke nodig zijn voor een juiste opbouw en een doeltreffend gebruik van de krijgsmacht;
- b. Het inwinnen van gegevens welke nodig zijn voor het treffen van maatregelen:
 1. ter voorkoming van activiteiten die ten doel hebben de veiligheid of paraatheid van de krijgsmacht te schaden;
 2. ter beveiliging van gegevens binnen de krijgsmacht waarvan geheimhouding geboden is;

3. ter bevordering van een juist verloop van mobilisatie en concentratie der strijdkrachten.

Aan de aparte positie van de inlichtingendienst van de Koninklijke Landmacht was, althans in de tekst van het KB, een einde gemaakt. Dat werd ook in de naamgeving tot uiting gebracht: niet langer het meer omvattende *Militaire Inlichtingendienst*, maar - op voet van gelijkheid met de andere twee militaire diensten - *Landmacht Inlichtingendienst*. De taken die de Militaire Inlichtingendienst opgedragen waren geweest in het kader van de Militair Gezagtaak van de bevelhebber der landstrijdkrachten (waaronder bijvoorbeeld voorbereiding van de censuur) waren 'uit het KB geschreven' en niet toebedeeld aan de LAMID. Dat deze taken aan het hoofd van de sectie G2 - de 'andere pet' van hoofd LAMID - toebedeeld bleven ligt voor de hand.

Toch behield de LAMID als enige van de drie militaire diensten enkele 'krijgsmachtbrede' taken, opgesomd in een ministerieel besluit van 7 mei 1974¹⁷⁴:

1. De signaleringsregeling ten aanzien van dienstplichtigen voor indeling bij één der krijgsmachtdelen;
2. Antecedentenonderzoek met betrekking tot burgerpersoneel van het ministerie van Defensie, voorzover niet behorend tot een der overige krijgsmachtdelen;
3. Werkzaamheden met betrekking tot de materiële veiligheid van het ministerie van Defensie, voorzover niet behorend tot één der krijgsmachtdelen;
4. werkzaamheden met betrekking tot het observeren van hier te lande geaccrediteerde vertegenwoordigers van communistische landen - later geamendeerd tot 'hier te lande geaccrediteerde *militaire* vertegenwoordigers van communistische landen' om competentiekwesties met de BVD te voorkomen of op zijn minst te reduceren.

In essentie ging het bij de onder 4. genoemde werkzaamheden om datgene wat GSIII sinds het begin van de Eerste Wereldoorlog had gedaan: het in de gaten houden van in ons land geaccrediteerde militaire attachés. Alleen was de LAMID, anders dan GS III, niet een belangstellend toekijkende neutrale waarnemer maar partij in de Koude Oorlog.

In de periode van de Koude Oorlog is het grote conflict uitgebleven waarop de Nederlandse krijgsmacht en dus ook de daarvan deel uitmakende inlichtingendiensten zich voorbereidden. Dat wil niet zeggen dat de krijgsmacht niet in gewapende conflicten betrokken is geweest. Na de 'politioele acties' in Indonesië die eindigden met het onafhankelijk worden van de Republiek Indonesia, was er nog het conflict met de Republiek om het laatste deel van het voormalige Nederlands-Indië, Nieuw Guinea. Anders dan in Indonesië kwam het hier niet tot een echte oorlog en - eveneens anders dan in Indonesië - bestonden hier geen aparte militaire inlichtingendiensten zoals NEFIS en CMI dat waren geweest. Aanvankelijk de Militaire Inlichtingendienst, en - nadat de Koninklijke Marine de verdediging van Nieuw Guinea in 1954 van de Koninklijke Landmacht had overgenomen - vervolgens de MARID, hadden op Nieuw Guinea een presentie, samengesteld uit eigen personeel en met een eigen directe lijn naar de organisatie in Den Haag. De bronnen waaruit de MID respectievelijk de MARID hun kennis omtrent de plannen en sterkte van de Indonesische strijdkrachten putten waren verhoren van gevangenge-

nomen Indonesische infiltranten, maar vooral en in de eerste plaats verbindingin-lichtingen: onderschepte, zonodig gedecodeerde en gedecrypteerde communicatie tussen eenheden van de Indonesische krijgsmacht. Het relatief grote succes van de Nederlandse *sigint*-activiteiten was te danken aan het feit dat een deel van het personeel van NEFIS/CMI ultimo 1949 naar de Republiek Indonesia was overgegaan, met medenemen van de codes. De Nederlandse diensten beschikten over hetzelfde basismateriaal en hadden er daardoor geen grote moeite mee de Indonesische codes te breken¹⁷⁵. Voorzover inlichtingen uit deze bron het niveau van tactische inlichtingen te boven gingen werden ze tevens naar Hoofd MID respectievelijk Hoofd MARID in Den Haag gezonden en bovendien ter beschikking gesteld aan de Gouverneur¹⁷⁶. Aan het begin van de jaren zestig werd de verdediging van Nieuw Guinea versterkt met eenheden van land- en luchtmacht onder bevel van de Commandant der Strijdkrachten in Nederlands Nieuw Guinea (COSTRING). Hoewel Indonesië de militaire druk opvoerde, kwam het niet tot een gewelddadig treffen. Vooral Amerikaanse politieke druk bracht de partijen aan de onderhandelingsstafel. Met de overdracht van het bestuur over Nieuw Guinea aan de Verenigde Naties (1 oktober 1962) kwam eind 1962 aan de Nederlandse militaire presentie aldaar een eind¹⁷⁷.

Niet alleen in 'de Oost', ook in 'de West' had de Nederlandse krijgsmacht verdedigingstaken. Daarbij was er sprake van een soort natuurlijke taakverdeling: terwijl de Koninklijke Marine de eilanden van de Nederlandse Antillen beschermde, was het de Koninklijke Landmacht die de beveiliging van Suriname voor haar rekening nam. Tot de *Landmacht Suriname* behoorde vanaf het begin een inlichtingencomponent - *Militaire Inlichtingendienst* geheten - die aanvankelijk uit slechts één onderofficier bestond. Na een discussie over de vraag of de verdediging van Suriname aan het Korps Mariniers moest worden overgedragen, besliste de Nederlandse regering in 1952 dat deze taak aan de Koninklijke Landmacht voorbehouden bleef. In hetzelfde jaar werd een Inlichtingendienst Suriname opgericht, die na korte tijd *Sectie 2 van de Landmacht Suriname* ging heten. Toen in 1957 de benaming Landmacht Suriname werd omgezet in Troepenmacht in Suriname (TRIS) werd de aanduiding *Sectie 2 TRIS*. De taak van de sectie viel uiteen in drie gedeelten: gevechtinlichtingen, contra-inlichtingen en voorlichting. Onder gevechtinlichtingen werd - anders dan men zou verwachten - verstaan het vergaren van gegevens over de politieke verhoudingen in Suriname, de verhoudingen tussen de verschillende bevolkingsgroepen en de stemming onder de bevolking ten opzichte van Nederland. De contra-inlichtingentaak concentreerde zich op het bevorderen van de beveiligingszin en de controle daarop, de screening van sollicitanten en de 'geest in de troep'. De voorlichtingstaak hield ook in het voorkomen van negatieve publiciteit over de TRIS in de Surinaamse pers. Toen in 1959 Fidel Castro op Cuba de macht overnam werd dit Caribisch eiland al spoedig gezien als een satelliet van de Sovjet-Unie, vooral door de Verenigde Staten. Maar ook in Nederland maakte men zich zorgen. Het hoofd van de MID vreesde uitstraling naar onder meer Suriname en de omliggende landen, reden waarom hij ervoor pleitte de *Sectie 2 TRIS* in te schakelen als verlengstuk van de MID in Nederland, temeer daar de civiele *Centrale Inlichtingendienst* (CID) van

Suriname weinig effectief werd geacht.

De mislukte 'Varkensbaai'-onderneming in 1961 en de 'Cubaanse raketten'-kwes-
tie in 1962 voerden de spanning in de regio op en vergrootten het gewicht van S2
TRIS. De sectie ging toen over tot een periodieke rapportage aan de MID in
Nederland. In 1965 werd S2 gereorganiseerd en uitgebreid. De contra-inlichtin-
gentaak met name werd breder opgezet; er kwam meer personeel en men ging met
informanten werken. In 1965 begon men bovendien met verbindingsinlichtingen.
De taak van S2 bestond toen uit de volgende onderdelen: veiligheid, *early*
warning, samenwerking met Surinaamse en buitenlandse zusterdiensten, en het
verzamelen van topografische gegevens. Vanaf 1970 kwam daar nog bij het
samenstellen en up to date houden van een *Beoordeling van de Toestand* (sterkte
van een potentiële tegenstander, gesteldheid van het terrein, meteorologische
gegevens, moreel van de troep etc.). Op 14 november 1975 - het jaar waarin
Suriname onafhankelijk werd - werd de TRIS opgeheven, inclusief de Sectie 2¹⁷⁸.

De militaire beveiliging van de Nederlandse Antillen was, zoals al eerder opge-
merkt, toevertrouwd aan de Koninklijke Marine. De militaire inlichtingen- en vei-
ligheidstaken in dit gebied waren niet ondergebracht in een apart plaatselijk
orgaan, maar bij een Stafofficier Inlichtingen (SOI) die - zoals uitvoerig uiteenge-
zet - deel uitmaakte van de MARID-organisatie en dan ook rapporteerde aan
H.MARID. Organisatorisch ressorteerde de SOI onder de Commandant Zeemacht
in het gebied.

Behalve vertegenwoordigd in de Rijksdelen Overzee en betrokken bij het kolonia-
le achterhoedegevecht rond Nieuw Guinea, was de Nederlandse krijgsmacht in de
periode van de Koude Oorlog betrokken bij een echte oorlog, namelijk die in
Korea. Onder auspiciën van de Verenigde Naties en onder feitelijke leiding van de
Verenigde Staten leverde de Koninklijke Landmacht hieraan een bijdrage in de
vorm van het 'Van Heutz Bataljon', officieel genaamd het *Nederlands*
Detachement Verenigde Naties, dat op 15 oktober 1950 werd opgericht. Het batal-
jon had geen specifieke inlichtingentaken, maar werd vrijwel onmiddellijk aan het
front ingezet. In hoeverre het bataljon gevechtinlichtingen leverde is uit het
beschikbare materiaal niet te achterhalen. Indien dat het geval is geweest moeten
ze terecht zijn gekomen bij de S2-sectie van het Amerikaanse regiment waartoe
het 'Van Hertz Bataljon' behoorde¹⁷⁹. Toch liet de sectie G2 van de Nederlandse
generale staf het inlichtingenaspect niet geheel over aan de Amerikanen. Al in
oktober 1950 vervaardigde G2 een boekwerk 'Gegevens betreffende de voornaam-
ste strijdkrachten in Korea', waarvan in december 1951 een derde uitgave werd
uitgebracht¹⁸⁰. Het boekwerk was gebaseerd op hetgeen de S2 van het Van Heutz
bataljon aan gegevens bijeen had gebracht.

De deelneming aan de oorlog in Korea betekende de eerste en tegelijk de laatste
Nederlandse bijdrage aan actieve gevechtshandelingen in de Koude Oorlog-perio-
de. De organisatie en de planning van de Nederlandse krijgsmacht waren in die
periode - en zeker na de overdracht van de soevereiniteit over Nieuw Guinea -
vooral gericht op verdediging in NAVO-verband tegen de potentiële vijand uit 'het

Oosten', de Sovjet-Unie en haar bondgenoten, militair verenigd in het Pact van Warschau. Aan de inlichtingendiensten MARID, LAMID en LUID de taak te voorzien in de inlichtingen- en veiligheidsbehoeften van de respectieve krijgsmachtdelen waarvan zij deel uitmaakten, behoeften die samenhangen met de specifieke deeltaken van die krijgsmachtdelen in NAVO-verband en die voor een groot deel mede bepaald werden door hetgeen de NAVO-staven noodzakelijk achtten. Daar de NAVO niet over een eigen inlichtingendienst beschikt, is het verwerven van inlichtingengegevens een taak van de inlichtingendiensten van de deelnemende landen. Dat de diensten van de Verenigde Staten in dit kader de veruit belangrijkste bijdrage leveren ligt voor de hand. Bij de NAVO-staven vond (en vindt) overigens wel op beperkte schaal verwerking van die door de inlichtingendiensten van de lidstaten ingebrachte gegevens plaats¹⁸¹.

Om, elk op het eigen terrein, te kunnen voorzien in de *inlichtingen- en veiligheidsbehoeften* van zowel het desbetreffende krijgsmachtdeel als van de respectieve NAVO-staven stonden in de periode van de Koude Oorlog de Nederlandse militaire inlichtingendiensten de inlichtingenbronnen en -middelen ter beschikking die in de periode 1945-1950 waren opgebouwd en ontwikkeld.

8.4 Inlichtingen

In het ressort inlichtingen maakten de drie diensten elk op hun eigen wijze gebruik van de hun ten dienste staande middelen en bronnen: open bronnen, menselijke bronnen en verbindingsinlichtingen.

open bronnen

De MARID was daarover zeer expliciet. In de 'Verkorte cursus Marine Intelligentedienst' van maart 1947 wordt op de vraag: "Wat wil en doet Sectie I?" als antwoord gegeven dat "onze MARID zich moet beperken tot het verzamelen van die gegevens, welke voornamelijk door middel van de pers en tijdschriften beschikbaar komen"¹⁸². LAMID/A had voor de bestudering van open bronnen op den duur een apart bureau (LAMID-A-5) dat zich bezig hield met het bestuderen en in voorkomende gevallen vertalen van met name Oost-Europese boeken, tijdschriften en kranten¹⁸³. Een in 1964 door G2A gemaakt rapport over het conflict Maleisië-Indonesië was blijkens de bronvermelding uitsluitend gebaseerd op open bronnen¹⁸⁴. Ook in de ogen van de LUID-leiding vormden open bronnen een belangrijk bestanddeel van de middelen en bronnen aan de hand waarvan de inlichtingenrapportages opgebouwd werden. Eind 1955 deed het hoofd van de LUID, in zijn hoedanigheid van hoofd Sectie L2, een aanvraag voor boeken en tijdschriften ten behoeve van inlichtingenofficieren van de luchtmacht. In dit kader kwam het tot de samenstelling van een standaard boeken- en periodiekenlijst die regelmatig werd vernieuwd en aangevuld. Op deze standaardlijst stonden onder meer publicaties over communisme, maar ook diverse handleidingen en voorschriften van de krijgsmacht¹⁸⁵. Van de aanschaf en bestudering van open bronnen lijkt LUID/L2 nogal wat werk te hebben gemaakt. Tien jaar later stuurt

L2 aan de militaire nevenorganisaties tenminste een opgave van wijzigingen in de catalogus van de L2-bibliotheek¹⁸⁶. In het *Handboek Inlichtingen* van de Koninklijke Luchtmacht¹⁸⁷ worden open bronnen gedefinieerd als *alle bronnen, welke niet geclassificeerd zijn of een speciale bescherming genieten*. Hiertoe rekt het Handboek : radio, televisie, foto's, films, publicaties van verschillende aard zoals dagbladen, tijdschriften, parlamentsverslagen, begrotingen, wetenschappelijke en statistische publicaties, vakliteratuur, kaarten, niet-geclassificeerde archieven en bibliotheken, in het bijzonder encyclopedieën en studies op het gebied van land- en volkenkunde - een naar het voorkomt uitputtende opsomming. Open bronnen, aldus bijlage D-2 van het *Handboek*, zorgen voor een "voortdurende toevloed van bruikbare gegevens, waaruit echter sporadisch vitale inlichtingen worden afgeleid". Open bronnen kunnen wel leiden tot 'background'-inlichtingen op velerlei gebied", maar hebben als nadeel dat voor de bewerking ervan veel personeel nodig is, terwijl ze "in oorlogstijd zeer weinig resultaten [opleveren] in verband met censuur".

De rol van open bronnen, hoe belangrijk misschien ook voor het verkrijgen van achtergrondmateriaal, werd in het inlichtingenproces - en a fortiori in oorlogstijd - dus kennelijk als beperkt beschouwd. Voor het verkrijgen van inzicht in de *intentions* en *capabilities* van de potentiële tegenstander(s) stonden de militaire diensten ook andere bronnen en middelen ter beschikking, in het *Handboek* geheime bronnen genoemd. Daartoe werden gerekend "agenten, vluchtelingen, informanten van attachés en diplomaten, elektronische luister- en meetorganen en geclassificeerde documenten".

menselijke bronnen

De inlichtingen-componenten van de militaire inlichtingendiensten maakten daarvan elk op hun eigen wijze gebruik.

agenten

Waar het gaat om gegevens van agenten is de rol van SAZ-VII al aan de orde geweest. Vanaf 1956 beperkte de rol van SAZ zich, althans op dit terrein, tot een pure liaison-functie (SAZ VII) tussen de militaire afdeling van de BID enerzijds en de drie militaire diensten anderzijds¹⁸⁹.

Van de drie militaire diensten was die van de landmacht de enige die zich ooit, zij het incidenteel, had gewaagd aan het opereren met agenten. De diensten van de andere krijgsmachtdelen hielden zich er verre van. De LUID heeft zich nooit beziggehouden met geheime inlichtingenoperaties door middel van agenten¹⁸⁹, evenmin als - zoals al eerder gememoreerd¹⁹⁰ - de MARID. De LUID had overigens wel een mening over het nut en de nadelen van agenten. In het *Handboek Inlichtingen* wordt over berichten uit dit soort bronnen gezegd dat ze "altijd bevestiging [behoeven]" en dat de beveiliging ervan "in het algemeen slecht" is. De LUID achtte agenten bruikbaar "voor kleine hoeveelheden [...] vitale gegevens" en voor essentiële gegevens "die op geen andere wijze kunnen worden verkregen". Als specifieke nadelen van het werken met agenten zag het Handboek vooral dat "bron zelden expert [is]" en "veelal een beperkt operatieterrein" heeft. Bovendien kan zo'n bron "zelden veel waarde hebben", is hij kostbaar en moet hij zeer goed

worden begeleid. Een dergelijke bron is tenslotte, aldus het *Handboek*, “meestal een ‘onvolkomen’ mens”¹⁹¹.

legal travelers

Menselijke bronnen waarvan in elk geval MID en MARID - van de LUID bleek daarvan niets - zich hebben bediend zijn de al vaker genoemde ‘legal travelers’. Wat de MARID betreft is in dit verband al de *Sectie VI Contactregister* genoemd. Deze sectie moet niet verward worden met het in 1947 opgerichte MARID VI dat de verbindingsinlichtingen voor zijn rekening ging nemen. Omdat de afkorting VI (Verbindings Inlichtingen) in de praktijk van alledag toch als 6 werd gelezen, werd de Sectie VI Contactregister aan het begin van de jaren vijftig omgedoopt in *MARID VII*¹⁹², terwijl de aanduiding MARID VI voor de sectie verbindingsinlichtingen bleef gehandhaafd.

Over de *legal travelers* (ook wel informanten genoemd) merkte de al enkele malen genoemde Verkorte Cursus op, dat men “in het buitenland vertoevende of reizende” vaak dingen ziet die “van verstrekkend belang kunnen zijn. Bijvoorbeeld een gezagvoerder van een schip, reserve officier der K.M., kan soms bijzonderheden opmerken inzake fortificaties of outillage, welke door de MARID zeer gaarne worden vernomen”. De MARID kan dergelijke personen echter geen opdrachten geven; de enige manier om hen in te schakelen is een beroep te doen “op hun vrijwillige medewerking”¹⁹³. In de periode dat MARID VII heeft bestaan - van het begin van de jaren vijftig tot de sectie in 1977 als ‘maritieme desk’ opging in de Inlichtingendienst Buitenland - maakte de sectie bij voorkeur gebruik van informanten bij de koopvaardij, waarbij Rotterdam als uitvalsbasis fungeerde¹⁹⁴. In 1956 was geregeld dat agentenoperaties in het buitenland voortaan uitsluitend onder verantwoordelijkheid van het hoofd van de Buitenlandse Inlichtingendienst zouden plaats vinden. Het werken met *legal travelers* evenwel bleef tot de competentie van de hoofden van de militaire inlichtingendiensten behoren, mits de Buitenlandse Inlichtingendienst daarvan op de hoogte werd gesteld. Daar de resultaten van de BID op militair gebied in de ogen van de inlichtingendienst van de landmacht onder de maat bleven, ging deze dienst in het begin van de jaren zestig over tot een ambitieus eigen program van *legal travelers*. Na een jaar beschikte de MID over een bestand van meer dan honderd van deze bronnen. In het kader van een nauwere samenwerking tussen BID en MID werden deze *legal travelers* in 1962 aan de militaire afdeling van de BID overgedragen, waarmee de MID voor gegevens uit dit soort bronnen afhankelijk werd van de BID. Om toch enige invloed op dit terrein te behouden benoemde de MID evenals de LUID een “vertegenwoordiger in de militaire afdeling” van de BID. De MARID ging met de activiteiten van MARID VII zijn eigen weg en hield alleen contact op strikt operationeel (lager) niveau¹⁹⁵. Vanaf de eerste helft van de jaren zestig waren er op het gebied van verwerving van militaire informatie uit het buitenland dus nog slechts twee diensten die zich van *legal travelers* bedienden: de Buitenlandse Inlichtingendienst en de Marine Inlichtingendienst. Nadat Marid VII in 1977 in de Inlichtingendienst Buitenland was opgegaan restte op dat gebied alleen de laatstgenoemde dienst.

militaire attachés

Hoe verschillend de militaire inlichtingendiensten van respectievelijk marine-, land- en luchtmacht ook mochten denken over en omgaan met agenten en *legal travelers*, alle drie maakten zij gebruik van en onderhielden zij contacten met militaire attachés, zowel in Nederland geaccrediteerde buitenlandse militaire attachés als eigen attachés in het buitenland. Zoals we hebben gezien werden deze officieren voor het eerst aangesteld in de loop van de Eerste Wereldoorlog, wegbezuinigd in de jaren twintig en wederom aangesteld in de loop van de jaren dertig. Al snel na de Tweede Wereldoorlog werd deze draad weer opgepakt. Eind 1949 beschikte de Nederlandse krijgsmacht over attachés van zowel landmacht als marine in de Verenigde Staten en in het Verenigd Koninkrijk, over militaire attachés in Frankrijk en België, in Berlijn, Bern, Praag en Bonn, terwijl bij de Nederlandse ambassade in Tokio een marine attaché was geaccrediteerd¹⁹⁶. In de loop van de jaren werd dit aantal uitgebreid met vertegenwoordigers in onder meer Tel Aviv, Athene en Belgrado, waarbij vooral de landmachtattaché in de hoofdstad van het toenmalige Joegoslavië zich met zijn rapportage een zekere faam verwierf¹⁹⁷.

Alle drie de militaire diensten hadden in hun organisatie een speciaal onderdeel dat zich bezig hield met deze vorm van inlichtingenverwerving. Bij de MARID was de Sectie II (later aangeduid als Bureau Liaison en Bureau Buitenlandse Aangelegenheden) belast met het onderhouden van de betrekkingen met de “hier te lande geaccrediteerde buitenlandse marine attachés en het hun toegevoegde personeel”, en al evenzeer met de “Nederlandse marine-attachés in het buitenland en het hun toegevoegde personeel”¹⁹⁸. Sectie II was onderverdeeld in een bureau IIa Buitenlandse attachés, een bureau IIb Buitenlandse bezoeken, bureau IIc Nederlandse (scheeps-)bezoeken aan het buitenland en een bureau IId “verzoeken om gegevens via Nederlandse marine-attachés”. Over de waarde van deze specifieke *humint*-bron merkte de ‘Verkorte cursus’ op dat “onze diplomatieke vertegenwoordigers soms in staat [zijn] bijzondere inlichtingen te verstrekken”, doch dat hun berichtgeving zich vaak beperkt tot “gegevens, welke zij uit het hoofd van hun functie eerder vernemen dan pers of radio”.

De Sectie Inlichtingen (L2) van de luchtmachtstaf had in zijn organisatie een bureau L2BB (Buitenlandse Betrekkingen) opgenomen voor “het verzorgen van contact tussen KLU en in Nederland geaccrediteerde buitenlandse luchtmachtattachés” en “het activeren en coördineren van de werkzaamheden van de eigen luchtmacht attachés in het buitenland”¹⁹⁹.

De LUID lijkt aan deze soort bronnen een groter belang te hebben gehecht dan de MARID. In het *Handboek Inlichtingen* van de KLU heet het dat de betrouwbaarheid daarvan meestal groot is, doch wel bevestiging behoeft. “Indien de bron gebriefd is kunnen omtrent tevoren te bepalen onderwerpen veel informatie worden verkregen omdat bron in vele gevallen een expert is”. Deze bronnen kunnen volgens het *Handboek* inlichtingen verschaffen omtrent ‘order of battle’, ‘tactics and performances’, uitrusting, activiteiten en moreel.

Ook G2 achtte de door middel van militaire attachés verkregen gegevens “van zeer veel belang”. Met name gold dat voor de zogenaamde ‘inlichtingen-attachés’, een benaming voor attachés geplaatst in een niet-NAVO-land²⁰⁰. Ook in de G2-organisatie was een bureau Buitenlandse Betrekkingen opgenomen, te vergelijken met de overeenkomstige bureaus bij MARID en L2.

liaison

In zekere zin verwant aan de voorgaande categorie van menselijke inlichtingenbronnen, zeker waar het vertegenwoordigers van buitenlandse diensten betrof, was het onderhouden van *liaison* met binnen- en buitenlandse soortgelijke diensten. De enige **binnenlandse** partner voor elk van de drie militaire diensten op het gebied van buitenlandse militaire inlichtingen was de Buitenlandse *Inlichtingendienst/Inlichtingendienst Buitenland*. Vanaf het moment dat het Koninklijk Besluit van 8 augustus 1949 de Nederlandse inlichtingengemeenschap een wettelijke grondslag gaf is de afstemming van de taken maar vooral van de activiteiten van enerzijds de militaire diensten en anderzijds de BID/IDB een voortdurend punt van aandacht geweest. De bij genoemd KB ingestelde Coördinatie Commissie boog zich in het najaar van 1949 over de vraag, of en in hoeverre de buitenlandse relaties en vertegenwoordigingen van BID, MID en MARID (de LUID bestond formeel nog niet) elkaar overlaptten. De commissie constateerde dat van “duplicering van informatiebronnen in het buitenland” geen sprake was, maar dat er daarentegen wel “een ernstige leemte” bestond in Scandinavië waar geen van de diensten op dat moment over relaties (*liaison*) of bronnen beschikte. Niet verwonderlijk beval de commissie aan, in deze leemte te voorzien door middel van “een officiële vertegenwoordiger van een der militaire diensten”²⁰¹, hetgeen inderdaad op termijn zijn beslag kreeg, ook al door het op gang komen van de NAVO.

De relatie tussen de BID/IDB en de militaire inlichtingendiensten bleef echter gedurende de gehele periode van de Koude Oorlog elementen van spanning houden. Over het niet altijd optimaal functioneren van eerstgenoemde dienst is al het nodige geschreven²⁰², maar voor de onderhavige periode was cruciaal dat deze dienst er niet in slaagde aan de militaire *requirements* met name betreffende de landen van het Pact van Warschau tegemoet te komen. Dit leidde ertoe dat de dienst korte tijd (van 1 januari 1971 tot 1 september 1972) onder de nieuwe naam Inlichtingendienst Buitenland rechtstreeks onder de minister van Defensie ging ressorteren zonder dat dit de performance van de dienst positief beïnvloedde. Bij Koninklijk Besluit van 3 augustus 1972 werd de IDB weer onder Algemene Zaken geplaatst, waarna er jaren van interne reorganisatie volgden. In 1977 beschikte de IDB over vier operationele (verwervende) afdelingen op respectievelijk maritiem, algemeen militair, technisch-wetenschappelijk en politiek-economisch gebied. De maritieme afdeling werd in april 1979 samengevoegd met de bij de IDB gedetacheerde medewerkers van MARID VII tot één operationele eenheid²⁰³.

Het lijkt erop dat de MARID op deze wijze redelijk goed ‘bediend’ werd, ook al omdat in 1977 het voormalige hoofd MARID H.W. Rutgers werd benoemd tot plaatsvervangend hoofd van de IDB. LAMID en LUID waren aanzienlijk minder tevreden. Operationele activiteiten in landen van het Pact van Warschau ten behoeve van land- en luchtmacht (zogenaamde ‘grondwaarnemingen’) kregen een lage prioriteit; de gedetacheerde officieren van LAMID en LUID moesten wegens ‘ruimtegebrek’ per 1 september 1977 vertrekken. De niet-maritieme militaire rapportage, voorzover gebaseerd op eigen operationele activiteiten, “bereikte het nulpunt”. Wel ontvingen LAMID en LUID rapporten afkomstig van met de IDB samenwerkende buitenlandse diensten²⁰⁴. Het is mogelijk dat in het LAMID-

archieff²⁰⁵ aangetroffen IDB-rapporten over bijvoorbeeld “de werking van de gepulste reactor IBR-1 in Duba (USSR)” (1978), “bundelwapens” (1981) en “stoomgeneratoren voor snelle kweekreactoren” (1982) oorspronkelijk van deze buitenlandse diensten afkomstig zijn.

De inwerkingtreding van de Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten (WIV)²⁰⁶ in 1987 was voor de leiding van de IDB en de ‘nieuwe’, onder eenhoofdige leiding geplaatste Militaire Inlichtingendienst²⁰⁷ een gelegenheid om na de nimmer tot aller tevredenheid uitgevoerde samenwerkingsovereenkomsten van 1956, 1960, 1963, 1976 en 1985²⁰⁸, wederom over te gaan tot het sluiten van een “Algemene Samenwerkingsovereenkomst IDB en MID” per 1 september 1987²⁰⁹. De overeenkomst hield in, dat MID-personeel bij de IDB, Directie Operaties/Defensie Afdeling, tewerkgesteld zou worden conform de IDB-richtlijnen terzake, en dat dit MID-personeel zou werken aan de hand van de richtlijnen en aanwijzingen van het hoofd van genoemde Defensieafdeling. Het desbetreffende MID-personeel zou bij voorkeur ingezet worden om te werken met menselijke bronnen die “in een logische relatie staan tot het functioneren van het desbetreffende krijgsmachtdeel waaruit zij afkomstig zijn”. In de overeenkomst werd verder bepaald dat bovendien de krijgsmachtdelen liaison-officieren konden aanwijken. Analyse en evaluatie tenslotte zouden worden overgelaten aan de MID. Het is zeer de vraag of deze overeenkomst nog enige praktische betekenis heeft gehad. De val van de Berlijnse Muur in november 1989, gekoppeld aan de Grote Efficiency Operatie bij de rijksoverheid, maakte dat de IDB in een neerwaartse spiraal terecht kwam. Minister-president Lubbers, als minister van Algemene Zaken verantwoordelijk voor de IDB, stelde in 1990 zijn ambtgenoten van Binnenlandse Zaken, Justitie en Defensie de vraag of zij tegen opheffing van de IDB bezwaar hadden. Minister van Defensie A.L. ter Beek liet daarop weten tegen die opheffing geen bezwaar te hebben²¹⁰. Aangenomen dat Ter Beek dit antwoord niet gaf dan na overleg met onder meer het hoofd van de MID, zegt deze gang van zaken voldoende over het belang dat de IDB voor de MID vertegenwoordigde.

De liaison met buitenlandse zusterdiensten - in het Koninklijk Besluit van 1972 nog aan de drie afzonderlijke diensten opgedragen - lijkt over het algemeen een meer bevredigend karakter gehad te hebben. Daarbij moet in de eerste plaats worden gedacht aan de multilaterale relaties met de onderscheiden (marine-, land- en luchtmacht-) hoofdkwartieren van de NAVO. MARID, LAMID en LUID leverden ieder op hun terrein bijdragen aan inlichtingendocumenten van de verdragsorganisatie, zoals aan het document ‘MC-161 WP Strength and Capabilities’. Dat met name de inlichtingendiensten van de Verenigde Staten aan deze ‘pooling’ van inlichtingen een belangrijke, zo niet de belangrijkste bijdrage leverden ligt voor de hand. Dat de Nederlandse diensten dienovereenkomstig daarvan profijt trokken is even vanzelfsprekend.

Naast de multilaterale relaties in bondgenootschappelijk verband onderhielden de drie diensten, elk op eigen gebied, bilaterale contacten met een reeks van tot de NAVO behorende landen. Nadat de Coördinatie Commissie zoals opgemerkt eind 1949 had vastgesteld dat vestiging van een militaire liaison in een van de Scandinavische landen dringend gewenst was, was het gezien zijn ligging - gren-

zend aan Noord-Duitsland waar het Eerste Legerkorps zich tientallen jaren lang voorbereide op zijn verdedigingstaak - Denemarken dat bij uitstek daarvoor aanmerking kwam. Noorwegen kwam om andere maar vergelijkbare geografisch-strategische redenen vooral voor liaison met de Koninklijke Marine in aanmerking. In de loop van de jaren ontwikkelden zich als vanzelfsprekend relaties met de (militaire) inlichtingendiensten van die landen waarmee in NAVO-verband ook anderszins nauw werd samengewerkt. Dat gold wat de LAMID betreft uiteraard voor de diensten van de Bondsrepubliek Duitsland, maar ook van Frankrijk, Groot-Brittannië en uiteraard de Verenigde Staten. Voor de LUID, die evenals de LAMID de 'Centrale Sector' als zwaartepunt, had golden in grote trekken dezelfde overwegingen. Voor de MARID die inlichtingen verzamelde voor een marine die in NAVO-verband met name de bewaking van de 'Iceland Gap' tot haar taak rekende, waren nauwe relaties met de diensten van andere maritieme mogendheden als Groot-Brittannië en de Verenigde Staten vanzelfsprekend, zonder zich daarmee exclusief tot die diensten te beperken. Ook met de Belgische marine bijvoorbeeld bestonden nauwe banden.

Tenslotte waren er dan nog bilaterale contacten en samenwerkingsovereenkomsten met landen die niet tot de NAVO behoorden. Liaison met dit soort landen nam zowel de vorm aan van uitwisseling van militaire attachés als van uitwisseling van informatie tijdens periodieke wederzijdse bezoeken. Basis voor deze vorm van liaison was steeds het voor beide zijden geldende (eigen-)belang. Een voorbeeld hiervan is de relatie met Israël, al speelde hierbij zeker in de jaren zestig en zeventig een traditionele Nederlandse sympathie voor de 'underdog' een rol.

censuur

Niet alleen als middel om een vijand te belemmeren in zijn inlichtingenverwerking, maar ook als middel om zelf inlichtingen te vergaren speelde vanaf de Eerste Wereldoorlog de censuurdienst - ondergebracht bij GS IV, later als IIIc opgenomen in de militaire inlichtingendienst GS III - een zekere rol. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog werden voorbereidingen getroffen voor het zonedig invoeren van civiele censuur. In augustus 1939 werd

GS IIIc gesplitst in een bureau IIIc dat zich zou bemoeien met de communicatiemiddelen (post, telefoon, telegraaf) en een bureau IIIId dat zich zou bezig houden met de censuur op de publiciteitsorganen²¹¹. In april 1940 vonden concrete besprekingen plaats tussen officieren van GS IIIId en ambtenaren van de PTT met het oog op de verdeling van censuurpersoneel over de vier voorziene censuurcentra in Utrecht, Amsterdam, Rotterdam en Den Haag. Wat Utrecht betreft werd van militaire kant opgemerkt dat dit centrum weinig waarde meer zou hebben "zoodra om eenige reden de Deutsche en over Duitschland komende post uitvalt"²¹². In hoeverre in de april/meidagen van 1940 de censuurdienst daadwerkelijk heeft gefunctioneerd en wat de inlichtingenwaarde van deze bron is geweest, is uit het beschikbare archiefmateriaal niet af te leiden.

Na de Tweede Wereldoorlog duurde het een aantal jaren voor de organisatie van de censuurdienst weer ter hand werd genomen. Bij de reorganisatie van de generale staf in 1950 werd in de Sectie G2 een bureau G2d opgenomen dat plannen moest

ontwikkelen onder meer voor “een organisatie voor de uitoefening van censuur”²¹³. Veel haast werd daarmee niet gemaakt. De impuls om de voorbereiding van een censurdienst serieus ter hand te nemen kwam niet vanuit de krijgsmacht, maar vanuit de Afdeling Inwendige Veiligheid van de onder de minister van Algemene Zaken ressorterende interdepartementale Commissie Algemene Verdedigingsvoorbereiding. Genoemde Afdeling Inwendige Veiligheid stelde de minister van Oorlog in april 1959 voor, een *Bureau Organisatie Censurdienst* (BOC) in te stellen. Doel van de eventueel uit te oefenen censuur zou zijn “het zomogelijk voorkomen, dat door gebruik van communicatiemiddelen welke dan ook, berichten en mededelingen ten nutte van de vijandelijke of ten nadele van de eigen oorlogvoering worden overgebracht”²¹⁴. Begin januari 1960 besloot de minister inderdaad tot instelling van een dergelijk Bureau Organisatie Censuur. De taak daarvan zou zijn het “ten behoeve van de chef van de generale staf, tevens bevelhebber van de landstrijdkrachten, organiseren en bestuderen van maatregelen die noodzakelijk zijn voor de uitoefening van de censuur door het Militair Gezag”²¹⁵. Daar het BOC zich vlijtig van zijn taak kweet, en bovendien binnen de gestelde termijn van twee jaar, kon het per 1 februari 1962 worden opgeheven. In plaats daarvan werd per zelfde datum opgericht de *Nederlandse Censurdienst* (NCD). Deze dienst zou, na afkondiging van de staat van oorlog en beleg, rechtstreeks onder de bevelen worden gesteld van de bevelhebber der landstrijdkrachten. De NCD zou dan bestaan uit de volgende onderdelen: de staf van de NCD; de publiciteits-censuurgroep (hier herkent men het vooroorlogse GS IIIId); drie eenheden elk voor de censuur op respectievelijk post, telegraaf en telefoon. De in vreedstijd uit te voeren voorbereidingswerkzaamheden zouden plaats vinden onder de verantwoordelijkheid van de chef van de generale staf.

De oorlogsinstructie voor de inspecteur van de Nederlandse Censurdienst maakte duidelijk dat de NCD in die omstandigheden een tweezijdige taak zou hebben. De uit te oefenen censuur zou enerzijds moeten voorkomen dat “gegevens van belang voor de staat of voor de veiligheid van de staat in handen of ter kennis komen van onbevoegden”, en zou anderzijds de mogelijkheid moeten scheppen voor het verzamelen van “gegevens van belang voor de staat of voor de veiligheid van de staat”. De NCD zou in oorlogstijd kortom zowel het *veiligheidsbelang* als het *inlichtingenbelang* moeten dienen. Niet voor niets bevatte de oorlogsinstructie dan ook een artikel 10, waarin de inspecteur van de NCD werd gemachtigd de uit censuur verkregen gegevens ter beschikking te stellen van “de belanghebbende officiële instanties”²¹⁶. Dat met laatstgenoemde instanties in de eerste plaats werd bedoeld op de bureaus G2B (veiligheid) respectievelijk G2A (inlichtingen) van de Sectie G2 ligt voor de hand.

De voorziene omvang van de NCD in oorlogstijd was niet gering: 750 man in totaal, waarvan ongeveer 350 reserve-officieren²¹⁷. In de periode van de Koude oorlog is de Nederlandse Censurdienst beperkt gebleven tot een kleine fulltime kernstaf, onder hoofd G2, die in het kader van de voorbereiding op een oorlogssituatie contacten onderhield met speciaal voor de censuurtaak aangewezen ambtenaren van de PTT. Daarnaast - het zij voor de volledigheid vermeld - ressorteerde onder de G2 nog een afzonderlijk bureau voor de luchtfotocensuur.

verbindingseinlichtingen²¹⁸

Het Staatsbedrijf der PTT was in de Koude Oorlogsperiode niet alleen betrokken bij de voorbereiding van de censuur in oorlogstijd, tientallen jaren lang speelde het ook een belangrijke rol op het gebied van de verbindingseinlichtingen. Na de Tweede Wereldoorlog was de PTT één van de vijf instanties op dat terrein - maar wel een belangrijke. De andere waren de verbindingseinlichtingen-eenheden van marine-, land- en luchtmacht, alsmede het Bureau Nationale Veiligheid en zijn rechtsopvolgers Centrale, respectievelijk Binnenlandse Veiligheidsdienst. De ethercontrole van de PTT stond in het teken van de opsporing van etherpiraten, het BNV respectievelijk CVD en BVD was het te doen om het opsporen van eventuele geheime communistische zenders. Daar deze laatstgenoemde taken dicht bij elkaar lagen en elkaar soms overlaptten maakten BVD en PTT een 'deal' waarbij de apparatuur aan de PTT werd overgedragen onder de afspraak dat de PTT de ethercontrole ook ten behoeve van de BVD zou verrichten. De inspanningen van de land- en luchtmacht waren gericht op het verkrijgen van tactische inlichtingen (locaties en verplaatsingen van troepen en materieel) met betrekking tot de potentiële tegenstanders: de landen verenigd in het Pact van Warschau. Hetzelfde gold voor de marine, met dien verstande bij dit krijgsmachtdeel, in casu bij de MARID, de interceptie-activiteiten niet alleen gericht waren op het verkrijgen van tactische inlichtingen, maar ook op het 'uit de ether plukken' van strategische (politieke en economische) inlichtingen.

Laatstgenoemde taak was bij de marine terechtgekomen op aanbeveling van het hoofd van de Buitenlandse Inlichtingendienst C.L.W. Fock. Al eind 1946 was van de zijde van Buitenlandse Zaken gepleit voor het oprichten van een Nederlandse "ontsluieringsdienst", een dienst die in staat zou zijn het radiografisch berichtenverkeer van vreemde mogendheden te intercepteren en indien noodzakelijk te decrypteren ("ontsluieren") en te decoderen. Fock nam deze suggestie over en zond in januari 1947 aan minister-president Beel een nota waarin hij een ontwerp voor de organisatie van een dergelijke dienst aanbood en waarin hij aanbeval het "technisch ontsluitingsapparaat" geheel bij de marine onder te brengen. Fock's ontwerp werd behalve door Beel goedgekeurd door de ministers van Buitenlandse Zaken, van Oorlog en van Marine en door de directeur-generaal van de PTT. De dienst werd als onderdeel van de Marine Inlichtingendienst - MARID VI - gevestigd op het marine-etablisement in Amsterdam.

Van coördinatie tussen de verschillende diensten was aanvankelijk geen sprake. Het was de directeur-generaal van de PTT die begin 1952 daartoe het initiatief nam door een vergadering voor te stellen van vertegenwoordigers van de krijgsmachtdelen, de BVD (als afnemer) en de PTT, met het doel te komen tot nauwe samenwerking en verdeling van taken om doublures in de activiteiten te voorkomen. Een jaar later, op 18 januari 1953, kwam voor de eerste keer een dergelijk gezelschap bijeen. De marine en de landmacht waren hier vertegenwoordigd door de hoofden van de respectieve inlichtingendiensten, de luchtmacht door het hoofd van de sectie verbindingen. De 'civiele' diensten BVD en BID waren als 'afnemers' vertegenwoordigd en de PTT door het hoofd van de Bijzondere Radiodienst (BRD). De vergadering werd voorgezeten door de directeur-generaal van de PTT, ir. L. Neher.

Uit een inventarisatie van de door de onderscheiden diensten uitgevoerde activiteiten bleek, dat elk van de drie krijgsmachtdelen controle uitoefende op de eigen verbindingen in het kader van de beveiliging daarvan. In het kader van zijn (tactische) inlichtingentaak intercepteerde de landmacht bovendien buitenlandse militaire verbindingen, in Europa met name militaire netten in de DDR, op Nieuw Guinea civiele en militaire verbindingen van vooral Indonesië, tot in 1955 de MARID deze taak overnam. De marine (MARID VI) tenslotte had de al genoemde extra taak op het gebied van strategische inlichtingen. De PTT bewaakte de ether met twee organisaties: de Bijzondere Radiodienst (BRD) en de Radio Controledienst (RCD), waarvan de BRD tevens ten behoeve van de BVD werkte. Competentiekwesties tussen de twee PTT-diensten leidden ertoe dat zij begin jaren zeventig tot één dienst, de Bijzondere Radiodienst, werden samengevoegd. Het gezelschap kwam onder leiding van Neher enkele vergaderingen later tot een aantal aanbevelingen die werden overgenomen en ministeriële goedkeuring kregen. Het geheel van interceptiediensten kreeg de naam *Radio Inlichtingen Organisatie* (RIO) onder operationele leiding van Fock (inmiddels secretaris-generaal van Algemene Zaken). Er kwam een permanente commissie voor de coördinatie van de werkzaamheden van de deelnemende instanties onder de naam *Radio Inlichtingen Commissie* (RIC) bestaande uit vertegenwoordigers van de militaire diensten, de BVD en de Bijzondere Radiodienst van de PTT, het geheel onder voorzitterschap van het hoofd van MARID VI.

Conflicten over prioriteiten en inzet van de technische apparatuur bleven desondanks niet uit. De minister van Defensie, opgeduwd door de chef van de generale staf, stelde in 1956 de RIC-problematiek aan de orde in de Algemene Verdedigingsraad (AVR). Besloten werd vier commissies in het leven te roepen die zouden ressorteren onder de Nationale Telecommunicatie Raad (NTR). Dat waren de *Crypto-analyse en interceptie Commissie* (CIC), de (al bestaande) *Radio Intelligence Commissie* (RIC), de *Crypto-apparatuur Commissie* (CAC) en de *Berichten Beveiligingscommissie* (BBC). Bij ministeriële beschikking van 12 april 1957 werden deze commissies ook inderdaad ingesteld, alle onder voorzitterschap van de voorzitter van de Nationale Telecommunicatieraad. Vice-voorzitter van de commissies werd de in 1956 benoemde Coördinator van de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, die in de praktijk als de werkelijke voorzitter optrad. De werkzaamheden van CAC en BBC werden overigens na enkele jaren per 13 juli 1960 overgenomen door de toen door de ministers van Buitenlandse Zaken en Defensie ingestelde *Nationale Verbindingsbeveiligings Raad*.

Voor de *positive intelligence*-kant van de Radio Intelligence Organisatie waren vooral van belang de al genoemde *Radio Intelligence Commissie* en de *Crypto-analyse en Interceptie Commissie* (CIC). De laatstgenoemde fungeerde als sturingsorgaan voor met name MARID VI, inmiddels *Wiskundig Centrum* van de Koninklijke Marine gedoopt. In dit orgaan hadden de afnemers van het WKC-'product' zitting, dus de hoofden van de militaire inlichtingendiensten, het hoofd van de BID en een vertegenwoordiger van Buitenlandse Zaken - maar niet de PTT en niet de BVD.

Om niet geheel duidelijke redenen is de CIC nooit goed van de grond gekomen. Op de eerste vergadering van de Radio Intelligence Commissie op 12 juli 1957

werd besloten deze commissie te splitsen. De eigenlijke RIC zou bestaan uit de hoofden van de inlichtingendiensten; de al langer bestaande commissie die tot dan toe Radio *Inlichtingen* Commissie had geheten werd nu als RIC-werkgroep aangeduid. In de praktijk werden deze commissies grote respectievelijk kleine RIC genoemd. De 'grote RIC' zou zich uitsluitend bemoeien met beleidsbeslissingen, met name wanneer daaraan financiële consequenties waren verbonden. Na verloop van tijd nam de 'grote RIC' feitelijk de werkzaamheden over van de Crypto-analyse en Interceptie Commissie. Het oorspronkelijk bedoelde karakter van 'afnemers-beraad' ging daarmee grotendeels verloren.

De 'kleine' RIC gaf leiding aan het *Radio Inlichtingen Bureau*, dat feitelijk alle interceptie- en peilwerkzaamheden van de Radio Intelligence Organisatie coördineerde, met uitzondering van de (strategische) interceptiewerkzaamheden van het Wiskundig Centrum (WKC). Onder leiding van de 'kleine RIC' werden militair-tactische inlichtingen verkregen zowel ten behoeve van de luchtmacht (gegevens met betrekking tot de Sovjet luchtmachtkrachten in de DDR en Polen) als van de landmacht (gegevens met betrekking tot de landstrijdkrachten van het Pact van Warschau, met name - alweer - in de DDR). Dat land- en luchtmacht, evenals de marine die naast het WKC ook een eigen tactische interceptiecapaciteit had, hun tactische inlichtingen deelden met hun naaste bondgenoten in NAVO-verband ligt voor de hand, evenals het feit dat ook in de respectieve NAVO-hoofdkwartieren dit soort inlichtingen werd 'gepooled'.

Het Wiskundig Centrum, voorheen MARID VI, nam in de Radio Intelligence Organisatie een aparte plaats in. Zoals al opgemerkt was deze dienst in 1947 opgericht op verzoek van Buitenlandse Zaken. In de instructie van hoofd MARID aan hoofd MARID VI van september 1950 komt deze interdepartementale doelstelling ook tot uiting. De taak van de sectie zou in de eerste plaats zijn "het verzamelen van zoveel mogelijk inlichtingen langs radiografische en telegrafische weg, zowel op politiek, economisch, maritiem en militair gebied (interceptie)". In de tweede plaats kwam het "verzamelen van zoveel mogelijk codemateriaal zowel buitenslands als niet-bonafide Nederlands, om die te breken en mede voor het eerder genoemde doel". Het derde en laatste taakonderdeel was het "observeren, analyseren en interpreteren van het radioverkeer van buitenlandse mogendheden (traffic analyse)", waarmee duidelijk werd aangegeven dat het verkrijgen van tactische inlichtingen voor MARID VI op de laatste plaats kwam.

Het interdepartementale karakter van de hoofdtaak van MARID VI bracht met zich mee, dat over de kosten (aanschaf, onderhoud en vervanging van materiaal, exploitatiekosten) en de verdeling daarvan vanaf het begin onenigheid is geweest en - tot de dag van vandaag - gebleven. Al op 3 mei 1950 liet de minister van Marine aan de minister-president en zijn ambtgenoten van Oorlog, Financiën, Economische Zaken en Buitenlandse Zaken weten dat de uitgaven ten behoeve van MARID VI te hoog waren voor zijn ministerie alleen. Hij was dan ook van mening dat een verdeling van de kosten over de andere ('afnemer'-) departementen voor de hand lag. Zes jaar later - respons, laat staan geld was er kennelijk niet gekomen - herhaalde de minister van Marine zijn argumenten nog eens. Hij wees erop dat MARID VI een "groot aantal zeer betrouwbare inlichtingen" ontving, niet alleen van militaire aard, doch "grotendeels op het politieke, economische,

commerciële en industriële terrein”. Hieraan voegde hij toe dat in vreedstijd de resultaten [van MARID VI] “praktisch geheel ten goede komen aan de andere ministeries”, reden waarom hij een financiële bijdrage van die kant nodig achtte²¹⁹. Veel hielp het niet. Twintig (!) jaar later wees in een nota de voorzitter van het Comité Verenigde Chefs van Staven/Bevelhebbers erop, dat het WKC, vallende onder de marine, op dat moment ongeveer tien miljoen gulden per jaar kostte. Naar schatting leverde het WKC, aldus de nota, “voor 30% producten voor Defensie en voor 70% aan Buitenlandse Zaken en Economische Zaken”. Daar de marine bereid was 50% van de kosten te dragen, betekende dat “25% voor BuZa en 25% voor EZ”²²⁰.

De financiering van het interceptiebedrijf, zowel op strategisch als tactisch gebied, bleef een probleem, vooral toen in 1980 het ministerie van Verkeer en Waterstaat - waaronder de PTT ressorteerde - liet weten met ingang van 1982 niet langer financieel te kunnen bijdragen. Dit kwam des te harder aan omdat het aan het eind van de jaren zeventig tot ontwikkeling komende systeem van satellietinterceptie handen vol geld kostte. In januari 1982 zond de minister-president over de hierdoor ontstane situatie een brief aan de leden van Ministeriële Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten (MICIV). Het gat in de begroting (enkele miljoenen) dat door Verkeer en Waterstaat was geslagen zou door de deelnemers in de Radio Intelligence Organisatie en door de afnemers van de ‘producten’ (met name van het WKC) moeten worden gedicht. Uit de brief bleek overigens dat de kosten voor het WKC door het ministerie van Defensie werden gedragen, en niet door de MARID.

Nu Verkeer en Waterstaat niet langer financieel bijdroeg, was het minder logisch dat dit departement via de Nationale Telecommunicatie Raad (NTR) de interceptie- en peilactiviteiten bleef aansturen. Besloten werd dat de *Radio Intelligence Commissie* (RIC) en de *Crypto-analyse en Interceptie Commissie* (CIC) voortaan onder het *Comité Verenigde Inlichtingendiensten Nederland* (CVIN) zouden ressorteren. Bij beschikking van 1 juni 1982 werd dit voornemen gerealiseerd. Onder het CVIN kwamen deze twee commissies onder nieuwe namen: De RIC werd *Verbindingsinlichtingen Commissie* (VIC) en de CIC werd *Crypto Analyse Commissie* (CAC). De voorzitter van het CVIN, de coördinator van de Inlichtingen en Veiligheidsdiensten, werd tevens voorzitter van de beide genoemde commissies. De taak van de Verbindingsinlichtingen Commissie was “het adviseren van het CVIN met betrekking tot het verwerven van verbindingsinlichtingen”, waarbij onder verbindingsinlichtingen in dit verband moet worden gedacht aan traffic analyse op basis van de opbrengst van het nationale peilsysteem - niet aan het intercepteren van strategische inlichtingen. De taak van de Crypto Analyse Commissie bestond uit “het adviseren van het CVIN met betrekking tot de crypto-analyse”, alsmede het coördineren en voorbereiden van de daartoe noodzakelijke activiteiten²²¹.

Lang heeft de hierboven schetsmatig aangegeven constructie niet bestaan. Om uiteenlopende redenen trokken de BVD en de PTT zich uit de VIC terug. De BVD was van mening dat het gedurende vele jaren uitpeilen van eventuele vijandelijke spionnen te weinig resultaat had opgeleverd. De PTT was zich naar het lijkt aan het voorbereiden op de privatisering die per 1 januari 1989 zijn beslag zou krijgen.

Hoe het zij, op 15 oktober 1987 vond de laatste vergadering plaats van de Verbindingsinlichtingen Commissie. Uit de tijdens deze vergadering gemaakte inventarisatie van de peilactiviteiten bleek, dat - nadat per 1 januari 1988 zowel de BVD als de PTT zich zouden hebben teruggetrokken - er van een nationaal peilnet ten behoeve van tactische inlichtingen eigenlijk geen sprake meer kon zijn. Elk van de drie resterende participanten Koninklijke Marine, Koninklijke Landmacht en Koninklijke Luchtmacht beschikte weliswaar over eigen peilcapaciteit, maar van elk der krijgsmachtdelen was de neiging om met buitenlandse partners samen te werken groter dan de behoefte aan onderlinge samenwerking. De conclusie van de voorzitter was dan ook, dat er weinig anders restte dan de VIC maar op te heffen.

Al dan niet toevallig was dit tevens ongeveer het tijdstip dat met de samenvoeging van de drie militaire inlichtingendiensten een begin werd gemaakt op basis van de Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten van 3 december 1987.

technische inlichtingen

In de periode van de Koude Oorlog nam de ontwikkeling van deze categorie inlichtingenbronnen letterlijk en figuurlijk een hoge vlucht. In de sfeer van de luchtmacht vooral moet dan gedacht worden aan het maken van luchtfoto's (*photint*) en het detecteren van elektronische signalen, bijvoorbeeld van vijandelijke radarinstallaties (*elint*)²². In de loop van de jaren kwamen op dit gebied extreem hoog vliegende speciale spionagevliegtuigen tot ontwikkeling, zoals de Amerikaanse U2. Daarnaast kwamen in snel tempo spionagesatellieten het luchtruim bevolken, zoals de Amerikaanse KH-serie. Onnodig op te merken dat op dit gebied de Verenigde Staten veruit de leiding van de ontwikkeling en exploitatie van dit soort middelen kregen en behielden.

De marine had weer andere specialisaties, zoals met name de activiteiten van het *Geruisanalyse Centrum*. Het hoofddoel van deze activiteiten werd in de Organisatiedoelstelling Marine Inlichtingendienst van februari 1982 omschreven als "het gecoördineerd ondersteunen van de operationele eenheden der Koninklijke Marine op het gebied van passieve onderwaterdetectie en trillingsanalyse". Het ging daarbij om het maken van 'signaturen' van vijandelijke oorlogsschepen aan de hand van het specifieke geruis en de specifieke trilling die schroeven en motoren van die schepen onder water voortbrachten.

Op genoemde specifieke en zeer gespecialiseerde terreinen onderhielden zowel de luchtmacht als de marine relaties met daarvoor in aanmerking komende buitenlandse overeenkomstige diensten of onderdelen daarvan²³.

rapportage en distributie

Elk op hun eigen gebied produceerden de inlichtingencomponenten van de drie militaire diensten inlichtingenrapportages, elk onder eigen benaming. Het zwaartepunt van de diverse rapportagevormen lag uiteraard op de intentions maar vooral op de *capabilities* van de krijgsmachtdelen van de landen van het Warschau Pact (WP).

De producten van de MARID werden aanvankelijk *maridpublicaties* genoemd. Hierin werden uiteenlopende onderwerpen behandeld waarbij meestal - maar niet

altijd - de zeestrijdkrachten van de WP-landen centraal stonden. Vermeld is al, dat de MARID in 1954 als een der eerste NAVO-diensten wist te berichten over de Oostduitse Seepolizei. In 1957 werd veel aandacht besteed aan de Sovjet-Russische marine. Er verschenen *maridpublicaties* over onderwerpen als “Mijnen en vaartuigen van de Russische marine”, “Sovjet-onderwater-detectiemiddelen, echoloden en onderzeebootbestrijdingsmiddelen”, “Silhouetten en belangrijkste gegevens van USSR en satellietlanden”. De *maridpublicaties* over de Russische vloot gingen een ‘vast nummer’ vormen en werden regelmatig voorzien van aanvullingsbladen. In het algemeen kan men zeggen dat de vloten van de Sovjet-Unie gedurende de gehele Koude Oorlog het hoofdonderwerp van de *maridpublicaties* vormden. Daarnaast waren er speciale publicaties, zoals een “Compendium van gegevens over de inlichtingendiensten van de Sovjet-Unie en satellietstaten, benevens [gegevens] over communistische activiteiten in West-Europa” (1955). In 1956 had de MARID een ‘scoop’ toen in Amsterdam een opvarende van een Sovjetrussische tanker ‘afsprong’ en in een serie verhoren veel gegevens losliet over de relaties tussen de Russische marine en de Russische koopvaardijvloot. Een op deze gegevens gebaseerd rapport werd door de MARID ook internationaal verspreid.

Een aparte categorie *maridpublicaties* had betrekking op de relatie met de NAVO, zoals “Door SHAPE in vreedstijd verlangde inlichtingen” en een “Handleiding Channel Command War Intelligence Organisation”²²⁴.

In 1960 stelde de minister van Defensie VVKM 185 vast, zijnde deel 185 van de Verzameling van verordeningen voor de Koninklijke Marine, betrekking hebbend op de Marine-inlichtingendienst. Daarin werd een hoofdstuk gewijd aan het onderwerp Standaard Inlichtingenrapporten, een wat werd genoemd “vrije vertaling” van een NAVO-document op dit gebied. Tot de standaard inlichtingenrapporten behoorden volgens deze verordening:

- Het *intelligence report* (INTREP), een rapport dat “onmiddellijk wordt verzonden wanneer feiten zijn waargenomen die van invloed zijn op het potentieel of de voornemens van de vijand”;
- Het *intelligence summary* (INTSUM), een rapport dat een “samenvatting geeft van de inlichtingen over een bepaalde periode”. Het draagt bij aan een juiste beoordeling van de situatie. Voor een INTSUM gold een vaste indeling waarin het Sovjet blok een dominerende rol speelde. Aandacht diende onder die noemer besteed te worden aan de onderdelen politiek, land-, lucht- en zeestrijdkrachten, logistiek en contra-inlichtingen en sabotage. Pas daarna kwamen eventueel ‘andere gebieden’ aan de orde. Het INTSUM diende te worden afgesloten met een conclusie;
- Het *supplementary intelligence report* (SUPINTREP), een meer uitgebreide samenvatting met betrekking tot een of meer specifieke onderwerpen op inlichtingengebied, waarbij alle gegevens bij elkaar waren gezet die over een langere periode waren verzameld.

Overigens produceerde MARID I niet uitsluitend rapportages over de Warschau Pact-vloten. Zo was er in november 1965 een inlichtingenrapport over Suriname en aanpalende landen in verband met een bezoek van H.M. ‘Snellius’ aan Suriname en werd er in april 1966 gerapporteerd over een bezoek van Amerikaanse schepen aan Aruba²²⁵.

Evenals de marine hanteerde de luchtmacht een in NAVO-verband gestandaardiseerd rapporteringssysteem²²⁶. Wat de MARID *intsum* noemde heette bij de LUID *isam, inlichtingen samenvatting*. In de jaren zeventig²²⁷ was een *isam* ingedeeld in een aantal hoofdstukken, soms drie, soms vijf, die allen op de een of andere manier te maken hadden met de landen van het Warschau Pact en/of het communisme. Het eerste hoofdstuk had altijd betrekking op *current intelligence*, actuele gegevens over de luchtmacht van het Warschau Pact, zoals algemene vliegactiviteit, training en ECM (electronic counter measures)-vluchten. Ook de grondstrijdkrachten van de potentiële tegenstander werden niet vergeten. In de jaren zeventig werd bovendien in dit hoofdstuk aandacht geschonken aan de luchtmacht van landen in het Midden-Oosten. De verdere hoofdstukindeling lag minder vast. Hoofdstuk II van een *isam* bevatte nu eens de laatst bekend geworden gegevens over de “slagorde van de WP-LSK in de centrale sector”, dan weer een speciaal onderwerp als “het stoorpotentieel van de WP LSK”. Hoofdstuk III behandelde aan het begin van de jaren zeventig contra-inlichtingen (daarover later); in de loop van de tijd kwamen hierin internationaal politieke beschouwingen aan de orde, met name over ontwikkelingen in het internationale communisme. Aan dit hoofdstuk leverde de Binnenlandse Veiligheidsdienst meestal een bijdrage. In de laatste maand van het jaar was de BVD-bijdrage vaak in de vorm van Sinterklaasverzen gegoten. Zo bevatte het *isam* van december 1974 een vers onder de kop “Geboortebeperving in China”:

Het baren komt snel tot bedaren
Want MAO heeft een ‘lijn’ voor het paren
De zwangerschap mag
Van ‘t bevoegde gezag
Slechts eenmaal per vier of vijf jaren

De hoofdstukken IV en V - indien aanwezig - behandelden enkele jaren lang subversie en sabotage, in andere jaren speciale onderwerpen als “detailgegevens MIG 25 Foxbat”.

Behalve deze maandelijks *isams* produceerde L2 *studies* die dieper op een bepaald onderwerp gingen. In april 1973 bijvoorbeeld verscheen er zo’n studie over “De inzet van de Warschau Pact Luchtmacht in conventionele operaties tegen Centraal-Europa en in het bijzonder tegen Nederland”. De conclusie hiervan luidde: “Hoewel de massale conventionele aanval, voorafgegaan door een voorbereidingsperiode, als uitgangspunt van de studie heeft gediend, mag een gewapend conflict van geringe omvang niet uitgesloten worden geacht”. Dan waren er, althans in de jaren zeventig, de *appreciations*, een soort dreigingsanalyses. Een *appreciation* van januari 1975 gaf een analyse van de “offensieve luchtdreiging van het WP tegen de Centraal-Europese sector inclusief Nederland in een conventioneel conflict”. Aan het eind van dat jaar werden in het document wijzigingen opgenomen, waarna er in 1978 een geheel nieuwe *appreciation* verscheen. Op die manier vormde de *appreciation* een voortdurend *up to date* gehouden beoordeling dan wel analyse van de dreiging waarmee de geallieerde luchtmacht in het algemeen en de Nederlandse in het bijzonder bij een eventueel gewapend conflict te maken zouden krijgen.

In de tweede helft van de jaren zeventig werd overigens als samensteller van de diverse rapportagevormen niet langer de aanduiding Sectie L2 gehanteerd, maar Afdeling Inlichtingen en Veiligheid (AIV) van de luchtmachtstaf. Ook MARID I en G2 gingen zich toen Afdeling Inlichtingen en Veiligheid noemen van respectievelijk de marine- en de landmachtstaf.

Evenals de diensten van de andere krijgsmachtdelen kende de inlichtingendienst van de landmacht verschillende vormen van rapportage²²⁸, die aanvankelijk een eigen karakter hadden maar geleidelijk aangepast werden aan de NAVO-standaard. In 1950 bijvoorbeeld was er nog sprake van de oude benaming *Gegevens vreemde legers*. In oktober van dat jaar vervaardigde G2A onder die titel een rapport over de legers van Tsjecho-Slowakije, een jaar later over - zoals al vermeld - “de voornaamste strijdkrachten in Korea”. De sectie G2 van het hoofdkwartier van de generale staf (HKGS/G2) beperkte zich echter niet tot de puur militaire inlichtingen betreffende de landen van het Warschau Pact. Er verscheen in 1953 een rapport over “Regerings- en partijfunctionarissen van de landen van het Sovjet Blok”, terwijl in 1958 een rapport “Grondslagen en systematiek van de Sovjet Spionage” het licht zag.

In 1961 stelde G2 een - naar het voorkomt de eerste - *Beoordeling van de Toestand* samen. Doel van dit inlichtingenproduct was blijkens de inleiding “het verschaffen van basisgegevens met betrekking tot het weer, het terrein en de vijand” en het “verschaffen van inzicht in de mogelijke wijze van optreden van de vijand in West-Europa en in het bijzonder met betrekking tot het gevecht tussen het IJzeren Gordijn en de Rijn”. In dezelfde inleiding deelde(n) de samensteller(s) mee dat zij uitgingen van een tweetal aannamen, namelijk dat “de doelstellingen van het communisme onveranderd blijven” en dat “het verplaatsen van Sovjet troepen door Polen met het oog op Dag D 3 à 4 dagen door de NAVO niet (voldoende) zal worden waargenomen”. Duidelijk is dat de *Beoordeling van de Toestand* in de eerste plaats van betekenis was voor het Eerste Legerkorps in de Noord-Duitse Laagvlakte.

Eveneens in het begin van de jaren zestig verschenen er *G2-Publicaties* en *MID-Publicaties*, de eerstgenoemde bestemd voor intern landmacht-gebruik, de laatstgenoemde voor externe afnemers. Een *G2-Publicatie* van oktober 1961 bijvoorbeeld ging over “Verzorgingsinrichtingen van de NVA” (het Oost-Duitse volksleger), terwijl een *MID-Publicatie* van januari 1963 een verhandeling bevatte over het medio 1962 in druk verschenen handboek ‘Militaire strategie’ van de Sovjetrussische maarschalk Sokolovsky.

Behalve strategische inlichtingen produceerde G2 ook tactische inlichtingen, met name bedoeld voor de G2- en S2-functionarissen van het Eerste Legerkorps. Op het niveau van een divisie werd de inlichtingenfunctionaris aangeduid met G2, op het niveau van brigade en lager (regiment, bataljon) met S2. Het hier bedoelde document was getiteld “Tactiek [van] Sovjet Eenheden” en was gedateerd 16 april 1964.

In hetzelfde jaar 1964 verschenen ook in de sfeer van de landmacht de gestandaardiseerde rapportagevormen *supintrep* en (dagelijks) *intsum*. Een *supintrep* van eind oktober 1964 maakte melding van de lancering van weer een Sovjetrussische

Kosmosatelliet, waaraan de conclusie werd verbonden dat het mogelijk ging om een “militair verkenningssysteem onder de dekmantel van wetenschappelijke onderzoeken”. Het oudst bewaard gebleven *intsum* van april 1964 behandelde in hoofdstuk A: *Politiek en Economie* het Sino-Sovjet-geschied, in hoofdstuk B: *Militair* in verschillende paragrafen achtereenvolgens de inlichtingen- en veiligheidsdiensten van het Warschau Pact, oefeningen en materieel. In een paragraaf C werd een conclusie getrokken die door de jaren heen weinig van inhoud veranderde, namelijk “Er zijn geen aanwijzingen welke duiden op voorbereidingen van een militaire actie tegen het Westen of van een politieke actie waarbij Nederland rechtstreeks kan zijn betrokken”.

1964 was kennelijk een jaar waarin de rapportagevormen vernieuwd werden. In dat jaar kwam de MID (niet: G2) voor het eerst met een Jaaroverzicht dat betrekking had op de “Landstrijdkrachten van het Warschau Pakt”, een jaar later gevolgd door het *Jaaroverzicht 1965 Sovjetblok* met paragrafen over de landstrijdkrachten, de politiek en economie, logistiek en wetenschap & techniek. Bijlagen gaven een overzicht van “waargenomen oefeningen” en “locatie Sovjet divisies”. Vanaf 1965 verschenen bovendien *maandoverzichten* waarin steeds het “Sovjet Blok” een eerste en voornaamste plaats innam.

Dat laatste gold overigens voor alle hierboven genoemde rapportagevormen gedurende de gehele periode van de Koude Oorlog. Ondanks deze gerichte en geconcentreerde aandacht voor ‘de vijand uit het oosten’ raakte de Nederlandse krijgsmacht, en in de eerste plaats de landmacht, in de loop der jaren in toenemende mate betrokken bij *peace keeping-* en *peace enforcing-*operaties onder auspiciën van de Verenigde Naties. Men zou kunnen betogen dat de eerste Nederlandse deelname aan een VN-operatie de participatie in de Koreaanse oorlog is geweest. Aan de andere kant kan men deze oorlog ook zien als een war *by proxy* tegen het communistische blok. De eerste keer dat Nederlandse militairen als ‘belangeloze buitenstaanders’ deelnamen aan een *peace keeping-*operatie onder de vlag van de Verenigde Naties was in 1956. Vanaf dat jaar namen Nederlandse officieren deel aan de *U.N. Truce Supervisory Organisation* (UNTSO) die sinds 1948 toezicht uitoefende op de bestandsgrenzen tussen Israël en de omringende Arabische landen. Daarna volgden soortgelijke missies in Libanon, Jemen en andere brandhaarden²²⁹. Voor de inlichtingendiensten van de krijgsmachtdelen bracht dit met zich mee dat inlichtingen verzameld moesten worden over landen waarvoor tot dan toe geen belangstelling had bestaan. Deze gang van zaken weerspiegelde zich uiteraard in de verschillende vormen van rapportage. Zo produceerde LAMID/A nogal wat *supintreps* over Libanon in de periode dat Nederland deelnam aan de UNIFIL-missie in dat land (1979-1985), evenals enkele *supintreps* met betrekking tot onder meer Egypte en de Westelijke Sahara.

8.5 Veiligheid

Niet alleen op het gebied van inlichtingen, maar ook op het gebied van veiligheid voeren de drie militaire inlichtingendiensten een tot op zekere hoogte eigen koers. Hun taken op dit gebied waren - zoal aan het begin van deze paragraaf gereleveerd - in het Koninklijk Besluit van 1949 vrijwel, in dat van 1972 geheel op identieke wijze geformuleerd. Die taken kwamen globaal geformuleerd neer op beveiliging van de Defensieorganisatie in het algemeen en het eigen krijgsmachtdeel in het bijzonder tegen nationale en internationale dreigingen ‘van buiten’ (subversie, spionage, sabotage en terrorisme) enerzijds en anderzijds het verzekeren van de militaire veiligheid op het gebied van documenten (waaronder in toenemende mate elektronisch vastgelegde gegevens), verbindingen, personeel en materieel. In de uitvoering van deze taken en in de organisatie daarvan waren niettemin - in een enkel opzicht aanzienlijke - verschillen tussen de drie diensten aan te wijzen.

De voor veiligheid verantwoordelijke componenten van de MARID, LAMID en LUID (MARID III, LAMID-B en LUID-B) maakten in hun taakuitvoering onderscheid tussen *beveiliging* in engere zin, ook wel genoemd de taak van de beveiligingsambtenaar (toegangsregeling objecten en gebouwen, toezicht op naleving voorschriften) en *contra-inlichtingen(CI)-activiteiten*. Laatstgenoemde activiteiten werden gedefinieerd als “werkzaamheden die betrekking hebben op het opsporen en tegengaan van de bedreiging van de militaire veiligheid door vijandelijke inlichtingendiensten of organisaties, of door personen die betrokken zijn bij spionage, sabotage of subversie”. In het kader van de CI-taak werd vervolgens onderscheid gemaakt tussen offensieve en defensieve werkzaamheden, respectievelijk “het opsporen en identificeren van de tegenstander, alsmede het neutraliseren van diens activiteiten” (operaties) en het nemen van “maatregelen met een preventief karakter tegen de bedreiging op inlichtingen-, personeels- en materieelsgebied”²³⁰ (materieële en personele beveiliging). Met name in de wijze waarop de contra-inlichtingentaak werd uitgevoerd traden hier en daar verschillen op tussen de drie diensten. Hierbij zij ten overvloede nogmaals aangetekend dat in de praktijk tussen de onderdelen van de diensten enerzijds en de afdelingen inlichtingen en veiligheid (AIV's) van de respectieve staven anderzijds, nauwelijks onderscheid is aan te brengen.

Bij de MARID (MARID III, sinds 1972 sectie/bureau Veiligheid) werd de noodzaak van *offensieve CI-activiteiten* onderkend, doch “gelet op de gemeenschappelijke belangen” werden de werkzaamheden in die sector, omschreven als “het verzamelen en evalueren [van] bijvoorbeeld de informatie over antimilitaristische, antidemocratische en terroristische organisaties”, “meestentijds gecoördineerd met andere inlichtingen- en veiligheidsdiensten”. Waarschijnlijk moet dit zo verstaan worden, dat MARID III het opereren tegen c.q. met agenten en/of informanten penetreren van de genoemde organisaties voornamelijk overliet aan de Binnenlandse Veiligheidsdienst. Deze enigszins terughoudende opstelling op dit gebied hing waarschijnlijk samen met het feit dat de marine - anders dan lucht- en

vooral landmacht - in veel mindere mate te maken had met dienstplichtigen en met een dienovereenkomstig geringere gevoeligheid van het marinepersoneel voor bijvoorbeeld antimilitaristische en communistische propaganda. Daar komt bij dat op het terrein van de contraspionage, het penetreren van de agenten-netwerken van vijandelijke inlichtingendiensten, in de praktijk de Binnenlandse Veiligheidsdienst 'leading' was.

Ook op het gebied van de *defensieve CI-activiteiten* werkte MARID III nauw samen met de Binnenlandse Veiligheidsdienst. De *materiële* kant daarvan - bewaking en beveiliging van maritieme objecten - werd door de sectie zelf behartigd, evenals de zogenaamde industriële beveiliging. Dit laatste had betrekking op beveiliging van documenten en fysieke gegevens bij bedrijven en industrieën die opdrachten voor de marine uitvoerden²³¹. De *personele* kant echter - het uitvoeren van antecedenten- en veiligheidsonderzoeken naar (beoogd) personeel zowel van de marine als van voor de marine werkende bedrijven - werd uitgevoerd door de Binnenlandse Veiligheidsdienst. Voorzover valt na te gaan was dat het geval sinds 1949, mogelijk zelfs vanaf een nog vroeger tijdstip. Deze gang van zaken bleef bestaan tot 1979, waarna gedurende een overgangsfase MARID III (inmiddels Bureau III Veiligheid) geleidelijk de veiligheidsonderzoeken zelf ter hand ging nemen, tot in 1984 de personele beveiliging geheel in eigen MARID-hand was gekomen²³². Dit bleef de situatie tot de integratie van de drie diensten in één Militaire Inlichtingendienst.

De Luchtmacht Inlichtingendienst/Afdeling Inlichtingen & Veiligheid van de Luchtmachtstaf (LUID/AIV-LS) had in zijn organisatie een *Sectie Contra-Inlichtingen* die zich ondanks deze beperkende aanduiding bewoog op het gehele terrein van "beveiliging van personeel, materieel en gegevens" van de luchtmacht. De sectie was ingedeeld in een viertal bureaus. Een daarvan was verantwoordelijk voor de beveiliging van materieel en gegevens, het vervaardigen van voorschriften en instructies op dat gebied en de afhandeling van gerapporteerde veiligheidsincidenten. Een ander bureau was specifiek belast met de personeelsbeveiliging, met name met het doen instellen van antecedenten- en veiligheidsonderzoeken en het aan de hand daarvan uitbrengen van advies. De verwervingsactiviteiten ten behoeve van de twee genoemde bureaus werden uitgevoerd door een bureau CI-Operatiën respectievelijk een bureau CI/BRD. Laatstgenoemd bureau verrichtte dezelfde soort werkzaamheden, toegespitst op de eenheden van de luchtmacht in de Bondsrepubliek Duitsland.

Het bureau CI-Operatiën was belast met het verzamelen van de gegevens die noodzakelijk waren om de veiligheidstaken te kunnen uitvoeren. Het bureau vormde de uitvoerende instantie waar het ging om het instellen van antecedenten- en veiligheidsonderzoeken. Daarnaast verzamelde het bureau gegevens met betrekking tot activiteiten die de veiligheid van de luchtmacht zouden kunnen schaden, zoals spionage, sabotage en subversie.

De feitelijke werkzaamheden 'in het veld' werden uitgevoerd door personeel van de 'buitendienst' van het bureau. De benodigde gegevens werden hoofdzakelijk verkregen uit open bronnen, uit informatie-uitwisseling met zusterdiensten en uit ambtelijke (militaire en civiele) bronnen²³³. Waar het ging om operaties met agen-

ten of informanten werkte de sectie nauw samen met de overeenkomstige onderdelen van de Binnenlandse Veiligheidsdienst. Te denken is hierbij aan dubbeloperaties tegen inlichtingendiensten van de Sovjet-Unie en/of landen van het Warschau Pact en aan penetratie van bijvoorbeeld antimilitaristische organisaties.

Bovenstaande situatie bleef bestaan tot de samenvoeging van de drie militaire diensten tot één MID.

Van de drie militaire diensten beschikte de LAMID (LAMID-B/Sectie Veiligheid) over de meest omvangrijke veiligheidscomponent. Dat had te maken met drie factoren. In de eerste plaats was van de drie krijgsmacht delen de landmacht in omvang de grootste. In de tweede plaats was de LAMID verantwoordelijk voor de *screening* van alle dienstplichtigen alvorens die bij een van de krijgsmacht delen werden ingedeeld²³⁴ - een regeling die waarschijnlijk te maken had met het feit dat veruit het grootste deel van die dienstplichtigen bij de landmacht zou worden ingedeeld. In de derde plaats was de LAMID verantwoordelijk voor “het observeren van hier te lande geaccrediteerde militaire vertegenwoordigers van communistische landen”. Bovendien zou in geval van oorlog de bevelhebber der landstrijdkrachten als hoogste militaire gezagsdrager bekleed worden met het Militair Gezag²³⁵. Afgeleid daarvan zou in die situatie de LAMID belast worden met de coördinatie van de dan noodzakelijke samenwerking tussen de nationale veiligheidsdiensten²³⁶.

Voor de verwerving van de gegevens, noodzakelijk om de militaire veiligheid - daarbij inbegrepen de ‘industrie-veiligheid’ - te verzekeren, had de Sectie Veiligheid de beschikking over 4 *CI-detachementen*, een in de Bondsrepubliek ten dienste van het Eerste Legerkorps, en drie regionaal gespreid in Nederland zelf. Deze *cidets* verrichtten het ‘veldwerk’ in het kader van zowel de defensieve als de offensieve CI-taken. Zij maakten gebruik van open bronnen, voerden antecedenten- en veiligheidsonderzoeken uit, onderhielden relaties met ambtelijke instanties en voerden in het kader van de offensieve taak CI-operaties uit. Bij laatstgenoemde activiteit moet gedacht worden aan observatie-werkzaamheden maar ook aan het penetreren met agenten of informanten in bijvoorbeeld antimilitaristische organisaties²³⁷. Een deel van dit soort operationele activiteiten (het ‘Fatima-project’) kwam in 1984 aan het licht, toen de antimilitaristische organisatie ‘Onkruid’ bij een inbraak in een Utrechtse kazerne documenten ontvreemde van de Ploeg Utrecht van het 450 CI-detachement. ‘Onkruid’ publiceerde de buitgemaakte documenten, hetgeen tot politieke commotie en vragen in de Tweede Kamer aanleiding gaf. Op het gebied van het tegengaan van spionage, sabotage en subversie werkte de Sectie Veiligheid samen met de Binnenlandse Veiligheidsdienst, maar meer dan de veiligheidscomponenten van de twee andere diensten had LAMID-B/Sectie Veiligheid nogal eens aanvaringen met de BVD in de competentiesfeer. Beroemd en berucht in dit kader was de ‘hekkentheorie’, ooit bedacht door het eerste hoofd van de BVD, L. Einthoven, volgens welke de militaire diensten slechts competent waren binnen de hekken van de kazernes. Ondanks afgesloten protocollen tussen de BVD en de militaire diensten bleef deze kwestie af en toe de kop opsteken.

Bij de antecedenten- en veiligheidsonderzoeken speelde in de Koude Oorlogsperiode de vraag naar politieke betrouwbaarheid een vooraanstaande rol.

Die politieke betrouwbaarheid werd vooral afgemeten aan eventuele lidmaatschappen van subversieve, extremistische en/of antimilitaristische partijen of organisaties. Het lidmaatschap van de CPN of een van haar nevenorganisaties ('mantelorganisaties' was de geijkte term) was voldoende om bijvoorbeeld een rekrut niet op een 'veiligheids-relevante' positie te plaatsen, maar ook leden van de PSP vielen in die categorie²³⁸.

Ook uit de *rapportage* van de 'B-diensten', zoals de secties/bureaus veiligheid wel werden aangeduid, komt vrij duidelijk naar voren van welke zijde men de dreigingen van spionage, sabotage en subversie zag komen. In een Inlichtingsamenvatting (*isam*) van L2 uit de jaren zeventig bijvoorbeeld wordt in de rubriek *Contra-Inlichtingen* aandacht besteed aan het feit dat het Verenigd Koninkrijk in september 1971 tientallen inlichtingsofficieren van KGB en GRU had uitgewezen, een gebeurtenis die aanleiding gaf nog eens te wijzen op de geweldige omvang van het Sovjetrussische spionage-apparaat. Daarnaast gaf de rubriek een overzicht van recente activiteiten van de Oost-Duitse inlichtingendiensten, met name in de Bondsrepubliek. Sabotage kwam aan de orde bij de behandeling van de verklaringen van de Russische overloper Lyalin, volgens wie in geheel het Westen slapende netwerken aanwezig waren die op het uur U geactiveerd zouden worden om de defensie-inspanningen van de NAVO te saboteren. Over subversie of wat daarvoor moest doorgaan schreef het *isam* een bloedstollend verhaal over "hersenspoelingstechnieken" in België, waar "de subversieve krachten" zouden pogen "aktuele onderwerpen en reële zaken waarmee men in het algemeen onvrede heeft uit te buiten, zoals de ontwikkeling van schuldgevoelens betreffende de honger en ellende in de wereld. Scholieren (...) zijn het voornaamste doelwit van deze subversieve propaganda"²³⁹. Eind 1974 besteedde het *isam* onder de subversieoemer aandacht aan het in november van dat jaar in Amsterdam gehouden anti-NAVO-congres, georganiseerd door de Bond van Dienstplichtigen, de 'witte BVD'. De conclusie luidde, dat dit congres "de zoveelste aanwijzing [is] van het bestaan van tegenstanders die eropuit zijn om niet alleen de NAVO te ontkrachten, maar die bovendien beogen de krijgsmacht in tijden van spanning en oorlog tot een onbruikbaar instrument van de democratie te maken, met andere woorden de kans op 'vijfde colonne'-activiteit is dan niet uit te sluiten".

Uit de door 'Onkruit' ontvreemde documenten komt naar voren dat de aandachtsgebieden van de LAMID in hoge mate samenvielen met die van de LUID, terwijl er geen reden is aan te nemen dat de MARID zich met geheel andere targets zou hebben bezig gehouden. **Spionage** bedreven door de inlichtingendiensten van de landen van het Warschau Pact, mogelijk **sabotage** door diezelfde diensten geleid, en subversieve organisaties in het binnenland, al dan niet geleid of geïnspireerd door het internationale communisme - dat waren in de Koude Oorlog de tegenstanders waartegen de contra-inlichtingen activiteiten gericht waren. Uitwisseling van gegevens op deze gebieden vond plaats niet alleen met de Binnenlandse Veiligheidsdienst, maar ook met buitenlandse overeenkomstige diensten en uiteraard met de hoofdkwartieren van de NAVO. De Nederlandse diensten leverden bijvoorbeeld een bijdrage aan het SHAPE-document betreffende "The threat from espionage, subversion and sabotage to Allied Command Europe (TESSACE)"²⁴⁰.

9 De periode na de koude oorlog 1989 (1987) - heden

Niet de ‘val van de Berlijnse Muur’, noch een diepgevoelde behoefte bij de militaire inlichtingendiensten, noch een initiatief van de politieke of ambtelijke leiding van het departement van Defensie was er de oorzaak van dat het aan het einde van de jaren tachtig zou komen tot één geïntegreerde militaire inlichtingendienst. Het was dankzij het aandringen van het parlement tijdens de behandeling van het ontwerp van wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten en het ‘omgaan’ van de minister van Defensie op dit punt, dat de Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten (WIV) - in werking getreden per 1 februari 1988²⁴¹ - in artikel 9.1 bepaalde: “Er is een Militaire Inlichtingendienst”.

De aanloop naar een wettelijke regeling van de taak, organisatie, werkwijze en samenstelling van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten was eigenlijk al begonnen kort nadat - op aandringen van de Tweede Kamer - het Koninklijk Besluit van 5 augustus 1972 was gepubliceerd. In juni 1975 had de Kamer een motie-Roethof aangenomen waarin de regering met klem werd gevraagd het genoemde KB te vervangen door een echte wet²⁴². In 1977 kwam er een interdepartementale commissie die een ontwerp voor een dergelijk wet zou moeten voorbereiden. De commissie werd voorgezeten door W.J. van Eijkern, loco-secretaris-generaal van het ministerie van Justitie; behalve de Coördinator hadden van Defensiezijde hierin zitting de plaatsvervangend secretaris-generaal Ch. L.M. Schaeplman en het hoofd van de Sectie Inlichtingen van de Defensiestaf (HSIDS), F.H. Alkemade. De commissie, afgekort ICWIV, kwam voor het eerst bijeen op 27 oktober 1977²⁴³. Voor de eerste maal verschijnt hier de *Sectie Inlichtingen van de Defensiestaf* (SIDS) ten tonele. De instelling van dit orgaan (géén inlichtingendienst!) hing samen met de reorganisatie van de Defensieorganisatie in de jaren zeventig. In de eerste helft van die jaren kreeg de politieke en ambtelijke top van Defensie het gevoel dat zij een vaste greep miste op het apparaat, en met name op de krijgsmacht-delen. In de Memorie van Toelichting op de Defensiebegroting van 1974 was de wens tot reorganisatie van de zogenaamde topstructuur al aangekondigd. Het doel daarvan was te komen tot “een minder op de afzonderlijke krijgsmacht-delen toegespitste benadering”²⁴⁴. Bij ministerieel besluit van 23 november 1976 stelde de minister van Defensie de organisatie van de topstructuur van zijn departement vast zoals die per 1 december van dat jaar zou gaan gelden. Op het centrale niveau kwam - naast de nieuwe directoraten-generaal voor personeel, materieel en economie & financiën - een nieuw element, de *defensiestaf*. De chef daarvan zou de voornaamste adviseur van de politieke leiding zijn op het gebied van het “algemeen-militaire/operationele” beleid; in die kwaliteit zou hij belast worden met het voorzitterschap van het Comité Verenigde Chefs van Staven (CVCS). Al voor de formele datum van 1 december 1976 trad de toekomstige chef van de defensiestaf, luitenant-generaal A.J.W. Wijting, feitelijk op als voorzitter van het CVCS. In een vergadering van dit comité in april 1975 besprak hij zijn behoefte aan inlichtingen en de manier waarop daarin voorzien zou kunnen worden. Wijting stelde dat hij geen behoefte had aan krijgsmachtdeel-gerichte tactische inlichtingen, maar dat hij daarentegen wel grote behoefte had aan “deskundige evaluatie

van publicaties en informatie op politiek-militair gebied”, alsmede aan “inlichtingen en evaluatie over/van de krachtsverhoudingen tussen het Warschau-Pakt en de NAVO”. Hiertoe zou hij in zijn toekomstige staf over een “klein inlichtingenorgaan” moeten beschikken dat belast zou moeten worden met “het integreren van door de inlichtingendiensten van de krijgsmacht delen te produceren en evalueren - voor de defensiestaf relevante - inlichtingen”. Bovendien achtte Wijting het voor de uitvoering van zijn taak noodzakelijk dat de attachés rechtstreeks aan hem - met afschrift aan de chefs van staven - zouden rapporteren²⁴⁵.

Medio 1976 kreeg Wijting toestemming een Sectie Inlichtingen in zijn defensiestaf op te nemen; in oktober van dat jaar werd de kolonel F.H. Alkemade daarvan het eerste hoofd (HSIDS)²⁴⁶. In hoofdstuk II zal nog uitgebreid aandacht aan de SIDS worden besteed.

9.1 Parlementaire behandeling van de WIV

Het ontwerp van wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten zoals dat, voorbereid door de commissie-Van Eijkern, op 24 maart 1982 aan de Tweede kamer werd aangeboden, ging nog uit van drie afzonderlijke militaire inlichtingendiensten, georganiseerd per krijgsmachtdeel en elk met taken op het gebied van inlichtingen en veiligheid²⁴⁷. Zo was het sinds de Tweede Wereldoorlog altijd geweest, zo was het neergelegd in de opeenvolgende Koninklijke Besluiten, inclusief het eerste gepubliceerde KB van 1972, en zo werd het thans aan de Kamer voorgelegd. Die stelde zich echter zeer kritisch op, niet zozeer tegenover de in het wetsontwerp eveneens genoemde Inlichtingendienst Buitenland en Binnenlandse Veiligheidsdienst, maar vooral ten aanzien van het (voort-)bestaan van drie afzonderlijke militaire inlichtingendiensten.

In het Voorlopig Verslag werden op dat punt indringende vragen gesteld. De CDA-fractie vroeg zich af, of het nu werkelijk nodig was die drie diensten naast elkaar te handhaven, en of de voordelen daarvan wel opwogen tegen de te vrezen coördinatieproblemen en “ongezonde concurrentiegevoelens”. Vanuit een andere optiek, die van de bescherming van de persoonlijke levenssfeer, pleitte de fractie van D’66 voor een zo groot mogelijke beperking van het aantal bestanden van persoonsgegevens, en daarmee voor niet meer dan één inlichtingendienst (nauwkeuriger gezegd: veiligheidsdienst) naast de BVD. Ook de PPR-fractie stelde de vraag of het niet beter zou zijn, de drie diensten tot één dienst samen te smelten²⁴⁸.

De reactie van de minister van Defensie, eind april 1984, was niet minder maar ook niet meer dan een getrouwe weergave van het denken binnen de krijgsmacht over plaats en functie van de militaire inlichtingendiensten. Hij betoogde dat deze diensten dienden te voorzien in de specifieke behoeften van elk krijgsmachtdeel, waarbij de coördinatie van de afdelingen (waaronder de inlichtingendienst) binnen het desbetreffende krijgsmachtdeel een grote rol speelde. Om deze redenen meende de minister ernstig te moeten betwijfelen, of één geïntegreerde inlichtingen- en veiligheidsdienst beter aan de behoeften [namelijk van de bevelhebbers] zou voldoen dan drie afzonderlijke diensten, elk ingebed in zijn eigen krijgsmachtdeel. Bovendien, aldus de minister, zouden in tijd van oorlog de drie krijgsmacht delen

zodanig gedislodgeerd worden, dat afzonderlijke diensten in die situatie onontbeerlijk zouden zijn. Vrees voor onnodige coördinatieproblemen en/of ongezonde concurrentie, tenslotte, meende hij weg te kunnen nemen door te wijzen op bestaande overleg- en coördinatieprocedures²⁴⁹.

Dit antwoord van de minister kon de Kamer niet overtuigen. Met name de leden van de CDA-fractie hielden hun twijfels ten aanzien van de argumenten van de minister. Ook de fractieleden van de PPR toonden zich allerminst overtuigd en stelden de vraag wat dan wel precies de “specifieke behoeften van de krijgsmacht-delen” mochten zijn²⁵⁰.

Met name op die laatste vraag ging de minister uitgebreid in, daarbij zijn zwaarste geschut, het belang van de samenwerking in NAVO-verband, in stelling brengend. Het feit dat elk krijgsmachtdeel zijn eigen plaats en functie heeft binnen de commandostructuur van de NAVO, aldus de minister, staat integratie in de weg en rechtvaardigt een afzonderlijke inlichtingendienst per krijgsmachtdeel. Onder handhaving van dit voor hem belangrijkste punt was de minister overigens wel bereid de Kamer op onderdelen tegemoet te komen. Zo stelde hij een verbetering van de coördinatie op het gebied van veiligheid en contra-inlichtingen in het vooruitzicht - een gebaar dat mogelijk was ingegeven door de publieke commotie na het bekend worden van contra-inlichtingenactiviteiten van de LAMID in onder meer de vredesbeweging (het zogeheten Fatima-dossier). Tenslotte deed de minister de toezegging, dat hij zou laten onderzoeken hoe de militaire inlichtingendiensten doelmatiger georganiseerd zouden kunnen worden²⁵¹.

Het mocht niet baten. De Tweede Kamer wenste in plaats van drie afzonderlijke diensten één militaire inlichtingendienst. Bij de mondelinge behandeling diende P. Stoffelen, lid van de PvdA-fractie, een amendement in van die strekking²⁵², met steun in de rug van de woordvoerders van CDA, D'66, PPR en nu ook VVD, die geen van allen overtuigd waren door de argumenten van de minister, en dat ook zeiden²⁵³.

Tegen een zo expliciete en breed gedragen wens van de Tweede Kamer wilde de minister zich niet langer verzetten. Hij deelde de Kamer mee, dat hij zich nog eens had beraden en tot de conclusie was gekomen, dat “vergaande coördinatie niet zoveel verschilt van totale integratie”. Alles overwegende nam hij nu het standpunt in, dat het inderdaad wenselijk zou zijn de drie diensten te integreren. Hij beloofde de Kamer, de totstandkoming van zo'n geïntegreerde militaire inlichtingendienst te zullen bevorderen, daarbij de bereidheid uitsprekend het amendement-Stoffelen over te nemen. Als om aan te geven dat het hem ernst was, deelde hij de Kamer tenslotte mee, dat hij een recent binnen Defensie ingestelde projectgroep opdracht had gegeven, zich in haar werk te richten op integratie van de drie diensten, en niet langer slechts op samenwerking en coördinatie zoals oorspronkelijk de bedoeling was geweest²⁵⁴.

Begin december 1985 aanvaardde de Tweede Kamer het amendement-Stoffelen²⁵⁵, waarna op 10 december van dat jaar bij de eindstemming de Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten werd aangenomen. Daarna duurde het nog

twee jaar voor het wetsontwerp ook de Eerste Kamer passeerde na een overigens niet zeer enerverend debat, maar waarin de woordvoerder van de PvdA-fractie, Tjeenk Willink, wel een treffende analyse gaf van het krachtenveld waarbinnen het wetgevingsproces zich had voltrokken. Dat proces betitelde hij als moeizaam en tijdrovend, niet alleen vanwege de spanning tussen de beginselen van de democratische rechtsstaat enerzijds en de werkwijze van geheime diensten anderzijds, maar ook omdat in dit proces de eigen belangen van de bestaande diensten kennelijk een rol hadden gespeeld. Het is, aldus Tjeenk Willink, een proces van duwen en trekken geweest - een constatering die hij illustreerde met de frappante tegenstelling tussen aan de ene kant de klemmende argumenten die bij de schriftelijke behandeling waren aangevoerd om de diensten *niet* samen te voegen, en aan de andere kant de aankondiging van de minister bij de plenaire behandeling dat hij die diensten nu *wel* wilde samenvoegen. Alle eerdere argumenten waren dus niet zo dwingend geweest als was gesuggereerd, zo concludeerde hij.

De Eerste Kamer nam het wetsvoorstel zonder hoofdelijke stemming aan; alleen PSP en CPN wilden geacht worden te hebben tegengestemd²⁵⁶. *De Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten* zou per 1 februari 1988 in werking treden²⁵⁷.

9.2 Start van het integratieproces: POSID en Ministerieel Besluit

De projectgroep waarover de minister van Defensie had gesproken bij de mondelinge beraadslagingen over de Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten was de Projectgroep Onderzoek Structuur Inlichtingen- en veiligheidsdiensten Defensie (POSID). Deze projectgroep, die oorspronkelijk tot taak had voorstellen te formuleren om te komen tot een betere samenwerking en coördinatie tussen MARID, LAMID en LUID, kreeg nu de opdracht “het uitwerken van de organisatie, de werkwijze en het beheer voor één Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst”²⁵⁸. De projectgroep kreeg de uitdrukkelijke opdracht mee, rekening te houden met hetgeen de minister van Defensie in de Tweede Kamer had opgemerkt over de integratie. De POSID werd voorgezeten door de commandeur b.d. E. Alting Siberg en bestond verder uit de souschefs operatiën van de drie krijgsmachtdelen, het hoofd van de afdeling inlichtingen en veiligheid van de defensiestaf (zoals de SIDS sinds maart 1983 was gaan heten²⁵⁹), alsmede uit een raadadviseur en een beleidsambtenaar van de directie juridische zaken.

Uit de summere besluitenlijsten - de vergaderingen werden niet genotuleerd - is op te maken dat de bevelhebbers van de krijgsmachtdelen, in de POSID vertegenwoordigd door hun souschefs operatiën, grote moeite (er werd zelfs gesproken over “principiële bezwaren”²⁶⁰) hadden met een toekomstige situatie waarin zij op het gebied van inlichtingen en veiligheid minder dan voorheen directe zeggenschap zouden hebben. Richtinggevend voor het denken in de projectgroep en in lijn met het voorgaande was de beschouwing die de Coördinator van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten (en voormalig H.SIDS), de gepensioneerde landmachtgeneraal F.H. Alkemade, op 27 februari 1986 hield voor de POSID. Zijn uitgangspunten laten zich samenvatten als: de werkwijze van de nieuwe dienst moet

kosten-effectief zijn, maar vooral: aan de operationele behoeften van de bevelhebbers dient te worden voldaan. Op basis van laatstgenoemd uitgangspunt kwam Alkemade tot een aantal aanbevelingen, waarvan de eerste en voornaamste luidde, dat de “essentiële inlichtingenbehoeften van de Chef Defensiestaf en van de bevelhebbers” gedekt moesten worden door een inlichtingenelement “*in de eigen staf*”. Ten aanzien van de veiligheidstaak, de andere component van de militaire inlichtingendiensten, beval de Coördinator aan, tenminste het onderdeel veiligheidsonderzoeken daarvan (het onderdeel contra-inlichtingen noemde hij niet) te integreren. Tenslotte beval hij aan, de datum 1 januari 1987, de streefdatum voor de integratie van de drie diensten tot één dienst, niet te beschouwen als de einddatum van de reorganisatie. Het te benoemen hoofd van de nieuwe MID, aldus Alkemade, dient belast te worden met de voortzetting van het onderzoek waarmee nu nog de POSID bezig is, om zo te komen tot verdergaande integratie²⁶¹.

De projectgroep volgde inderdaad de door de Coördinator aangegeven weg en nam diens aanbevelingen over als evenzovele uitgangspunten voor verdere beraadslaging²⁶². Op 15 april 1986 zond voorzitter Alting Siberg een unaniem POSID-voorstel betreffende de organisatie, de werkwijze en het beheer van één MID aan de minister van Defensie, vergezeld van een conceptinstructie voor het te benoemen hoofd van die dienst²⁶³.

Bij brief van 30 juni daaraanvolgend stemde de minister in met beide documenten, waarbij hij stipuleerde dat het beoogde hoofd van de MID verantwoordelijk zou zijn voor de uitvoering ervan. De geïntegreerde MID, aldus de minister, moet per 1 januari 1987 gaan functioneren, zoals beloofd aan de Staten-Generaal²⁶⁴.

Uit het als bijlage bij deze brief gevoegde *Besluit inzake de militaire inlichtingendienst* bleek dat de minister, behoudens enkele nog te noemen wijzigingen, het eindvoorstel van de POSID had overgenomen. Het kwam erop neer dat het personeel van de nieuwe Militaire

Inlichtingendienst een “personele unie” zou vormen met het personeel van de afdelingen Inlichtingen en Veiligheid van respectievelijk de Defensiestaf en de staven van de drie krijgsmacht delen. En aangezien de afdelingen inlichtingen en veiligheid (AIV) van de drie krijgsmachtstaven grotendeels samenvielen met respectievelijk de MARID, de LAMID en de LUID, was de nieuwe MID dus in feite een optelsom van die drie diensten plus de AIV van de Defensiestaf. Het organisatie-model van de dienst maakte onderscheid tussen beleid en uitvoering op centraal niveau enerzijds en op het niveau van de krijgsmacht delen anderzijds, waarbij de essentie van de integratie lag opgesloten in de zin: “De operationele bevoegdheden van de Bevelhebbers blijven *ongewijzigd gehandhaafd*”. Om ieder misverstand uit te sluiten bepaalde het Besluit bovendien dat de inlichtingenbehoeften van de chef Defensiestaf en van de bevelhebbers maatgevend zouden zijn voor de omvang en de inhoud van de taken van de MID, zowel in vredes- als in oorlogstijd. Door de minister was hieraan toegevoegd, dat het uiteindelijk zijn verantwoordelijkheid zou zijn - en niet die van de militaire top - die de begrenzing zou vormen van het gebied waarbinnen de MID zijn taak zou uitvoeren.

Dit alles betekende dat er voor de bevelhebbers in de nieuwe situatie niet zo heel veel zou veranderen. Binnen hun eigen organisatie behielden zij een afdeling inlichtingen en veiligheid, waarvan bovendien het hoofd hiërarchisch onder hen bleef ressorteren. De positie van deze laatste zou in zoverre veranderen dat hij, nu hij niet langer tevens hoofd van een militaire inlichtingendienst zou zijn, niet langer rechtstreeks aan de minister verantwoording schuldig zou zijn, maar in plaats daarvan als plaatsvervangend hoofd van de MID (PHMID) functioneel door het nieuwe Hoofd MID zou worden gestuurd. Vanuit het gezichtspunt van de bevelhebbers kon dit nauwelijks een bezwaar zijn: in plaats van met de minister moesten zij voortaan hun Hoofd Afdeling Inlichtingen en Veiligheid (HAIV) "delen" met een HMID die bovendien in rang hun mindere was. Bij een zich eventueel voordoend belangenconflict tussen een bevelhebber en HMID was het niet zo moeilijk te voorspellen aan wiens zijde een HAIV/PHMID zich zou scharen. Conflicterende belangen zouden zich ten aanzien van beleid en uitvoering op inlichtingen gebied vooralsnog niet voordoen. Het *Besluit* bepaalde immers, dat een en ander zich op het niveau van het krijgsmachtdeel zou (blijven) afspelen voor zover het inlichtingen betrof die specifiek van belang waren voor het desbetreffende krijgsmachtdeel. Op dit terrein bleef de situatie in essentie bij het oude.

Op het terrein van de veiligheid kwam de zaak anders te liggen. Hier voelde de minister een extra politieke verantwoordelijkheid, met name op het gebied van wat in het *Besluit* werd genoemd de repressieve beveiliging. Met laatstgenoemde term werden activiteiten bedoeld - eerder al aangeduid als offensieve contra-inlichtingen-(CI-) activiteiten - gericht op het onderkennen van voor de veiligheid of paraatheid van de krijgsmacht schadelijke plannen of handelingen. Dat hierbij de al eerder genoemde commotie rond de infiltratie in onder meer de vredesbeweging door het hoofd van de minister speelde, is aannemelijk. Vandaar dat hij de leiding (het eindvoorstel POSID ging op dit punt niet verder dan coördinatie) van dit soort activiteiten bij de rechtstreeks aan hem verantwoordelijke HMID legde. De met de uitvoering van de CI-activiteiten belaste eenheden (het Bureau CI-Operatiën en de CI-detachementen) evenwel werden (vooralsnog) niet ingebed in de centrale organisatie, maar bleven per krijgsmachtdeel georganiseerd, waardoor deze eenheden in een diffuse en naar beide kanten onbevredigende situatie hun werk moesten doen.

Op het andere belangrijke onderdeel van de militaire veiligheid, de defensieve beveiliging die vooral bestond uit veiligheidsonderzoeken, had de minister aan de voorstellen van de Coördinator, c.q. de POSID niets toe te voegen. Ook hij vond dat op termijn deze taak volledig gecentraliseerd zou moeten worden, maar dat praktische problemen daaraan vooralsnog in de weg stonden. Wel was hij van mening dat door uniformering van procedures een eerste stap naar centrale uitvoering kon worden gezet.

Wat waren nu de specifieke taken die het Besluit toekende aan het centrale niveau, dat wil zeggen aan het hoofd van de MID? Behalve de hierboven al genoemde veiligheidstaken (op afstand leiding geven aan de CI-activiteiten en in de toekomst direct leiding geven aan de veiligheidsonderzoeken) waren dat die inlichtingenta-

ken die uitgingen boven het niveau van de krijgsmachtdelen. In concreto was dat het formuleren van de defensie-inlichtingenbehoefte - de optelsom van de inlichtingenbehoeften van respectievelijk de centrale (civiele) organisatie, de chef van de defensiestaf (CDS) en de bevelhebbers - en het voorzien in die behoeften voorzover het de centrale organisatie (in de praktijk de minister en de secretaris-generaal) en de chef van de defensiestaf betrof. Daarbij zou het vooral gaan om inlichtingen van militair-politiek, strategisch, economisch en wetenschappelijk karakter. Op basis van deze inlichtingen, zo was de bedoeling, zou de CDS een dreigingsanalyse voor de lange termijn produceren, die vervolgens zou dienen als raamwerk voor de dreigingsanalyses van de krijgsmachtdelen. Daarnaast zouden op het centrale niveau inlichtingen geproduceerd moeten worden ter ondersteuning van de beleidsvorming waarbij crisisbeheersing als een apart beleidsterrein expliciet werd genoemd.

De mensen en de middelen om de genoemde taken, zowel op centraal als op decentraal (krijgsmachtdeel-)niveau, te kunnen uitvoeren, aldus het *Besluit*, waren in feite al aanwezig. Die maakten immers al deel uit van de Afdelingen Inlichtingen en Veiligheid (AIV's) van respectievelijk de defensiestaf en de staven van de drie bevelhebbers en van de drie militaire inlichtingendiensten (voor zover die niet samenvielen met de AIV's van de Bevelhebbers). Wel zou de opzet van de nieuwe MID een andere indeling van die mensen en middelen met zich mee brengen, en in elk geval een nieuwe functie, die van Hoofd van de MID.

Ten aanzien van het toekomstig hoofd van de nieuwe dienst bepaalde het *Besluit* dat deze een actief dienend militair diende te zijn die zou worden aangesteld in de rang van commandeur dan wel brigade-generaal of commodore - een rang hoger dan de hoofden van MARID, LAMID en LUID die in de nieuwe structuur zouden optreden als plaatsvervangers van het Hoofd MID. Gezien de voor het eerste hoofd in het verschiet liggende taken, met name de voortzetting van de integratie, zou de duur van diens plaatsing tenminste de periode van vijf jaar beslaan²⁶⁵. Hiërarchisch zou hij rechtstreeks verantwoording schuldig zijn aan de minister van Defensie, organisatorisch kwam hij te ressorteren onder de Chef Defensiestaf. In zijn bij het *Besluit* gevoegde functiebeschrijving werd hem opgedragen "het ondersteunen van het nationale defensiebeleid op het gebied van inlichtingen en veiligheid, door te voorzien in de defensie-inlichtingenbehoefte en door het verschaffen van het algemeen beleidskader voor de taakuitvoering" - met andere woorden: met de krijgsmachtdelen moest hij zich maar niet teveel bemoeien²⁶⁶.

Wanneer men de betekenis van het *Besluit* en van de daarbij behorende functiebeschrijving van HMID probeert te wegen, dringt de conclusie zich op dat formeel de nieuwe MID tegemoet kwam aan de uitdrukkelijke wens van het parlement: er bestond nu een Militaire Inlichtingendienst onder eenhoofdige leiding en met gedecentraliseerde afdelingen bij de krijgsmachtdelen. In de realiteit echter - en die realiteit laat zich tussen de regels en achter de formuleringen van het *Besluit* lezen - bleven de oorspronkelijke drie militaire inlichtingendiensten onder een andere benaming vooralsnog praktisch ongewijzigd functioneren, met name op het

terrein van de inlichtingen. Het “centraal niveau” van de MID vormde daarbij als het ware een overkoepeling van de afdelingen bij de krijgsmachtdelen, met in eerste aanleg weinig feitelijke invloed op het functioneren van die afdelingen, en met eigen taken slechts voor zover de afdelingen daaraan niet toekwamen of die zonder grote problemen konden missen. Ook al omdat het hoofd MID organisatorisch ressorteerde onder de Chef Defensiestaf kon het er op lijken dat de centrale organisatie van de MID (MIDCO) niet veel meer was dan een opgetuigde versie van de Afdeling Inlichtingen en Veiligheid van de defensiestaf. In de beleving van velen was er dan ook niet zozeer sprake van een geïntegreerde dienst als wel van vier afzonderlijke diensten die voorlopig weinig met elkaar te maken hadden. Kortom, op 1 januari 1987 stond de MID nog maar aan het begin van de lange weg die uiteindelijk zou moeten leiden tot de totstandkoming van een werkelijk geïntegreerde militaire inlichtingendienst.

9.3 Gefaseerde integratie

De eerste stap op die weg was een Defensie-interne mededeling van de minister, medio januari 1987, over de fasering waarin de integratie van de MID zich zou voltrekken. Per 1 januari 1987 waren staffunctionarissen voor respectievelijk inlichtingen en veiligheid toegevoegd aan het hoofd van de dienst, de brigadegeneraal C. Dekker, die zelf al in september 1986 was benoemd. De minister kondigde aan dat deze functionarissen in de loop van het jaar personeel zouden krijgen. Conform het *Besluit* zou de *Stafafdeling Inlichtingen* inlichtingen gaan produceren op militair-politiek, strategisch en economisch gebied, terwijl de *Stafafdeling Veiligheid* taken zou gaan uitvoeren op het gebied van contra-inlichtingen (CI) en Industriebeveiliging. Ongeveer medio 1988 zou de Stafafdeling Veiligheid bovendien aangevuld worden met personeel voor het verrichten van veiligheidsonderzoeken. De reorganisatie op laatstgenoemd terrein eiste volgens de minister meer tijd [dan die op het gebied van CI en Industrieveiligheid] als gevolg van de noodzakelijke aanpassing van onderzoekprocedures en de ontwikkeling van computerondersteuning. Per krijgsmachtdeel was er tot 1987 namelijk op verschillende manieren omgegaan met de veiligheidsonderzoeken: de LUID en de LAMID deden die onderzoeken in eigen beheer, maar gebruikten elk een eigen (later geautomatiseerd, maar nog steeds verschillend) systeem, terwijl de MARID zijn veiligheidsonderzoeken had uitbesteed aan de BVD.

Van het centrale niveau van de MID overstappend naar de Afdelingen van de MID (AMID's) bij de krijgsmachtdelen stelde de minister dat deze zich voornamelijk zouden bezig houden met het produceren van inlichtingen van operationele en tactische aard, en met op het desbetreffende krijgsmachtdeel gerichte zaken. Dit moest de bevelhebbers in staat stellen hun verantwoordelijkheden te dragen, aldus de minister. Als om de positie van de bevelhebbers nog eens te onderstrepen deed de minister mee, dat de AMID's van KM, KL en Klu in financieel opzicht zouden blijven behoren bij het desbetreffende krijgsmachtdeel. De hoofden van deze AMID's zouden tevens optreden als plaatsvervangende hoofden van de MID²⁶⁷. Zo kreeg vanaf januari 1987, overeenkomstig de wens van het parlement en voor-

uitlopend op de inwerkingtreding van de WIV²⁶⁸, de MID gestalte in de eerste fase van de integratie. Dat betekende echter, zoals Coördinator Alkemade en de POSID al hadden aanbevolen, geenszins het einde van het integratieproces als zodanig. Aan de hand van de Memories van Toelichting op de Defensiebegrotingen vanaf 1987 is vrij nauwkeurig te volgen in welk tempo het integratieproces zich heeft voltrokken.

De Memorie van Toelichting bij de begroting voor 1987²⁶⁹ geeft een beknopte, enigszins (te) optimistisch getoonzette schets van de beoogde situatie bij de start van de MID. Met name de zin: “Alle werkzaamheden op het gebied van de militaire inlichtingen en veiligheid zullen worden uitgevoerd onder zijn [HMID’s] leiding” was eerder een intentieverklaring van de minister van Defensie dan een weergave van de feitelijke gang van zaken na 1 januari 1987. Vooralsnog zou de al eerder aangehaalde bepaling, dat de operationele bevoegdheden van de bevelhebbers onverlet zouden blijven, een zwaarder stempel op het integratieproces drukken. Optimistisch is ook de toon van de MvT 1989²⁷⁰. De minister van Defensie meldt daarin, dat de organisatiestructuur, de taakomschrijving en de algemene werkwijze van de MID in de nieuwe opzet zijn vastgesteld, evenals het aantal formatieplaatsen voor het centrale deel van de MID. Dit centrale deel bestaat, aldus de MvT, uit een stafafdeling Inlichtingen en een stafafdeling Veiligheid die belast zijn met beleidsvorming, coördinatie en uitvoering van taken die niet tot de krijgsmachtdelen behoren. De op de krijgsmachtdelen gerichte taken op het gebied van Inlichtingen en Veiligheid worden uitgevoerd door afdelingen MID (AMID) bij de respectieve krijgsmachtdelen. De samenhang tussen de centrale organisatie van de MID (MIDCO) en de AMID’s en de functionele leiding van dit geheel moet verzekerd worden door het Directiebestuur van de MID onder leiding van het Hoofd MID. Van dit Directiebestuur maken voorts deel uit de hoofden van de AMID’s bij de krijgsmachtdelen, die tevens plaatsvervangend hoofd van de MID zijn, en de hoofden van de stafafdelingen Inlichtingen en Veiligheid van de MIDCO. Ook de voortgang van de integratie komt in deze Memorie van Toelichting aan de orde. In oktober 1987 is het functiegebied Industrieveiligheid (de personele en materiële beveiliging van Defensie orderbedrijven) volledig op centraal niveau geïntegreerd; bovendien zijn in januari 1988 enkele medewerkers op centraal niveau geplaatst ter uitvoering van taken op het gebied van (militair-) politieke, economische en strategische inlichtingen, alsmede op het gebied van contra-inlichtingen. Voor 1989 kondigt de Memorie van Toelichting aan, dat in dat jaar personeel en middelen, met name computerapparatuur, aan de MIDCO toegevoegd zullen worden voor de uitvoering van veiligheidsonderzoeken. Daarmee, aldus de minister, zal de bezetting op centraal niveau op ongeveer zestig medewerkers zijn gebracht en de integratie van de MID zijn voltooid.

Op desbetreffende vragen vanuit de Kamer naar aanleiding deze Memorie van Toelichting deelde de minister mee, dat in de eindsituatie ongeveer 450 personen bij de MID werkzaam zouden zijn, waarvan 60 op centraal niveau. De minister sprak daarbij de verwachting uit, dat de integratie van de MID begin 1990 zou zijn afgerond²⁷¹. De visie dat de geïntegreerde MID bestaat uit een centraal (MIDCO) en een decentraal deel (de AMID’s), staat dan nog recht overeind, evenals in het daaropvolgende jaar²⁷².

De internationale politieke ontwikkelingen (de val van de Berlijnse Muur en wat daarop volgde) en in het verlengde daarvan de politieke behoefte het “vredesdividend” te verzilveren, brachten het denken over werkwijze en organisatiestructuur van de MID weer in beweging²⁷³.

De Memorie van Toelichting bij de Defensiebegroting voor 1993 wees op de grote invloed van de “ingrijpende veranderingen in de internationale veiligheidssituatie” op de taken en werkwijze van de MID. Bovendien moest rekening worden gehouden met de consequenties voor de MID van de (toen nog voorgenomen) opheffing van de Inlichtingendienst Buitenland (IDB)²⁷⁴. Daarop voortbordurend kon de minister een jaar later melden, dat een evaluatie [van taak en werkwijze van de MID] had uitgewezen, dat “uit overwegingen van effectiviteit en doelmatigheid” meer werk centraal moest worden uitgevoerd. Begin 1994, aldus de minister, zouden daarover besluiten moeten worden genomen, waarbij bovendien de structuur van de verbindingsinlichtingendiensten in beschouwing genomen zou worden²⁷⁵.

Welke consequenties voor de MID de gewijzigde veiligheidssituatie en de deelneming van de Nederlandse krijgsmacht aan vredesoperaties zouden hebben, werd duidelijk gemaakt in de Memorie van Toelichting op de Defensiebegroting voor 1995. Tot die consequenties zou in elk geval een verschuiving behoren van personeel van de sectoren Veiligheid en Contra-inlichtingen naar de sector Inlichtingen. De minister verwachtte dat die reorganisatie begin 1995 zou zijn voltooid²⁷⁶.

Edoch, nog was het einde niet in zicht. Overwegingen van doelmatigheidsverbetering leidden ertoe, dat voor 1996 een verdere reorganisatie en centralisatie van de MID werd aangekondigd²⁷⁷ op basis van aanbevelingen van een Projectgroep Militaire Inlichtingen en Veiligheid onder leiding van schout bij nacht b.d. S.W. van Idsinga²⁷⁸. Het was deze laatste reorganisatie die tot gevolg had, dat medio 1996 de bij de krijgsmachtdelen ingedeelde inlichtingen- en veiligheidscomponenten, inclusief de onderdelen verbindingsinlichtingen, onder de eenhoofdige leiding werden geplaatst van het Hoofd MID.

De consequenties van de reorganisatie werden ook zichtbaar in de personeelsaantallen. Omvatte de MID (MIDCO) op 1 januari 1996 nog 158 personen, in de loop van 1997 liep dit aantal op tot 849. Rekening houdend met het resultaat van de opgelegde afslankingsoperatie raamde de Memorie van Toelichting op de Defensiebegroting voor 1998 de sterkte van de MID voor dat jaar op 790 personeelsleden²⁷⁹.

10 Taak, organisatie en werkwijze van de MID

Uitgangspunt voor de taak, organisatie en werkwijze van de MID is de Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten (WIV) zoals die per 1 februari 1988 is werking is getreden²⁸⁰. Ten aanzien van de MID bepaalt artikel 9 van de wet:

1. Er is een Militaire Inlichtingendienst
2. Deze heeft tot taak:
 - Het verzamelen van gegevens omtrent het potentieel en de strijdkrachten van andere mogendheden, welke nodig zijn voor een juiste opbouw en een doeltreffende gebruik van de krijgsmacht;
 - Het verrichten van veiligheidsonderzoeken ter zake van de vervulling van vertrouwensfuncties, dan wel van functies in het bedrijfsleven, welke naar het oordeel van Onze terzake verantwoordelijke Ministers de mogelijkheid bieden de veiligheid of andere gewichtige belangen van de Staat te schaden;
 - Het verzamelen van gegevens welke nodig zijn voor het treffen van maatregelen:
 - 1e. Ter voorkoming van activiteiten die ten doel hebben de veiligheid of de paraatheid van de krijgsmacht te schaden;
 - 2e. Ter beveiliging van gegevens betreffende de krijgsmacht waarvan de geheimhouding is geboden;
 - 3e. Ter bevordering van een juist verloop van mobilisatie en concentratie der strijdkrachten.

Als voorlopig eindpunt in het beschreven bijna continuproces van reorganisatie sinds de inwerkingtreding van de WIV, keurde in april 1996 de secretaris-generaal van Defensie een overkoepelend plan goed voor de nieuwe organisatie van de MID. In de loop van 1996 werden de op dit plan gebaseerde deelplannen gerealiseerd, waarna de organisatie er als volgt kwam uit te zien.

Het *hoofd van de MID* (HMID), een actief dienend opper- dan wel vlagofficier, ressorteerde aanvankelijk onder de chef van de defensiestaf, sinds het begin van de jaren negentig evenwel rechtstreeks onder de secretaris-generaal²⁸¹. Als HMID is hij krachtens de wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten verantwoording schuldig aan de minister van Defensie. Hij is belast met de algemene leiding van de dienst. Hij is voorzitter van het directieberaad (DB) van de MID dat eenmaal per twee weken wordt gehouden en waaraan verder deelnemen het plaatsvervangend hoofd en de afdelingshoofden. Hij zit ook de vergaderingen voor met de Bijzondere Medezeggenschapscommissie (BMC) die eenmaal per zes à acht weken bijeenkomt.

HMID vertegenwoordigt de dienst naar buiten, zowel binnen als buiten het ministerie van Defensie. Binnen het ministerie heeft hij zijn contacten met de politieke en ambtelijke top (de minister en de secretaris-generaal) en met de militaire top (de bevelhebbers en het generaalsberaad onder leiding van de souchef van de defensiestaf). Tenslotte maakt hij als souchef inlichtingen en veiligheid (SCIV) deel uit van de defensiestaf. Buiten Defensie heeft HMID zitting in het Comité Verenigde Inlichtingendiensten Nederland (CVIN) en in het Informatie Beveiligingsberaad. Bilateraal heeft hij contacten met het hoofd van de

Binnenlandse Veiligheidsdienst en incidenteel met de ministeries van Justitie en Buitenlandse Zaken.

Het hoofd van de Militaire Inlichtingendienst vertegenwoordigt zijn dienst ook internationaal, in de eerste plaats in gremia van de NAVO, maar ook in bilaterale contacten met andere diensten. In NAVO-verband neemt hij onder meer deel aan de halfjaarlijkse vergaderingen van de NATO Intelligence Board en aan de SHAPE Intelligence Conference²⁸².

Het hoofd van de dienst wordt bijgestaan door een *Chef Staf*, tevens *plaatsvervangend hoofd* van de dienst. Bij afwezigheid van HMID is hij in alle aangelegenheden diens vervanger. Hij is belast met de coördinatie en voorbereiding van de strategische besluitvorming van de dienst, de bewaking op hoofdlijnen van het uitvoeringsbeleid en met de coördinatie en sturing van de centrale processen en taken. Een en ander betekent onder meer dat de hoofden van afdelingen MID bij de krijgsmachtdelen niet langer tevens fungeren als plaatsvervangers van het hoofd van de dienst.

Onder de dienstleiding ressorteert een achttal *afdelingen*, waarvan er vijf zijn belast met taken in de ressorten inlichtingen en veiligheid, twee in de sfeer van de (operationele) gegevensverwerking en een in de sfeer van bedrijfsvoering. Laatstgenoemde afdeling is de Afdeling Beleid, Plannen & Control (ABPC) die de ondersteuning voor zijn rekening neemt op het gebied van personeel, informatie, organisatie, financiën, aanschaf en huisvesting, de zogenoemde PIOFAH-functies. Een belangrijke taak van de afdeling is het inzichtelijk maken van de kostenaspecten die aan de uitvoering van de MID-taken zijn verbonden.

Conform de aanbevelingen van het rapport-Van Idsinga kent de MID op het gebied van de *inlichtingen*- respectievelijk *veiligheidstaken* (nog) een zekere decentrale werkwijze. Op deze terreinen functioneren de Afdeling Inlichtingen, de Afdeling Contra-inlichtingen en Veiligheid, alsmede drie Afdelingen MID bij respectievelijk de marine, de landmacht en de luchtmacht.

10.1 Inlichtingen

De taak van het *ressort inlichtingen* bestaat krachtens artikel 9.2a WIV uit “het verzamelen van gegevens omtrent het potentieel en de strijdkrachten van andere mogendheden, die nodig zijn voor een juiste opbouw en doeltreffend gebruik van de krijgsmacht”. Deze taak was, zoals beschreven in paragraaf 8, in de periode van de Koude Oorlog vooral gericht op het verkrijgen en tot inlichtingen verwerken van gegevens met betrekking tot de landen van het Pact van Warschau. Na de val van de Berlijnse Muur en het einde van de Koude Oorlog is het zwaartepunt in de taakstelling van de Nederlandse krijgsmacht verschoven van de algemene verdedigingstaak in NAVO-verband naar participatie in crisisbeheersings- en vredesoperaties. De taken van de Nederlandse krijgsmacht laten zich aan het einde van de twintigste eeuw globaal als volgt samenvatten:

- de zogenaamde algemene verdedigingstaak, dat wil zeggen de bescherming van het eigen en bondgenootschappelijk (NAVO- grondgebied);
- het deelnemen aan crisisbeheersings-operaties;
- bijzondere nationale taken zoals het verlenen van bijstand in het kader van terrorisme-bestrijding;
- Koninkrijkstaken, met name de externe verdediging van de Nederlandse Antillen en Aruba.

Het verleggen van het accent van de algemene verdedigingstaak naar deelname aan crisisbeheersingsoperaties bracht op zijn beurt aanzienlijke verschuivingen met zich mee in de inlichtingenbehoefte van de krijgsmacht - vastgelegd in het Defensie Inlichtingen- en Veiligheids Behoeftesplan (DIVB) - waaraan de MID dient te voldoen. Na ongeveer vier decennia lang 'met de blik naar het Oosten' te hebben gestaan, moet de MID thans inlichtingen leveren over zo uiteenlopende landen als Burundi, Zaïre, Algerije en niet te vergeten het uiteengevallen voormalige Joegoslavië. Daarnaast bestaat er een blijvende belangstelling voor regio's waarvan de politieke en economische stabiliteit niet bij voorbaat is gegarandeerd, zoals het Midden-Oosten, de voormalige Sovjet-Unie en centraal Afrika. Het vervaardigen van inlichtingenproducten met betrekking tot bovenstaande aandachtsgebieden geschiedt door de *Afdeling Inlichtingen* en de *Bureaus Inlichtingen* van de Afdelingen MID bij de marine, land- en luchtmacht. Daarbij neemt de Afdeling Inlichtingen de rapportage op politiek, economisch en strategisch terrein voor zijn rekening, terwijl de Bureaus Inlichtingen bij de krijgsmachtdelen inlichtingen produceren op technisch, tactisch en operationeel gebied. De totale inlichtingenproductie vindt plaats onder verantwoordelijkheid van het hoofd van de MID. Coördinatie en afstemming van de rapportage vindt plaats onder leiding van het hoofd van de Afdeling Inlichtingen (HAI). Evenals zijn rechtsvoorgangers maakt de MID voor zijn inlichtingenproductie gebruik van de bekende trits *osint*, *humint* en *sigint*. Met name de laatste jaren heeft de MID nogal wat geïnvesteerd in de ontwikkeling van open bronnen.

open bronnen

De dienst maakt meer dan in het verleden gebruik van Internet en van commerciële databanken. Daarnaast beschikt de dienst uiteraard over een scala van nationale en internationale vaktijdschriften, week- en dagbladen. Op die manier is ook de MID deel van een internationale tendens om uitputtend gebruik te maken van open bronnen alvorens over te gaan tot de inzet van meer heimelijke informatiebronnen, zoals menselijke bronnen en verbindingsinlichtingen.

menselijke bronnen

informanten en agenten

In de structuur van de MID is een *Afdeling Operaties* opgenomen, belast met het rekruteren en begeleiden ('runnen') van informanten en agenten. De afdeling is ontstaan uit samenvoeging van de CI-elementen van voornamelijk de voormalige LAMID en LUID. Aanvankelijk beperkte de afdeling zich dan ook tot contra-

inlichtingenoperaties. Na de opheffing van de Inlichtingendienst Buitenland (IDB) per 1 januari 1994 is de afdeling een eigen bijdrage gaan leveren aan het dichten van het door de IDB achtergelaten 'gat'. In zijn huidige vorm en met zijn huidige taakstelling - *humint*-operaties op het gebied van contra-inlichtingen en inlichtingen - bestaat de afdeling operaties sinds medio 1996.

De afdeling werkt aan de hand van een *jaarlijks operatieplan* dat gebaseerd is op de requirements die in het Defensie Inlichtingen- en Veiligheidsbehoefteplan (DIVB) zijn neergelegd. Evaluatie van de operationele inspanningen vindt plaats door het maken van een *jaarverslag*.

De schriftelijke neerslag van de feitelijke operationele werkzaamheden is te vinden in de

- 0-dossiers: de gegevens met betrekking tot de bron zelf,
- operatiedossiers: de gegevens over de ontwikkelingen in de operatie.
- informatie-dossiers: het cumulerend totaal van de door de bron geleverde informatie.

Met het oog op de *bescherming van bronnen* en *modus operandi* (een in artikel 14 van de WIV vastgelegde verplichting) verlaten 0-dossiers en operatiedossiers de afdeling nooit. De informatie-rapporten gaan naar de afnemers, in dit geval de Afdeling Inlichtingen of in voorkomend geval een van de Bureaus Inlichtingen van de krijgsmacht²⁸³.

militaire attachés

Vanaf de benoeming van de eerste militaire attachés tijdens de Eerste Wereldoorlog vormt de rapportage van deze functionarissen - die overigens geen deel uitmaken van de MID - een belangrijk onderdeel van het arsenaal aan bronnen waarover de MID kan beschikken. De krijgsmacht beschikt thans over een dertigtal attachés, afkomstig uit de drie krijgsmachtdelen. Zij zijn geaccrediteerd in hoofdsteden van NAVO-landen, maar ook in enkele hoofdsteden van landen die behoorden tot het Warschau Pact en in een aantal landen in het Midden-Oosten. Voor volledige lijst zie Bijlage II.

liaison

De MID onderhoudt nationaal en internationaal relatienetwerken, zowel multilateraal als bilateraal. Op nationaal niveau werkt de dienst - operationeel en anderszins - in de eerste plaats samen met de Binnenlandse Veiligheidsdienst, die na de opheffing van de IDB evenals de MID zelf het 'IDB-gat' op enkele terreinen is gaan opvullen. Te denken is hierbij aan bijvoorbeeld gezamenlijke activiteiten op het gebied van het tegengaan van de proliferatie van massavernietigingswapens. Daarnaast werkt de MID samen met (onderdelen van) de ministeries van Buitenlandse Zaken, Economische Zaken en Financiën. Dat betreft dan samenwerking op terreinen waar Defensie en genoemde ministeries gezamenlijke belangen hebben, zoals het verrichten van landenstudies, de controle op de uitvoer van strategisch militair materieel en op de uit- en doorvoer van componenten voor de vervaardiging van biologische en chemische wapens (zogenaamde 'dual use' goederen). In Koninkrijksverband werkt de MID samen met de Veiligheidsdienst Nederlandse Antillen en de Veiligheidsdienst Aruba.

Internationaal is de MID ingebed in de vele en verschillende gremia van de NAVO; ook participeert de dienst in enkele NAVO-brede databestanden, waarin *intelligence summaries* (intsums) en specifieke studies door de deelnemende inlichtingendiensten van de NAVO-landen worden ge'pooled'²⁸⁴. Daarnaast onderhoudt de MID op bilaterale basis contacten met de (militaire) inlichtingendiensten van een groot aantal (ruim dertig) niet-NAVO-landen, waaronder landen die behoord hebben tot het voormalige Pact van Warschau. Uiteraard zijn er verschillen in het niveau waarop en de intensiteit waarmee de samenwerking per land gestalte wordt gegeven. Voor een volledig overzicht per november 1998 van de desbetreffende landen zie bijlage I.

verbindingsinlichtingen

Naast de Afdeling Operaties is in de sfeer van de verwerving een *Afdeling Verbindingsinlichtingen* (AVI) in de organisatie van de MID opgenomen. De afdeling is medio 1996 ontstaan uit samenvoeging van wat oorspronkelijk MARID VI en vervolgens Wiskundig Centrum en Technisch Informatieverwerkings Centrum had geheten enerzijds, en de tactische peil- en interceptie-eenheden van de land- en luchtmacht, respectievelijk 898 Vdbat en 1 LVG, anderzijds. Na de samenvoeging bestaat de afdeling uit een staf in Den Haag, het strategisch verbindingsinlichtingencentrum (SVIC) te Amsterdam en het operationeel verbindingsinlichtingencentrum (OVIC) te Eibergen.

De afdeling produceert verbindingsinlichtingen in de eerste plaats ten behoeve van de defensieorganisatie. Globaal komt dit erop neer dat de strategische informatie op het gebied van politiek, economie etc. door het SVIC wordt geleverd aan de Afdeling Inlichtingen en aan andere belanghebbende departementen, met name Buitenlandse Zaken, Economische Zaken en Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BVD). De operationele (militaire) inlichtingen zijn primair bestemd voor de Bureaus Inlichtingen bij de krijgsmacht delen.

De Afdeling Verbindingsinlichtingen werkt nauw samen met het *Nationaal Bureau Verbindingsbeveiliging* (NBV) dat ressorteert onder de ministeries van Buitenlandse Zaken en Defensie. Dit bureau draagt zorg voor veilige (geëncrypteerde) verbindingen met name voor de twee genoemde departementen. AVI en NBV vormen als het ware twee zijden van één medaille: bij AVI werken de codekrakers, bij het NBV de codemakers. Dat beide specialistische professies elkaar wederzijds bevruchten ligt voor de hand.

rapportage en distributie

Aan de hand van de uit *osint*, *humint* en *sigint*-bronnen binnenkomende gegevens worden in het ressort Inlichtingen *all sources*-rapporten samengesteld. Strategische inlichtingen zijn in de eerste plaats bestemd voor de politieke, ambtelijke en militaire leiding (minister en staatssecretaris, secretaris-generaal en chef defensiestaf), de meer operationele en tactische inlichtingen gaan primair naar de bevelhebbers van de krijgsmacht delen. Dit neemt niet weg dat de gehele inlichtingenproductie plaats vindt onder de verantwoordelijkheid van HMID.

Die productie kent enkele verschijningsvormen. Dagelijks verschijnt er een *intelligence summary (intsum)* waarin de belangrijkste relevante ontwikkelingen worden gesignaleerd, bijvoorbeeld in Bosnië. Daarnaast produceert het ressort inlichtingen een wekelijks *Inlichtingen Bulletin* waarin wat dieper op belangrijk geachte ontwikkelingen kan worden ingegaan. Tenslotte worden er door het ressort incidentele studies, notities en rapportages gepubliceerd.

De Bureaus Inlichtingen van de Afdelingen MID rapporteren met name over tactische en (wapen-)technische ontwikkelingen op het terrein van het desbetreffende krijgsmachtdeel. Zo zal het niet verbazen dat de Bureaus Inlichtingen van de Afdelingen MID bij de krijgsmachtdelen voortdurende aandacht besteden aan en rapporteren over dit soort zaken in het voormalige Joegoslavië.

10.2 Veiligheid

De taak van het *ressort veiligheid* is in artikel 9.2a WIV geformuleerd. In het kort komt die taak neer op enerzijds het verrichten van veiligheidsonderzoeken (onderdeel van de al eerder genoemde defensieve contra-inlichtingentaak), anderzijds op het verzamelen van gegevens die nodig zijn om de militaire veiligheid te kunnen garanderen (een combinatie van defensief en offensief contra-inlichtingenwerk). Voor het verrichten van deze veiligheidstaak is in de organisatie van de MID een *Afdeling Contra-Inlichtingen en Veiligheid (ACIV)* opgenomen, die tezamen met de *Bureaus Veiligheid* van de drie Afdelingen MID het ressort Veiligheid vormt. Afstemming en coördinatie binnen dit ressort vindt maandelijks plaats in het Ressortoverleg Contra-inlichtingen en Veiligheid (ROCIV) onder leiding van het hoofd van de afdeling ACIV.

Evenals dat het geval is met betrekking tot de inlichtingentaak is de *inhoud* van de veiligheidstaak sinds de val van de Berlijnse Muur ingrijpend veranderd. Anders dan dat tijdens de periode van de Koude Oorlog het geval was is het communisme - nationaal en internationaal - niet langer een factor van betekenis waar het gaat om het onderkennen van risico's en dreigingen ten aanzien van de veiligheid van de krijgsmacht. De Sovjet-Unie is uiteengevallen, het Pact van Warschau bestaat niet meer en de voornaamste 'binnenlandse tegenstander', de Communistische Partij van Nederland, is opgeheven. Dit alles betekent echter niet dat elk risico en elke dreiging nu zijn verdwenen. Spionage gericht tegen Nederlandse en bondgenootschappelijke defensiebelangen blijft een *fact of life* waarmee de MID, in casu het ressort Veiligheid rekening moet houden. Weliswaar zijn het niet langer de inlichtingendiensten van de landen van het Pact van Warschau die ieder voor zich en in samenwerking met de Sovjet-Unie tegen Nederlandse en NAVO-belangen opereren - sommige van die landen staan op de nominatie zelf lid van de NAVO te worden - maar de Russische inlichtingendiensten bijvoorbeeld, waaronder de militaire inlichtingendienst GRU, hebben hun spionage-activiteiten hervat. Ook in gebieden waar Nederlandse militairen zijn ingezet in het kader van internationale crisisbeheersings- en vredesoperaties - te denken is hier in de eerste plaats aan het voormalige Joegoslavië - zijn buitenlandse inlichtingendiensten actief en vormen zij een bedreiging ten aanzien van de Nederlandse en bondgenootschappelijke vei-

ligheid²⁸⁵.

Binnenslands moet de MID rekening blijven houden met antimilitaristische acties, gericht tegen inrichtingen en materieel, die “de veiligheid of de paraatheid van de krijgsmacht” kunnen schaden. Zo werden volgens het Jaarverslag 1997 van de MID in dat jaar 80 acties geregistreerd tegen 97 in 1996 en 350 in 1995.

Overigens constateert het genoemde Jaarverslag dat het antimilitarisme in de Nederlandse samenleving een beperkt draagvlak heeft, gezien het beperkte aantal demonstraties en de geringe deelname daaraan. Ook politiek extremisme, zowel ter linker- als ter rechterzijde van het politieke spectrum, vormt geen wezenlijke bedreiging voor de effectiviteit van de krijgsmacht, al blijft de MID wel alert op uitingen daarvan.

Om de hierboven genoemde dreigingen en risico's het hoofd te bieden ontplooit de MID in het kader van zijn veiligheidstaak activiteiten die op hoofdlijnen in drie categorieën zijn in te delen. Het gaat daarbij om offensieve contra-inlichtingenactiviteiten enerzijds en personele en materiële beveiliging (vroeger ook wel defensieve contra-inlichtingenactiviteiten genoemd) anderzijds.

Op het gebied van de *personele* beveiliging, dat wil zeggen het zorgdragen voor de integriteit en de betrouwbaarheid van het defensiepersoneel, worden de activiteiten en maatregelen van de MID geregeerd door de Wet Veiligheidsonderzoeken (WVO)²⁸⁶. Deze wet regelt de aanwijzing van vertrouwensfuncties, functies voor de vervulling waarvan een veiligheidsonderzoek noodzakelijk is. Bij Defensie zijn alle militaire en 80% van de burgerfuncties vertrouwensfuncties, hetgeen impliceert dat er jaarlijks tienduizenden veiligheidsonderzoeken worden ingesteld. Sinds de afschaffing van de dienstplicht is overigens dat aantal drastisch gedaald. Werden er in 1995 nog ruim 39.000 onderzoeken ingesteld, in 1997 waren dat er nog geen 18.000. De Wet Veiligheidsonderzoeken regelt ook de procedure die van toepassing is op het verrichten van veiligheidsonderzoeken zelf. Al naar gelang van de uitslag van het onderzoek wordt een *verklaring van geen bezwaar* verleend, geweigerd of ingetrokken. Bij het al dan niet afgeven van een dergelijke verklaring speelt het enkele lidmaatschap van een politieke partij - welke dan ook - geen doorslaggevende rol. Centraal staat de vraag, of voldoende waarborgen aanwezig zijn “dat de betrokkene onder alle omstandigheden de uit de vertrouwensfunctie voortvloeiende verplichtingen getrouwelijk zal volbrengen”²⁸⁷. De personele beveiliging strekt zich ook uit tot bedrijven die gerubriceerde (confidentiële, geheime en zeer geheime) defensie-opdrachten uitvoeren.

Deze categorie bedrijven valt, evenals het Defensieapparaat zelf, ook onder de zorg van het ressort Veiligheid voor de *materiële* beveiliging: het nemen en bevorderen van maatregelen die ertoe moeten leiden dat geheim te houden gegevens - hetzij in documentvorm, hetzij in digitale vorm - inclusief de middelen om die gegevens over te brengen, ook inderdaad geheim blijven. In dit verband kan gedacht worden aan maatregelen en zaken als toegangscontrole, deugdelijk hek-, hang- en sluitwerk, beheer en beveiliging van gegevens, inclusief elektronische bestanden.

Tenslotte wordt binnen het ressort Contra-Inlichtingen en Veiligheid de offensieve contra-inlichtingentaak uitgevoerd, het verzamelen van gegevens met betrekking tot personen en organisaties (bijvoorbeeld de al genoemde antimilitaristische orga-

nisaties en buitenlandse inlichtingendiensten) die de veiligheid of de paraatheid van de krijgsmacht mogelijk schade kunnen toebrengen. Voor de uitvoering van deze taak staan het ressort de klassieke middelen *osint*, *humint* en *sigint* ter beschikking.

open bronnen

Zoals reeds opgemerkt is de MID de laatste jaren meer aandacht gaan besteden aan het gebruik van open bronnen. Hetgeen daarover is vermeld met betrekking tot het ressort Inlichtingen is ook van toepassing op het ressort Contra-Inlichtingen en Veiligheid.

menselijke bronnen

informanten en agenten

Het werken met agenten en informanten geschiedt primair door de Afdeling Operaties. Wat hierover in het kader van de inlichtingentaak is gezegd, geldt mutatis mutandis voor de veiligheidstaak. Ook CI-operaties worden gepland door middel van het *jaarlijks operatieplan*, dat zijn requirements ook op dit gebied ontleent aan het Defensie Inlichtingen- en Veiligheidsbehoeften plan.

Er is wat voor te zeggen de informanten die door functionarissen van het *Bureau Veiligheidsonderzoeken* gehoord worden in het kader van hun werkzaamheden, eveneens te rangschikken onder de noemer menselijke bronnen. Daarbij moet dan wel onderscheid gemaakt worden tussen de door de sollicitant opgegeven referenten enerzijds en anderzijds de daarnaast geraadpleegde informanten die uiteraard bronbescherming genieten.

Een belangrijke bron op het gebied van de contra-inlichtingen vormen de Nederlandse militairen die terugkeren van een missie in het kader van vredes- of crisisbeheersingsoperaties. Zij worden na terugkeer uitvoerig *debriefed* over alle veiligheidsaspecten die in het desbetreffende gebied (bijvoorbeeld het voormalige Joegoslavië) van belang zijn.

militaire attachés

Zoals in de loop van dit hoofdstuk meermalen is vermeld, zijn militaire attachés, naast hun protocollaire en vertegenwoordigende taken, in de eerste plaats belast met een inlichtingentaak. Niettemin kan het voorkomen dat zij tijdens de uitoefening van hun werkzaamheden stuiten op gegevens die voor het ressort Veiligheid van belang zijn.

liaison

intern defensie

Gezien het feit dat veiligheid en beveiliging voor het Defensieapparaat van het grootste belang zijn, zal het geen verwondering wekken dat het ressort Veiligheid van de MID 'defensiebreed' vertegenwoordigd is in werkgroepen, commissies en andere gremia die zich met aspecten van de veiligheidsmaterie bezig houden. Zo participeert het hoofd van de afdeling Contra-Inlichtingen en Veiligheid in het maandelijks overleg van het Integraal Defensie Beveiligings Comité (IDBC) en in

de Beveiligings Adviesgroepen (BAG's) van het hoofd van de MID in diens kwaliteit van Beveiligingsautoriteit (BA)²⁸⁸.

nationaal

Het spreekt vanzelf dat het ressort Veiligheid nauwe relaties onderhoudt met de Binnenlandse Veiligheidsdienst, met name op gebieden als spionage door buitenlandse inlichtingendiensten, politiek extremisme en industrieveiligheid. Waar het gaat om het tegengaan van proliferatie van massavernietigingswapens heeft het Bureau Industrieveiligheid van de afdeling Contra-Inlichtingen en Veiligheid structureel overleg met niet alleen de Binnenlandse Veiligheidsdienst, maar ook met onderdelen van de departementen van Buitenlandse Zaken en Economische Zaken.

internationaal

Evenals dat bij het ressort Inlichtingen het geval is, bestaan de buitenlandse relaties van het ressort Veiligheid voor een groot deel uit zusterorganisaties van de NAVO-landen. Zo ontmoet men elkaar tijdens de jaarlijkse *Counter-Intelligence and Security Conference* van SHAPE, waarin de MID als deelnemer en de BVD als waarnemer participeert. Formeel losstaand van de NAVO-organisatie, maar wel bestaand uit NAVO-landen, vergaderen een of twee keer per jaar de *Multinational Industrial Security Working Group* en de *Senior Security Officers* waaraan medewerkers respectievelijk het hoofd van de afdeling Contra-Inlichtingen en Veiligheid deelnemen. In de NAVO-organisatie zelf is het NATO Office of Security (NOS) een clearing house voor de uitwisseling van veiligheidsrelevante gegevens, waaraan de MID zijn bijdrage levert.

Naast deze multilaterale, op participatie in de NAVO gebaseerde relaties, onderhoudt het ressort Veiligheid - alweer: evenals het ressort Inlichtingen - relaties op bilaterale basis met overeenkomstige diensten, zowel binnen als buiten NAVO-verband. Voor een overzicht van de niet-NAVO-landen waarmee de MID relaties onderhoudt (zie Bijlage I).

verbindingsinlichtingen

De door de afdeling Verbindingsinlichtingen (AVI) verworven gegevens zijn in de eerste plaats van belang voor het ressort Inlichtingen. Niettemin kan het voorkomen dat voor het ressort Veiligheid relevante gegevens op deze wijze verkregen worden.

rapportage en distributie

Duidelijk zal zijn dat een groot deel van de door het ressort Veiligheid geproduceerde rapportage bestaat uit *veiligheidsonderzoeken* en *verklaringen van geen bezwaar*. Zoals gezegd worden jaarlijks duizenden van dit soort onderzoeken ingesteld. Daarenboven worden *clearances* afgegeven ten behoeve van functionarissen die met gerubriceerd NAVO-materiaal moeten werken.

Op het gebied van de materiële beveiliging worden instructies geproduceerd en wordt gerapporteerd over gehouden *veiligheidsinspecties*.

Het Bureau Contra-Inlichtingen brengt *verslagen* uit van onderzoeken naar inci-

dent en ‘verdachte gevallen’, bijvoorbeeld op spionagegebied. Het stelt ook *dreigingsappreciaties* op, met name waar het gebieden betreft waar Nederlandse troepen worden ingezet. Een regelmatige vorm van rapportage is het *Counter Intelligence Summary* (CINTSUM) dat eenmaal per veertien dagen wordt geproduceerd. Het geeft een algemeen overzicht van ontwikkelingen “waarvan het vermoeden bestaat dat zij de veiligheid en de paraatheid van de krijgsmacht zouden kunnen bedreigen”. Het bevat daarbij een aantal in NAVO-verband gestandaardiseerde dreigingsindicatoren. Tenslotte bevat een CINTSUM een overzicht van incidenten, zoals antimilitaristische acties en spionageactiviteiten.

Dat er ten behoeve van de MID-leiding *verslagen* worden gemaakt van de besprekingen met nationale en internationale partnerdiensten is vanzelfsprekend.

Planning en voortgang/evaluatie van de activiteiten van het ressort Veiligheid vinden hun neerslag in het *Jaarplan* respectievelijk *Jaarverslag*²⁸⁹.

11 Op weg naar 2000

Al eerder is opgemerkt dat de integratie van de oorspronkelijke drie militaire inlichtingendiensten tot één MID een taai proces is dat bij het afsluiten van dit Rapport Institutioneel Onderzoek nog niet is afgerond. De voornaamste reden voor de trage gang van zaken lijkt te zijn gelegen in de omstandigheid dat de bevelhebbers van de krijgsmachtdelen ongaarne afstand deden van de zeggenschap over ‘hun’ inlichtingenorganisatie. Implementatie van de aanbevelingen in het eind maart 1995 verschenen eindrapport van de projectgroep Militaire Inlichtingen en Veiligheid (het ‘rapport-Van Idsinga’) leidde er desondanks toe dat de hoofden van de Afdelingen MID bij de krijgsmachtdelen onder de bevelen van het hoofd MID werden gesteld, en niet langer onder de respectieve bevelhebbers. Daarbij verloren zij hun positie van plaatsvervangend hoofd MID. De verhouding tussen de centrale MID-organisatie en de decentrale Afdelingen MID (AMID’s) bleef niettemin moeizaam, onder meer blijkend uit het feit dat coördinatie-structuren als Coördinerend Overleg Ressort Inlichtingen (CORI) en Ressort Overleg Contra-Inlichtingen en Veiligheid (ROCIV) noodzakelijk werden geacht. De fysieke locatie van de Afdelingen MID bij de staven van de respectieve krijgsmachtdelen droeg evenmin bij tot een eenduidige denk- en werkwijze binnen de MID. In 1998 verrichtte de Directie Organisatie en Informatie (DOI) van het ministerie van Defensie een onderzoek naar de effecten van de implementatie van de aanbevelingen van ‘Van Idsinga’ en naar het functioneren van de MID in brede zin. Het op dit onderzoek gebaseerde rapport *Nieuw Evenwicht* dat op 4 november 1998 verscheen, bepleit een aantal maatregelen die er op termijn toe moeten leiden dat de MID binnen de defensieorganisatie een Resultaatverantwoordelijke Eenheid (RVE) zal zijn op de gebieden Inlichtingen en Veiligheid, waarvoor uitsluitend het hoofd van de MID verantwoordelijkheid zal dragen. Implementatie van de aanbevelingen in dit rapport zal er onder meer toe leiden, dat de Afdelingen MID bij de krijgsmachtdelen verdwijnen en worden geïncorporeerd in de Afdelingen Inlichtingen respectievelijk Contra-Inlichtingen en Veiligheid. Volledige uitvoering van de aanbevelingen in het DOI-rapport moet leiden tot hetgeen vanaf 1987 de bedoeling - althans van de wetgever - is geweest: één werkelijk geïntegreerde

Militaire Inlichtingendienst die op basis van helder geformuleerde behoeften de afnemers op maat gesneden producten levert op de gebieden Inlichtingen en Veiligheid.

Het DOI-rapport werd op 19 november 1998 door de minister van Defensie goedgekeurd. 1999 zal het jaar van de reorganisatie worden; het streven is erop gericht dat in 2000 de MID op de beoogde manier gaat functioneren.

HOOFDSTUK II, COÖRDINATIE

In dit hoofdstuk wordt over *coördinatie* gesproken in tweeërlei opzicht: enerzijds de coördinatie op nationaal niveau, anderzijds die tussen de drie afzonderlijke militaire inlichtingendiensten in de periode voorafgaande aan en als alternatief voor de integratie van die diensten.

Over de coördinatie op nationaal niveau van de Nederlandse *intelligence community* (de Buitenlandse Inlichtingendienst/Inlichtingendienst Buitenland, de Binnenlandse Veiligheidsdienst en de militaire diensten) is al het nodige geschreven²⁹⁰. Hier kan daarom volstaan worden met erop te wijzen dat thans (ultimo 1998) de volgende instanties op dit terrein een taak hebben:

- de *Ministeriële Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten* (MICIV), waarin thans zitting hebben de minister-president als voorzitter, en als leden de ministers van Buitenlandse Zaken, Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Justitie, Defensie, Financiën en Economische Zaken. De voornaamste taak van de MICIV, die sinds 1976 functioneert, is het op het hoogste niveau bepalen van het algemene beleid van en de coördinatie tussen de diensten. Thans zijn dat, na de opheffing van de Inlichtingendienst Buitenland en de samenvoeging van de drie militaire diensten, de Binnenlandse Veiligheidsdienst en de Militaire Inlichtingendienst;
- het *Comité Verenigde Inlichtingendiensten Nederland* (CVIN) dat thans fungeert als ambtelijk ‘voorportaal’ van de MICIV. Het CVIN werd in mei 1957 ingesteld op grond van de overweging dat “in tijden van oorlog of oorlogsgevaar de Regering moet kunnen beschikken over inlichtingenrapporten (...) waarin al hetgeen aan inlichtingen van belang voor haar gezamenlijk beleid is ingewonnen, in overzichtelijke vorm is samengevat”. Tegelijkertijd werd toen gestipuleerd dat het verstrekken aan de regering van een appreciatie van de *militaire situatie* de verantwoordelijkheid zou zijn van het Comité Verenigde Chefs van Staven²⁹¹. Behalve vertegenwoordigers van de ‘afnemer-departementen’ hebben in het CVIN de hoofden van BVD en MID zitting;
- de *Coördinator van de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten* is voorzitter van het CVIN. Deze functie wordt thans vervuld door de secretaris-generaal van het ministerie van Algemene Zaken.
- Tot in januari 1991 de toenmalige secretaris-generaal van Algemene Zaken, R.J. Hoekstra, als eerste niet-militaire ambtenaar werd belast met de functie van Coördinator, was deze functie vanaf de aanvang bekleed door gepensioneerde vlag- en opperofficieren van respectievelijk marine en landmacht. Dit was destijds, bij de benoeming van de eerste functionaris in april 1956, een bewuste keuze. Naar de toenmalige inzichten zou hij niet alleen de totale *intelligence community* moeten coördineren, maar daarbinnen ook de toen nog bestaande drie militaire inlichtingendiensten. Artikel 5 van de ‘Instructie voor de coördinator van de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten’ bepaalt in dat verband dat het in het laatste geval gaat om een militaire functie, en dat de Coördinator voor dat deel van zijn taak “verantwoordelijk [is] aan de Minister van Oorlog en Marine”²⁹².

Dit laatste brengt ons op het voor dit Rapport Institutioneel Onderzoek relevante onderwerp van de jarenlange discussie over de vraag of men niet zou moeten komen tot één militaire inlichtingendienst. Deze vraag is gedurende een reeks van jaren met grote hardnekkigheid ontkennend beantwoord, met name door bevelhebbers van de krijgsmachtdelen die in het algemeen maar moeilijk afstand konden doen van de zeggenschap over 'hun' diensten. De leidende gedachte daarbij lijkt te zijn geweest - een veronderstelling die steun vindt in de discussies die gedurende tientallen jaren met zekere regelmaat gevoerd zijn in het Comité Verenigde Chefs van Staven²⁹³ - dat een bevelhebber slechts dan verzekerd is van een adequate inlichtingenvoorziening wanneer hij kan beschikken over een eigen inlichtingendienst die rechtstreeks onder zijn bevelen staat. Vanaf de instelling van de afzonderlijke militaire inlichtingendiensten in 1949 tot aan de Kameruitspraak in december 1985 achtten de bevelhebbers in meerderheid integratie van de diensten ongewenst en onmogelijk. In plaats daarvan ontstonden vormen van samenwerking en coördinatie tussen de militaire diensten en onderdelen daarvan, met name op de terreinen inlichtingen en veiligheid. Niettemin heeft het gedurende de afgelopen veertig jaren niet ontbroken aan tegenstemmen die pleitten voor één gecentraliseerde militaire inlichtingendienst.

Reeds het eerste hoofd van de militaire inlichtingendienst, H.A.C. Fabius, sprak zich daarover uit in zijn al eerder genoemde artikel in de Militaire Spectator²⁹⁴. Naar zijn mening was alleen een centrale inlichtingendienst in staat, ware en onware berichten te onderscheiden en moest de organisatie van zo'n dienst zodanig zijn ingericht, dat "de beoordeeling, bewerking en distributie der gegevens van uit één bureau snel en vlot verlopen". Fabius was tegenstander van een afzonderlijke inlichtingendienst voor de marine (van een luchtmacht was toen nog geen sprake), al gaf hij toe dat men "zuiver technische maritieme kwesties" kon opdragen aan marinepersoneel "dat met den generalen staf samenwerkt". Stellig was hij echter in zijn mening dat "de beoordeeling van alles, wat maar in ver verwijderd verband staat met militaire politiek of strategie behoort te zijn in eene hand". Tot aan de Tweede Wereldoorlog werkte GSIII in hoofdlijnen volgens Fabius' aanbevelingen. De Tweede Wereldoorlog gaf, zoals in het vorige hoofdstuk beschreven, een veelheid aan diensten te zien, niet alleen in bezet Nederland maar ook in Londen. Dat laatste had mede te maken met het feit dat er vanaf 1941 naast een ministerie van Oorlog een ministerie van Marine bestond, een situatie die nog enkele jaren na de Tweede Wereldoorlog bleef bestaan en die met zich meebracht dat elk van beide ministers verantwoordelijk was voor een aparte inlichtingendienst. Deze situatie werd geïnstitutionaliseerd door het KB van 8 augustus 1949. De wissel van aparte inlichtingendienst *per ministerie* naar eigen inlichtingendienst *per krijgsmachtdeel* werd genomen toen in 1951 de luchtmacht een zelfstandig krijgsmachtdeel werd en 'dus' over een eigen inlichtingendienst moest beschikken. De situatie werd toen zo, dat onder de minister van Marine één dienst, de MARID, ressorteerde, en onder de minister van Oorlog twee diensten, de MID en de LUID. Doordat minister W.F. Schokking in 1949 als eerste de politieke verantwoordelijkheid kreeg voor de beide ministeries van Oorlog en van Marine (sinds 1959 ministerie van Defensie) ontstond de opmerkelijke figuur dat één

minister politieke verantwoordelijkheid ging dragen voor drie zelfstandige inlichtingendiensten met *per krijgsmachtdeel* identiek geformuleerde taken. Ondanks de formele ministeriële verantwoordelijkheid voor de diensten lijkt de stelling te verdedigen dat het Koninklijk Besluit van 1972 in feite het sluitstuk vormde van een ontwikkeling waarin de diensten in toenemende mate instrument werden in handen van de respectieve *bevelhebbers*.

Toch heeft het ook na de Tweede Wereldoorlog niet ontbroken aan kritische vragen over het bestaansrecht van afzonderlijke militaire inlichtingendiensten. Nog voordat het KB van 1949 van kracht werd had de al genoemde minister van Oorlog en Marine J.W. Schokking de samenvoeging van de inlichtingendiensten - op dat moment officieel nog slechts de MID en de MARID, maar in de praktijk was een dienst van de luchtmacht al in voorbereiding - aan de orde gesteld bij de chef van de generale staf H.J. Kruls. Deze bracht op zijn beurt de kwestie voor in een vergadering van de Verenigde Chefs van Staven. In die vergadering werd besloten de bestudering van dit vraagstuk op te dragen aan de hoofden van de diensten. Op basis van het daarop geproduceerde rapport sprak het Comité Verenigde Chefs van Staven als zijn mening uit, dat “uit samenvoeging geen bezuiniging kan voortvloeien” en dat minister Schokking in die geest zou worden bericht²⁹⁵. Deze laatste nam hiermee kennelijk genoegen. Een jaar later werden de chefs van staven het bovendien met elkaar eens dat “iedere inlichtingdienst een integrerend onderdeel van ieders staf blijft”²⁹⁶, aldus elke gedachte aan integratie van de diensten ver van zich werpend.

Wel zag men het nut van samenwerking tussen de diensten in. Als voorzitter van het Comité Verenigde Chefs van Staven stelde Kruls in mei 1950 het *Interservice Comité II* in, waarin de hoofden van de drie diensten zitting hadden en dat zich zou bezig houden met vraagstukken van inlichtingen en veiligheid²⁹⁷.

Schokkings opvolger C. Staf was de volgende minister die kritische vragen stelde toen hij werd geconfronteerd met de politieke verantwoordelijkheid voor drie afzonderlijke inlichtingendiensten. Op zijn verzoek deden de chefs van staven onderzoek naar “de efficiency van hun Inlichtingdienst” - een formulering die indicatief is voor het feit dat de chefs van staven de diensten inderdaad als ‘hun’ diensten zagen. De conclusie van dit onderzoek luidde dat door “de intensieve en goede samenwerking in het *Interservice Comité II*” doublures “zeer bepaald” werden voorkomen²⁹⁸.

Het lijkt erop dat Staf zich door de conclusie en de daaraan ten grondslag liggende argumenten niet geheel heeft laten overtuigen. In elk geval gaf hij kennis van zijn voornemen, een coördinator aan te stellen teneinde in staat te zijn “ten aanzien van de veiligheidsdiensten [de veiligheidscomponenten van de drie militaire inlichtingendiensten] meer gecoördineerd op te treden”. In de discussie hierover in het Comité Verenigde Chefs van Staven is de weerzin te proeven tegen dit voornemen. De chef van de generale staf bijvoorbeeld sprak als zijn mening uit, “dat in feite de coördinator, zodra hij zijn zin niet krijgt, naar de Minister kan gaan om zijn plannen toch tot uitvoering te kunnen brengen”. Besloten werd dan ook “de Minister van Oorlog [te] verzoeken terug te komen op de instelling van de coördinator”²⁹⁹. Waarschijnlijk heeft minister Staf vervolgens deze kwestie tijdelijk laten rusten om enkele jaren later bij de vervanging van de *Commissie van Coördinatie* door

een voor de gehele intelligence community optredende *Coördinator* toch zijn voornemen te realiseren. In een brief aan de leden van de ministerraad had minister-president Drees laten weten dat “de coördinatie van de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten nog steeds te wensen overlaat”. Bovendien, aldus Drees, heeft “onze ambtgenoot van Oorlog en van Marine (...) binnen de militaire sfeer eveneens behoefte aan een betere coördinatie tussen de drie militaire Inlichtingendiensten van Marine, Leger en Luchtmacht. Hij heeft derhalve het plan opgevat om te dien einde een coördinator van deze drie militaire Inlichtingendiensten te benoemen, die een zekere bevelsbevoegdheid over de diensten zal krijgen”. Van die “zekere bevelsbevoegdheid” is, voor zover valt na te gaan, nooit iets terecht gekomen. Wel was in de “Instructie voor de coördinator van de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten” een artikel 5 opgenomen dat bepaalde dat deze functionaris tevens was belast met de “functie van coördinator van de inlichtingendiensten der krijgsmachtonderdelen”. Artikel 5 bepaalde verder dat deze functie een militaire functie was, en dat de Coördinator voor het specifiek militaire deel van zijn taak verantwoordelijk zou zijn aan de minister van Oorlog en van Marine³⁰⁰.

Mogelijk dankzij het feit dat de eerste Coördinator, F.J. Kist, een gepensioneerd vice-admiraal was - bij de hoofden van de militaire inlichtingendiensten “bestond enige angst voor de mogelijkheid dat een burger de functie (...) zou kunnen krijgen”³⁰¹ - lijkt deze constructie een aantal jaren bevredigend te hebben gewerkt. In de jaren zeventig echter leidde een reeks externe en Defensie-interne ontwikkelingen ertoe dat de positie van de drie afzonderlijke militaire inlichtingendiensten eens te meer in discussie kwam - ontwikkelingen die in toenemende intensiteit te maken hadden met coördinatie zowel op inlichtingen- als op veiligheidsgebied, en die uiteindelijk uitmondde in de door het parlement afgedwongen integratie tot één MID.

In 1970 werd de *Buitenlandse Inlichtingendienst* opgeheven, waarna per 1 januari 1971 de *Inlichtingendienst Buitenland* onder de minister van Defensie kwam te ressorteren, waarmee deze de politieke verantwoordelijkheid voor vier afzonderlijke inlichtingendiensten kreeg te dragen. Kritiek van de Raad van State maar ook vanuit de politiek op deze ‘machtsconcentratie’ bij Defensie leidde ertoe dat de *Inlichtingendienst Buitenland* werd teruggebracht onder de verantwoordelijkheid van de minister van Algemene Zaken. Daartoe was een wijziging van het desbetreffende Koninklijk Besluit nodig, een gelegenheid die werd aangegrepen om tegemoet te komen aan de uitdrukkelijke wens van het parlement om dit Koninklijk Besluit van 5 augustus 1972 openbaar te maken. Zoals eerder in dit hoofdstuk betoogd, vormde dit KB het sluitstuk van een ontwikkeling waarin de militaire inlichtingendiensten zich hadden ontwikkeld tot diensten van de bevelhebbers. Het is echter aannemelijk dat hetzelfde KB, dat voor de drie militaire inlichtingendiensten per krijgsmachtdeel identieke taken formuleerde, tegelijkertijd opnieuw kritische vragen losmaakte over het nut en de noodzaak van het bestaan van drie afzonderlijke diensten.

Begin 1972 had het er nog op geleken dat de bestaande situatie nog lang gecontinueerd zou worden. In januari van dat jaar verscheen een rapport van het organisatiebureau Bakkenist, Spits & Co inzake de samenwerking van de krijgsmachtde-

len, met een deelrapport Inlichtingen en Veiligheid. Dit deelrapport concludeerde dat “centralisatie van de militaire inlichtingendiensten in het kader van de huidige defensiestructuur (...) een moeilijk te realiseren zaak [is]”. Ook bij wijziging in die structuur, aldus het rapport, “mogen van samenvoeging geen van belang zijnde besparingen op personeel verwacht worden”. Het rapport schetste de dubbelfuncties van de hoofden van de drie diensten die tevens fungeerden als hoofden van de secties Inlichtingen en Veiligheid van de respectieve krijgsmachtdeel-staven. Opheffen van deze personele unies, aldus nog steeds het rapport, “zou een zinvol geachte combinatie van activiteiten doorbreken”³⁰². Een rapport kortom dat althans wat de inlichtingendiensten betreft een voortzetting van de status quo billijkte zo niet aanmoedigde.

Van de in mei 1973 aangetreden minister van Defensie H. Vredeling, vanuit de krijgsmacht zelf, maar ook van buiten Defensie kwamen niettemin andere signalen. De voorzitter van de Algemene Rekenkamer, H. Peschar, sneed in zijn controleverslag over de geheime uitgaven over het dienstjaar 1972 het bestaan van drie militaire inlichtingen aan. Hij liet de minister van Defensie weten dat hij twijfelde aan “de wenselijkheid van het instandhouden van drie afzonderlijke militaire inlichtingendiensten”. Graag zou Peschar de argumenten en overwegingen vernemen “die een voortzetting van de huidige situatie gewenst doet zijn”. Als om zeker te zijn dat hij niet verkeerd begrepen zou worden voegde hij er nog aan toe, dat hij ook graag zou vernemen wat de “voor- en nadelen van het beschikken over slechts één dienst” zouden zijn³⁰³.

In zijn antwoord wees Vredeling op de conclusie van het bureau Bakkenist, Spits & Co. zoals hierboven weergegeven. Hij voegde daaraan echter een alinea toe waarin hij voor de toekomst zijn opties open hield. Hij wees op het bestaan van plannen de topstructuur van Defensie te reorganiseren en daarin een Chef van de Defensiestaf op te nemen. In dat kader, aldus de minister, wordt op het niveau van de chefs van staven “de toekomstige positie van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten overwogen”. Afhankelijk van de uitkomst van die overwegingen, zo besloot hij, lag het in de bedoeling het Interservice Comité II op te dragen “de samenwerking c.q. de samenvoeging van deze diensten” nader te bezien³⁰⁴.

Waarschijnlijk heeft Vredeling de interventie van zijn partijgenoot Peschar als een steun in de rug ervaren. Zelf had hij namelijk al eerder, kort na zijn aantreden als minister, dezelfde vragen gesteld en naar het lijkt voor zichzelf ook al beantwoord. Bovendien kreeg hij steun van de chef van de luchtmachtstaf die de geesten in het Comité Verenigde Chefs van Staven rijp trachtte te maken voor de samenvoeging van de drie diensten.

Laatstgenoemde pleitte bij zijn collega's voor samenvoeging van de diensten tot één inlichtingendienst onder eenhoofdige leiding. In tegenstelling tot NAVO-partners in de centrale sector, zo luidde zijn betoog, heeft Nederland drie aparte inlichtingendiensten. Deze versnippering achtte hij “niet passend in het huidige streven naar centralisatie en zo groot mogelijke integratie binnen het [Nederlandse] defensie-apparaat”. De beoogde krijgsmachtinlichtingendienst onder eenhoofdige leiding zou in zijn ogen een aantal voordelen bieden boven de vigerende situatie, zoals daar waren:

- een betere coördinatie van adviezen aan de Defensietop,
- betere relatie met buitenlandse zusterdiensten,
- een beter benutten van inlichtingenbronnen,
- centrale verwerking en exploitatie van gegevens,
- uniforme normstelling op het gebied van contra-inlichtingen,
- een centraal veiligheidsbeleid.

De chef van de luchtmachtstaf zag wel in, dat per krijgsmachtdeel een beperkte inlichtingencapaciteit zou moeten blijven ten behoeve van de interne beleidsvorming, maar afgezien daarvan stelde hij voor zich te beraden over samenvoeging van de diensten en het Interservice Comité II (zoals bekend bestaande uit de hoofden van de drie diensten) op te dragen deze optie te onderzoeken³⁰⁵.

Hoezeer de kwestie op dat moment de gemoederen bezig hield blijkt uit de omstandigheid dat dezelfde hoofden van de drie diensten vrijwel tegelijkertijd hierover een nota ontvingen van de voorzitter van het Comité Verenigde Chefs van Staven. Daarin werd hen gevraagd te antwoorden op twee specifieke vragen van de minister: wat zouden de consequenties zijn van het in werking treden van het nieuwe Koninklijk Besluit van augustus 1972, en - vooral - waarom was er voor ieder krijgsmachtdeel een afzonderlijke inlichtingendienst nodig³⁰⁶. Nu kwamen de conclusies van het rapport van Bakkenist, Spits & Co. uitstekend van pas. Het al gememoreerde antwoord dat de voorzitter van de Algemene Rekenkamer eind december 1973 zou ontvangen was woordelijk gelijk aan het antwoord dat de voorzitter van het CVCS de departementsleiding medio augustus van dat jaar toezond. Opmerkelijk is wel, dat Vredeling enkele maanden later in zijn antwoord aan Peschar de slotzin wegliet waarin werd uitgesproken dat “volledige samenvoeging (...) gezien het verschillende en gespecialiseerde karakter van de werkzaamheden - niet in absolute zin realiseerbaar [lijkt] te zijn”³⁰⁷.

Hiermee waren de toon gezet en de argumenten aangedragen voor een discussie die zich over een reeks van jaren op verschillende niveaus en in verschillende gremia zou afspelen. De belangrijkste daarvan waren het hierboven al genoemde *Comité Verenigde Chefs van Staven* en het *Interservice Comité II*. In beide overlegorganen bleek het pleidooi voor integratie van de diensten op grote weerstand te stuiten. De tegenstanders haalden alles uit de kast om af te wenden hetgeen zij kennelijk zagen als een aantasting van hun autonomie. De eerste jaren waarin de discussie zich voortsleepte was het voornaamste argument om de zaken te laten zoals ze waren, naast de conclusie van Bakkenist, Spits & Co., de omstandigheid dat de nieuwe topstructuur van de defensie-organisatie nog niet bekend, laat staan gerealiseerd was.

Nadat in december 1976 die topstructuur eindelijk was vastgesteld, verplaatste de discussie zich.

Zoals in het vorig hoofdstuk vermeld, maakte van de nieuwe topstructuur een nieuw element deel uit dat op zichzelf al gezien kon worden als een poging de autonomie van de bevelhebbers aan te tasten, de *defensiestaf*. De chef daarvan, de luchtmachtgeneraal A.J.W. Wijting, was al eind 1973 aangetrokken om deze defensiestaf voor te bereiden en vorm te geven. Tegelijkertijd was hij voorzitter geworden van het Comité Verenigde Chefs van Staven, in welk college hij de inte-

gratie van de diensten vrijwel direct aan de orde had gesteld. Indien het Wijtings bedoeling zou zijn geweest een daaruit resulterende dienst onder eenhoofdige leiding 'op te hangen' aan de defensiestaf, werd hij daarin door zijn collega's in het Comité Verenigde Chefs van Staven vakkundig afgestopt. Uiteindelijk moest Wijting genoegen nemen met een klein 'inlichtingen element' in zijn staf, dat de benaming *Sectie Inlichtingen Defensiestaf* (SIDS) kreeg. Vanaf dat moment ging de discussie over de taak, de plaats in de organisatie en de bevoegdheden van het hoofd van de Sectie Inlichtingen Defensiestaf. In het vorige hoofdstuk is al aan de orde geweest dat de hoofden van de militaire inlichtingendiensten er mordicus tegen waren dat hoofd SIDS als vertegenwoordiger van Defensie zitting zou krijgen in de commissie-Van Eijkern die de door de Kamer gewenste Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten moest voorbereiden. Interventie van minister Vredeling leidde ertoe dat het hoofd SIDS uiteindelijk toch zijn plaats in de genoemde commissie kon innemen³⁰⁸.

Niet alleen voor de hoofden van de drie militaire diensten, maar ook voor de Coördinator vormde het hoofd SIDS kennelijk een bedreiging. Een coördinerende rol van deze functionaris ten opzichte van de drie diensten wees hij krachtig van de hand, met de al eerder genoemde instructie van 1956 als voornaamste argument³⁰⁹. Ook verzette de Coördinator zich - overigens tevergeefs³¹⁰ - tegen een plaats voor het hoofd SIDS in het CVIN³¹¹.

Integratie, zoveel was wel duidelijk, zat er voorlopig niet in, zo het er al van zou komen. Coördinatie bleef het parool. Het *Interservice Comité II* werd vervangen door het *Interservice Comité Inlichtingen* (ICI) dat onder leiding van het hoofd SIDS tot taak kreeg "het coördineren van activiteiten van de krijgsmachtdeelstaven binnen het functiegebied *inlichtingen*"³¹². Het ICI bestond, behalve uit H.SIDS, uit het hoofd van de Afdeling Inlichtingen van de Marinestaf, het hoofd van de Afdeling Inlichtingen en Veiligheid van de Landmachtstaf en uit het hoofd van de Afdeling Inlichtingen en Veiligheid van de Luchtmachtstaf. Het ressorteerde echter niet onder de chef defensiestaf, maar onder het *Comité Chefs van Staven/Bevelhebbers* (COCSB), de opvolger van het Comité Verenigde Chefs van Staven.

Daarmee was echter nog niet de coördinatie binnen het functiegebied veiligheid geregeld, een knelpunt dat werd signaleerd door het *Interservice Comité Inlichtingen* in een studie van eind 1979³¹³. De studie deed de aanbeveling, aan de taak van de Sectie Inlichtingen Defensiestaf ook het functiegebied veiligheid toe te voegen, waarna de sectie omgedoopt zou kunnen worden tot *Afdeling Inlichtingen en Veiligheid* van de defensiestaf (AIV-DS). Samen met de drie hoofden van de Afdelingen Inlichtingen en Veiligheid van de staven van de krijgsmachtdelen (wier 'andere pet' zoals bekend die van hoofd van de respectieve militaire inlichtingen-diensten was) vormde het hoofd van de AIV-DS het *Interservice Comité Inlichtingen en Veiligheid* (ICIV). De hoofden van de diensten waakten er echter wel voor, dat de voorzitter van het ICIV (geen diensthoofd!) naar buiten zou gaan optreden namens de diensten³¹⁴. Daar inmiddels de plaatsvervangend secretaris-generaal het beleid in veiligheidszaken aan zich had getrokken³¹⁵ werd in mei 1984 door de minister van Defensie een Beleidscomité Veiligheid Defensie

(BCVD) ingesteld, waarvan de secretaris-generaal het voorzitterschap ging vervullen en waarin ook de voorzitter van het ICIV zitting kreeg³¹⁶. Daarmee werd een coördinatie bereikt van de coördinerende instanties van departement en krijgsmacht op het gebied veiligheid.

Terwijl zoals hierboven aangegeven de coördinerende instanties over elkaar heen buitelden, alles liever dan integratie, had tijdens de behandeling van het ontwerp van Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten de Tweede Kamer al de koers bepaald op integratie van de drie diensten tot één Militaire Inlichtingendienst. In hoofdstuk I is beschreven hoe dit resulteerde in de instelling van de MID per 1 januari 1987 - niet het begin van het einde, maar hooguit het einde van het begin van het moeizame en langdurige proces van werkelijke integratie. Aan het eind van dit hoofdstuk kan geconstateerd worden dat de MID zoals die na de reorganisatie op basis van het DOI-rapport er waarschijnlijk zal uitzien, in grote trekken overeenkomt met de centrale militaire inlichtingendienst zoals Fabius in 1921 in de Militaire Spectator had bepleit.

HOOFDSTUK III, MINISTERIËLE VERANTWOORDELIJKHEID EN PARLEMENTAIRE CONTROLE

Anders dan bij de Buitenlandse Inlichtingendienst/Inlichtingendienst Buitenland wel het geval was, is er nimmer discussie geweest over de vraag welke minister de politieke verantwoordelijkheid had te dragen voor de militaire inlichtingendienst(en). Vanaf de oprichting van GS III waren dat als vanzelfsprekend de minister van Oorlog, respectievelijk van Defensie, van Oorlog en Marine en tenslotte vanaf 1959 wederom de minister van Defensie (zie Bijlage IV). De proliferatie van militaire inlichtingendiensten na de Tweede Wereldoorlog en de ontwikkeling van die diensten in een bepaalde periode tot bevelhebbersdiensten doet daaraan niet af.

Hoewel al in 1952 de Tweede Kamer een Vaste Commissie voor de Binnenlandse Veiligheidsdienst instelde, was het pas op 22 september 1966 dat de scope van deze commissie werd verbreed en de naam werd veranderd in Vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten³¹⁷. In de loop van de tijd is deze commissie ook aan de handel en wandel van de militaire diensten aandacht gaan besteden, zoals bij het onderzoek naar de Nederlandse militaire missie in Suriname. Daarover discussieerde de Vaste Commissie vervolgens met de Kamer³¹⁸. Overigens kwamen zaken als organisatie en werkwijze van de militaire diensten ook zonder tussenkomst van de Vaste Commissie in de Tweede Kamer aan de orde, zoals bleek uit de behandeling van het ontwerp van Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten en uit het meer recente debat over de archieven van de MID en zijn rechtsvoorgangers³¹⁹.

Vermelding verdient tenslotte dat het (nieuwe) ontwerp van Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten dat thans bij het parlement in behandeling is, voorziet in de instelling van een commissie van toezicht betreffende de inlichtingen- en veiligheidsdiensten, die belast zal worden met het toezicht op de rechtmatigheid van het handelen van de diensten. Bij inwerkingtreding van de wet zullen dat zijn de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD), respectievelijk de Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (MIVD), thans nog BVD en MID³²⁰.

HOOFDSTUK IV, HANDELINGEN

De hier beschreven handelingen zijn voor het grootste gedeelte handelingen van de MID en zijn taakvoorgangers over de periode 1945 tot heden. Dat betekent dat zij behalve op de MID eveneens betrekking hebben op Sectie G2/G3, de Militaire Inlichtingendienst van de Landmacht/Landmacht Inlichtingendienst ((LA)MID), de Marine Intelligentie Dienst/Marine Inlichtingendienst (MARID), de Luchtmacht Inlichtingendienst (LUID). Daarnaast hebben de handelingen betrekking op de Inlichtingendienst Suriname/Sectie 2 van de Landmacht Suriname/Sectie 2 TRIS en de Sectie Inlichtingen Defensiestaf/Afdeling Inlichtingen en Veiligheid van de Defensiestaf.

Deze diensten opereerden onder verantwoordelijkheid van de minister van Defensie, reden waarom deze als actor is opgevoerd. Verder dient vermeld te worden dat om redenen van overzichtelijkheid als actor steeds de minister van Defensie is vermeld, hoewel de militaire inlichtingendiensten tot 1959 formeel onder twee verschillende departementen (Oorlog en Marine) vielen.

Aan het eind van de handelingenlijst is een aantal handelingen opgenomen die voor de taakuitvoering van de MID van belang zijn geweest, maar die reeds in andere PIVOT-rapporten zijn opgenomen.

1 Beleid

1

<i>Actor</i>	Minister van Defensie
<i>Handeling</i>	Het voorbereiden, (mede-)vaststellen, coördineren en evalueren van het beleid met betrekking tot de taakuitvoering van de militaire inlichtingendiensten
<i>Periode</i>	1945-
<i>Product</i>	Bijvoorbeeld: Bijdragen aan het Nationaal Inlichtingen Behoeften Plan (sinds ±1980); Defensie Inlichtingen- en Veiligheidsbehoefte (DIVB)
<i>Opmerking</i>	Onder deze <i>handeling</i> valt ook: *Het voeren van overleg met andere actoren op het beleidsterrein *Het voorbereiden van een standpunt ter inbrenging in de Ministerraadsvergadering voor beraad en besluitvorming betreffende het beleidsterrein *Het voeren van overleg met/het leveren van bijdragen aan het overleg met het staatshoofd betreffende het beleidsterrein *Het voorbereiden van de Memorie van Toelichting op de Rijksbegroting betreffende het beleidsterrein. Voor verdere handelingen met betrekking tot de begroting van inlichtingen

diensten kan worden verwezen naar het PIVOT-rapport 15: *Per slot van rijksrekening*

*Het toetsen van de uitvoering van het beleid (evaluatie)

*Het leveren van commentaar op recht- en doelmatigheidscontroles van de Algemene Rekenkamer op het beleidsterrein. Voor verdere handelingen met betrekking tot de financiële verantwoording van inlichtingendiensten kan worden verwezen naar het PIVOT-rapport 15: *Per slot van rijksrekening*, handeling 295, 357 en 374.

*het aan een externe adviescommissie verzoeken om advies

*het informeren (voorlichten) van het Kabinet van de Koningin

*het voorbereiden en vaststellen van voorlichtingsbeleid

2

Actor Minister van Defensie
Handeling Het (doen) opstellen van periodieke verslagen omtrent de militaire inlichtingendiensten
Periode 1945-
Product Bijvoorbeeld: Jaarverslagen MID (vanaf 1997)

3

Actor Minister van Defensie
Handeling Het beantwoorden van Kamervragen en het anderszins op verzoek incidenteel informeren van leden van en of commissies uit de Kamers der Staten-Generaal betreffende de militaire inlichtingendiensten
Periode 1945-

4

Actor Minister van Defensie
Handeling Het informeren van de Commissies voor de Verzoekschriften en andere tot onderzoeken van klachten bevoegde commissies van de Kamers der Staten-Generaal, de Nationale Ombudsman en de Inspecteur-Generaal der Krijgsmacht naar aanleiding van klachten over de militaire inlichtingendiensten
Periode 1945-

5

Actor Minister van Defensie
Handeling Het beantwoorden van vragen van individuele burgers, bedrijven en instellingen betreffende de militaire inlichtingendiensten
Periode 1945-

6

<i>Actor</i>	Minister van Defensie
<i>Handeling</i>	Het instellen van raden en commissies van advies op het gebied van de militaire inlichtingendiensten
<i>Periode</i>	1945-
<i>Opmerking</i>	Bijvoorbeeld: Projectgroep Onderzoek Structuur Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten Defensie (POSID).

7

<i>Actor</i>	Minister van Defensie
<i>Handeling</i>	Het (doen) verstrekken van opdrachten tot wetenschappelijk onderzoek ten behoeve van de militaire inlichtingendiensten
<i>Periode</i>	1945-
<i>Product</i>	Bijvoorbeeld: opdrachten aan TNO

8

<i>Actor</i>	Radio Inlichtingen Commissie / Coördinator inlichtingen- en veiligheidsdiensten
<i>Handeling</i>	Het geven van leiding aan samenwerkingsverbanden van inlichtingen- en veiligheidsdiensten op het gebied van radiosignalen
<i>Periode</i>	1955-
<i>Opmerking</i>	In 1956 nam de Coördinator de taak van de RIC over.

2 Organisatie en regelgeving

9

<i>Actor</i>	Minister van Defensie
<i>Handeling</i>	Het (mede) voorbereiden van wetten en overige regelgeving met betrekking tot inlichtingen- en veiligheidsdiensten
<i>Periode</i>	1945-
<i>Product</i>	Bijvoorbeeld: Koninklijk Besluit d.d. 16 februari 1946 (no.1) Koninklijk Besluit d.d. 8 augustus 1949, (no.51) Koninklijk Besluit d.d. 18 november 1970 (no.1) Koninklijk Besluit d.d. 3 augustus 1972, Stb. 437 Wet op de inlichtingen en veiligheidsdiensten d.d. 3 december 1987, Stb. 635 Wet Veiligheidsonderzoeken, Stb. 1996, 525 Ontwerp-wet inlichtingen- en veiligheidsdiensten (in voorbereiding)

10

<i>Actor</i>	Interdepartementale Commissie Wet Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten
<i>Handeling</i>	Het adviseren inzake een wettelijke regeling met betrekking tot de inlichtingen- en veiligheidsdiensten
<i>Periode</i>	1977-1982

11

<i>Actor</i>	Minister van Defensie
<i>Handeling</i>	Het geven van nadere voorschriften omtrent de organisatie, de werkwijze en het beheer van de militaire inlichtingendiensten
<i>Periode</i>	1945-
<i>Grondslag</i>	Koninklijk Besluit Inlichtingen- en veiligheidsdiensten 1972, Stb. 437, art. IV, 5 Wet op de Inlichtingen- en veiligheidsdiensten 1987, art. 19

12

<i>Actor</i>	Minister van Defensie
<i>Handeling</i>	Het instellen, wijzigen en opheffen van organisatie-onderdelen van de militaire inlichtingendiensten
<i>Periode</i>	1945-
<i>Product</i>	Bijvoorbeeld: Instellingsbeschikkingen; reorganisatiebesluiten, zoals Besluit inzake de militaire inlichtingendienst, 30 juni 1986
<i>Opmerking</i>	Hierbij is inbegrepen het werk van binnen het departement opgerichte projectgroepen ter coördinatie van de diensten, zoals de Projectgroep Onderzoek Structuur Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten Defensie (POSID en taakvoorgangers) en de Projectgroep Militaire Inlichtingen en Veiligheid.

13

<i>Actor</i>	Minister van Defensie
<i>Handeling</i>	Het voor benoeming voordragen van hoofden van militaire inlichtingendiensten
<i>Periode</i>	1945-
<i>Opmerking</i>	De benoeming geschiedt door de Kroon.

14

Actor Minister van Defensie
Handeling Het instellen van coördinerende organen met betrekking tot de militaire inlichtingendiensten
Periode 1945-1987
Opmerking Bijvoorbeeld:
de Sectie Inlichtingen Defensiestaf/Afdeling Inlichtingen en Veiligheid van de Defensiestaf.

15

Actor Minister van Defensie
Handeling Het onderhouden van contacten en samenwerken met buitenlandse zusterdiensten
Periode 1945-
Product Bijvoorbeeld:
“Memorandum of understanding”, samenwerkingsovereenkomst en convenant

16

Actor Minister van Defensie
Handeling Het onderhouden van contacten en samenwerken met binnenlandse zusterdiensten
Periode 1945-
Product Bijvoorbeeld:
Samenwerkingsovereenkomst en convenant

3 Inwinning van inlichtingen

17

Actor Minister van Defensie
Handeling Het opstellen van nadere plannen op het gebied van het inwinnen van inlichtingen
Periode 1945-
Product Jaarlijkse operatieplannen

18

Actor Minister van Defensie
Handeling Het systematisch verwerven van open bron informatie
Periode 1945-

19

Actor Minister van Defensie
Handeling Het werven van informanten en agenten
Periode 1945-
Product Bijvoorbeeld:
“Leads”-dossiers, verslagen benaderingsonderzoeken, afspraken omtrent het functioneren van informanten en agenten ten behoeve van de militaire inlichtingendiensten

20

Actor Minister van Defensie
Handeling Het beheren van operaties van informanten en agenten
Periode 1945-
Product Bijvoorbeeld:
“operatiedossiers”

21

Actor Minister van Defensie
Handeling Het doen verhoren van krijgsgevangenen tijdens militaire acties in Nederlands Nieuw-Guinea
Periode 1958-1962

22

Actor Minister van Defensie
Handeling Het inwinnen van inlichtingen via militaire attachés van bondgenoten en bevriende mogendheden
Periode 1945-

23

Actor Minister van Defensie
Handeling Het inwinnen van inlichtingen via binnen- en buitenlandse zusterdiensten, technische instellingen en (overheids)bedrijven
Periode 1945-

24

Actor Minister van Defensie
Handeling Het instellen van waarnemingsinrichtingen voor de verwerving van verbindingsinlichtingen en technische informatie
Periode 1945-
Opmerking Bijvoorbeeld:
interceptieposten, Wiskundig Centrum.

25

Actor Minister van Defensie
Handeling Het bemannen, financieren en in stand houden van waarnemingsinrichtingen voor de verwerving van verbindingsinlichtingen en technische informatie
Periode 1945-
Opmerking Bijvoorbeeld:
interceptieposten, Wiskundig Centrum.

4 Analyse, bewerking en verspreiding van inlichtingen

26

Actor Minister van Defensie
Handeling Het analyseren en bewerken van inlichtingen
Periode 1945-

27

Actor Minister van Defensie
Handeling Het opstellen van inlichtingenrapporten
Periode 1945-
Product Bijvoorbeeld:
Informatieblad van GIIIA en G2A
Weekoverzichten van GIIIA en G2A
Intelligence reports (INTREP, Supintrep)
Intelligence summary (INTSUM)
Intelligence samenvatting (ISAM, INTSAM)
Gegevens vreemde legers
Beoordeling van de toestand
G2-Publicaties
MID-Publicaties
Jaaroverzichten/Maandoverzichten Sovjetblok.

<i>Opmerking</i>	Afnemers waren: a. de krijgsmachtsonderdelen b. de minister-president c. de vakministers d. zusterdiensten 1. BVD 2. Inlichtingendienst Buitenland 3. buitenlandse zusterdiensten e. Politie instellingen.
------------------	--

5 Beveiliging van het militaire apparaat

28

<i>Actor</i>	Minister van Defensie
<i>Handeling</i>	Het opstellen van instructies voor de beveiliging van ontvangen en verspreide inlichtingen
<i>Periode</i>	1945-

29

<i>Actor</i>	Minister van Defensie
<i>Handeling</i>	Het uitvoeren van aanwijzingen met betrekking de militaire veiligheid
<i>Periode</i>	1945-
<i>Product</i>	Bijvoorbeeld: Circulaires, handboeken, voorschriften e.d.

30

<i>Actor</i>	Minister van Defensie
<i>Handeling</i>	Het adviseren van militaire eenheden met betrekking tot de beveiliging van militaire geheimen en objecten
<i>Periode</i>	1945-

31

<i>Actor</i>	Minister van Defensie
<i>Handeling</i>	Het adviseren van bedrijven met betrekking tot de beveiliging van te leveren militair materieel
<i>Periode</i>	1945-

6 Militaire censuur

36

Actor Minister van Defensie
Handeling Het oprichten van bureaus voor de organisatie van militaire censuur
Periode 1959-
Opmerking Deze *handeling* werd verricht door het Bureau Organisatie Censuurdienst en de Nederlandse Censuurdienst.

37

Actor Minister van Defensie
Handeling Het opstellen van regels en/of instructies voor de onderschepping van correspondentie en de verstoring van radio-uitzendingen en andere vormen van vijandelijke contacten
Periode 1962-
Opmerking Deze *handeling* werd verricht door de Nederlandse Censuurdienst.

38

Actor PTT
Handeling Het verlenen van bijstand aan de militaire inlichtingendiensten bij de uitoefening van de censuurtaak
Periode 1962-

<i>Actor</i>	Minister van Defensie
<i>Handeling</i>	Het verrichten van veiligheids- en antecedentenonderzoeken
<i>Periode</i>	1945-
<i>Grondslag</i>	Vanaf 1996: Wet veiligheidsonderzoeken Stb. 1996, 525
<i>Product</i>	Bijvoorbeeld: (Intrekken of weigeren van) Verklaring van geen bezwaar
<i>Opmerking</i>	Het betreft hier: het verrichten van veiligheidsonderzoeken naar personen, werkzaam op vertrouwensfuncties binnen het ministerie van Defensie (sollicitanten en zittend personeel - hernieuwde veiligheidsonderzoeken - en veiligheidsonderzoeken in het kader van toegang tot militaire installaties) op grond van de Wet veiligheidsonderzoeken; en (tot 1987) het verrichten van antecedentenonderzoeken naar niet-vertrouwensfunctionarissen.

<i>Actor</i>	Minister van Defensie
<i>Handeling</i>	Het inwinnen van inlichtingen omtrent activiteiten van buitenlandse militaire inlichtingendiensten
<i>Periode</i>	1945-
<i>Opmerking</i>	De gegevens die voortkomen uit deze <i>handeling</i> kunnen later in de vorm van al dan niet periodieke rapportages worden verspreid. Zie hiervoor <i>handeling 27</i> .

<i>Actor</i>	Minister van Defensie
<i>Handeling</i>	Het inwinnen en registreren van inlichtingen inzake activiteiten gericht tegen de veiligheid en paraatheid van de krijgsmacht
<i>Periode</i>	1945-
<i>Opmerking</i>	Te denken valt aan activiteiten van terroristische of antimilitaristische groeperingen. De gegevens die voortkomen uit deze <i>handeling</i> kunnen later in de vorm van al dan niet periodieke rapportages worden verspreid. Zie hiervoor <i>handeling 27</i> .

<i>Actor</i>	Minister van Defensie
<i>Handeling</i>	Het inwinnen van inlichtingen inzake het "moreel van de troep"
<i>Periode</i>	1945-1987
<i>Opmerking</i>	De gegevens die voortkomen uit deze <i>handeling</i> kunnen later in de vorm van al dan niet periodieke rapportages worden verspreid. Zie hiervoor <i>handeling 27</i> .

6 Militaire censuur

36

Actor Minister van Defensie
Handeling Het oprichten van bureaus voor de organisatie van militaire censuur
Periode 1959-
Opmerking Deze *handeling* werd verricht door het Bureau Organisatie Censuurdienst en de Nederlandse Censuurdienst.

37

Actor Minister van Defensie
Handeling Het opstellen van regels en/of instructies voor de onderschepping van correspondentie en de verstoring van radio-uitzendingen en andere vormen van vijandelijke contacten
Periode 1962-
Opmerking Deze *handeling* werd verricht door de Nederlandse Censuurdienst.

38

Actor PTT
Handeling Het verlenen van bijstand aan de militaire inlichtingendiensten bij de uitoefening van de censuurtaak
Periode 1962-

Handelingen in andere PIVOT-rapporten

Ook in andere PIVOT-rapporten zijn handelingen opgenomen die binnen het taakveld van de MID worden uitgevoerd. Terwille van de volledigheid worden deze hieronder weergegeven met het handelingnummer in het betreffende rapport. Het betreft de volgende rapporten:

D. Engelen, *Inlichtingendienst Buitenland*. Een institutioneel onderzoek naar de Buitenlandse Inlichtingendienst/Inlichtingendienst Buitenland (1946-1996), PIVOT-rapport nr. 30, 's-Gravenhage 1996.

A.D.M. Bakker, e.a., *Te land, ter zee en in de lucht*. Een institutioneel onderzoek naar taken en handelingen op het beleidsterrein militaire operatiën van het ministerie van Defensie en voorgangers (1945-1993), PIVOT-rapport nr. 50, 's-Gravenhage 1998.

Inlichtingendienst Buitenland

(19)

Actor Overlegkader verwerking
Handeling Het rapporteren omtrent samenwerking van inlichtingendiensten bij het uitbrengen van rapportages aan afnemers
Periode 1980-

(20)

Actor Commissie van Coördinatie Inlichtingen en Veiligheidsdiensten
Handeling Het coördineren van de activiteiten van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten
Periode 1949-1956

(21)

Actor Coördinator inlichtingen en veiligheidsdiensten
Handeling Het coördineren van de activiteiten van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten
Periode 1956-

(22)

Actor Ministeriële Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten (MICIV)
Handeling Het formuleren van het algemeen beleid alsmede het coördineren van de activiteiten van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten
Periode 1976-

(23)

Actor Comité Verenigde Inlichtingendiensten Nederland
Handeling Het voorbereiden van MICIV-vergaderingen
Periode 1957-

(24)

Actor Comité Verenigde Inlichtingendiensten Nederland
Handeling Het zorgen voor een doelmatige taakverdeling van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten
Periode 1957-

(25)

Actor Comité Verenigde Inlichtingendiensten Nederland
Handeling Het zorgen voor samenvattende rapportages aan de regering inzake de inlichtingen- en veiligheidsdiensten
Periode 1957-

Militaire operatiën

(119)

Actor Nationale Verbindingsbeveiligingsraad
Handeling Het ontwikkelen van cryptografische codes
Periode 1960-

(120)

Actor Nationale Verbindingsbeveiligingsraad
Handeling Het adviseren van de minister van Defensie op het gebied van militaire verbindingen en communicatie
Periode 1960-

(121)

Actor Nationale Telecommunicatieraad
Handeling Het adviseren van de minister van Defensie op het gebied van militaire verbindingen en communicatie
Periode 1960-

(122)

Actor Vakminister
Handeling Het (mede) voorbereiden en vaststellen van machtigingen, aanwijzingen, richtlijnen en voorschriften voor de uitvoering van het beleid op het gebied van militaire inlichtingen en veiligheid bij de krijgsmachtdelen, in overleg met de minister van Defensie
Periode 1972-

(123)

Actor Coördinator inlichtingen en veiligheidsdiensten
Handeling Het nemen van maatregelen inzake het coördineren van de militaire inlichtingen- en veiligheidsdiensten
Periode 1956-1987

(126)

Actor Burgerlijk rijksoverheidsorgaan, overheidsdienst of ambtenaar
Handeling Het al dan niet op verzoek verstrekken van gegevens die relevant zijn voor taken en werkzaamheden op het gebied van militaire inlichtingen en veiligheid aan de Minister van Defensie (hoofd militaire inlichtingendienst)
Periode 1945-

(158)

Actor Minister van Defensie
Handeling Het debriefen van eenheden tijdens en na de uitvoering van internationale vredesoperaties in het geval er een militaire bijdrage is geleverd
Periode 1945-

(159)

Actor Minister van Defensie
Handeling Het debriefen van eenheden tijdens en na de uitvoering van internationale vredesoperaties in het geval dat geen militaire bijdrage is geleverd
Periode 1945-

BIJLAGE I, DE BUITENLANDSE RELATIES VAN DE MID

De MID onderhoudt relaties met (onderdelen van) de staven van de NAVO, alsmede bilaterale relaties met een reeks militaire diensten van landen die tot de NAVO behoren. Daarnaast onderhoudt de MID contacten met de diensten van een aantal niet tot de NAVO behorende landen, waarbij het niveau en de intensiteit van de relatie per land kan verschillen. Het gaat hierbij om de volgende landen (deze lijst stamt uit november 1998):

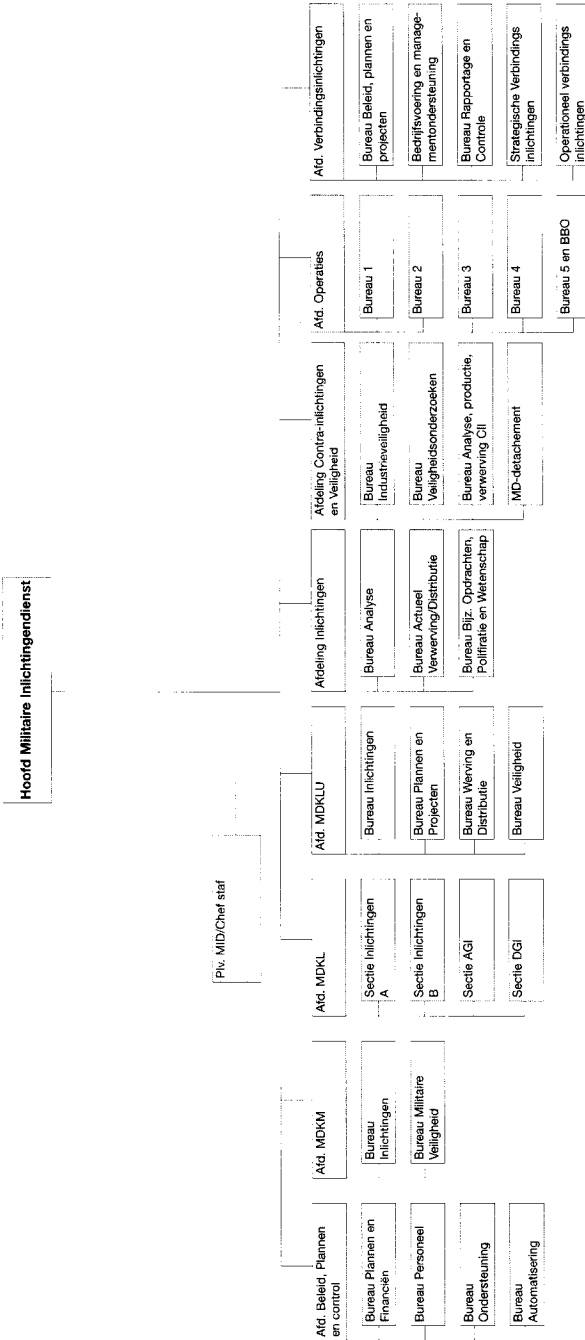
Albanië, Australië,
Brazilië, Bulgarije
Chili
Egypte, Estland
Finland
Hongarije
India, Indonesië, Israël
Japan
Koeweit
Maleisië, Marokko
Nieuw Zeeland
Oekraïne, Oostenrijk
Pakistan, Polen
Qatar
Roemenië
Singapore, Slovenië, Slowakije
Verenigde Arabische Emiraten, Venezuela
Zweden, Zuid-Afrika, Zuid-Korea, Zwitserland

BIJLAGE II, NEDERLANDSE MILITAIRE ATTACHÉS

Het ministerie van Defensie heeft militaire attachés geaccrediteerd in de volgende hoofdsteden (de lijst stamt uit november 1998):

Abu Dhabi (tevens voor Saoedi-Arabië, Oman, Qatar, Koeweit en Bahrein)
Ankara,
Athene
Belgrado (tevens voor Bulgarije)
Boedapest (tevens voor Oostenrijk)
Boekarest
Bonn (tevens voor Zwitserland en Luxemburg)
Cairo (tevens voor Tunesië)
Damascus (tevens voor Iran, Jordanië en Libanon)
Jakarta (tevens voor Singapore en Maleisië)
Kiev
Kopenhagen (tevens voor de Baltische staten)
Londen (tevens voor Portugal en Ierland)
Madrid (tevens voor Marokko)
Moskou (tevens voor Belarus)
Oslo (tevens voor Zweden en Finland)
Ottawa
Paramaribo (tevens voor Guyana en Brazilië)
Parijs
Praag (tevens voor Slowakije)
Rome (tevens voor Cyprus)
Tel Aviv
Warschau (tevens voor Oekraïne)
Washington
New York (PV Verenigde Naties)
Wenen (CVSE)

BIJLAGE III, ORGANISATIESCHEMA MID 1997

BIJLAGE I, DE BUITENLANDSE RELATIES VAN DE MID

De MID onderhoudt relaties met (onderdelen van) de staven van de NAVO, alsmede bilaterale relaties met een reeks militaire diensten van landen die tot de NAVO behoren. Daarnaast onderhoudt de MID contacten met de diensten van een aantal niet tot de NAVO behorende landen, waarbij het niveau en de intensiteit van de relatie per land kan verschillen. Het gaat hierbij om de volgende landen (deze lijst stamt uit november 1998):

Albanië, Australië,
Brazilië, Bulgarije
Chili
Egypte, Estland
Finland
Hongarije
India, Indonesië, Israël
Japan
Koeweit
Maleisië, Marokko
Nieuw Zeeland
Oekraïne, Oostenrijk
Pakistan, Polen
Qatar
Roemenië
Singapore, Slovenië, Slowakije
Verenigde Arabische Emiraten, Venezuela
Zweden, Zuid-Afrika, Zuid-Korea, Zwitserland

BIJLAGE V, DE VOOR DE DIENSTEN VERANTWOORDELIJKE MINISTERS

Ministers van Oorlog

04.01.1911 - 29.08.1913	H. Colijn
29.08.1913 - 15.05.1917	N. Bosboom
15.05.1917 - 15.06.1917	J.J. Rambonnet (a.i.)
15.06.1917 - 09.09.1918	Jhr. mr. B.C. de Jonge
09.09.1918 - 05.01.1920	Jhr. mr. G.A.A. Alting von Geusau
05.01.1920 - 31.03.1920	Jhr. mr. Ch. J.M. Ruys de Beerenbrouck (a.i.)
31.03.1920 - 28.07.1921	W.F. Pop
28.07.1921 - 04.08.1925	J.J.C. van Dijk
04.08.1925 - 08.03.1926	J.M.J.H. Lambooy
08.03.1926 - 24.04.1926	L.A. van Royen
24.04.1926 - 01.09.1928	J.M.J.H. Lambooy

Ministers van Defensie

01.09.1928 - 10.08.1929	J.M.J.H. Lambooy
10.08.1929 - 02.09.1935	Mr. Dr. L.N. Deckers
02.09.1935 - 24.06.1937	Dr. H. Colijn (a.i.)
24.06.1937 - 10.08.1939	Dr. J.J.C. van Dijk
10.08.1939 - 12.06.1941	A.Q.H. Dijkhoorn
12.06.1941 - 27.07.1941	H. van Boeyen (a.i)

Ministers van Oorlog

27.07.1941 - 15.09.1942	H. van Boeyen (a.i.)
15.09.1942 - 23-02.1945	Jhr. Ir. O.C.A. van Lidth de Jeude
23.02.1945 - 04.04.1945	J.M. de Booy (a.i.)
04.04.1945 - 24.06.1945	Prof. Dr. J.E. de Quay
24.06.1945 - 03.07.1946	Mr. J. Meynen
03.07.1946 - 07.08.1948	A.H.J.L. Fievez
07.08.1948 - 16.10.1950	Mr. W.F. Schokking
16.10.1950 - 15.03.1951	Mr. H.L. s'Jacob
15.03.1951 - 19.05.1959	Ir. C. Staf

Ministers van Marine

14.05.1912 - 29.08.1913	H. Colijn (a.i.)
29.08.1913 - 28.06.1918	J.J. Rambonnet
28.06.1918 - 09.09.1918	Jhr.Mr. B.C. de Jonge (a.i.)
09.09.1918 - 16.09.1918	Jhr. G.A.A. Alting von Geusau (a.i.)
16.09.1918 - 20.02.1919	W. Naudin ten Cate
20.02.1919 - 17.04.1919	Jhr.Mr. Ch.J.M. Ruijs de Beerenbrouck (a.i.)

17.04.1919 - 05.01.1920	Mr.H. Bijleveld
05.01.1920 - 31.03.1920	H.A. van IJsselstein (a.i.)
31.03.1920 - 28.07.1921	W.F. Pop
28.07.1921 - 18.09.1922	J.J.C. van Dijk (a.i)
18.09.1922 - 04.08.1925	E.P. Westerveld
04.08.1925 - 08.03.1926	J.M.J.H. Lambooy (a.i.)
08.03.1926 - 24.04.1926	Prof. L.A. van Roijen (a.i.)
24.04.1926 - 01.09.1928	J.M.J.H. Lambooy (a.i.)
27.07.1941 - 23.02.1945	J.T. Furstner
23.02.1945 - 24.06.1945	J.M. de Booy
24.06.1945 - 03.07.1946	J.M. de Booy
03.07.1946 - 07.08.1946	A.H.J.L. Fievez (a.i.)
07.08.1946 - 25.11.1947	J.J.A. Schagen van Leeuwen
25.11.1947 - 07.08.1948	A.H.J.L. Fievez (a.i.)
07.08.1948 - 14.05.1949	Mr. W.F. Schokking (a.i.)
14.05.1949 - 16.10.1950	Mr. W.F. Schokking (tevens Oorlog)
16.10.1950 - 15.03.1951	Mr. H.L. 's Jacob (tevens Oorlog)
15.03.1951 - 02.09.1952	Ir. C. Staf (tevens Oorlog)
02.09.1952 - 13.10.1956	Ir. C. Staf (tevens Oorlog)
13.10.1956 - 22.12.1958	Ir. C. Staf (tevens Oorlog)
22.12.1958 - 19.05.1959	Ir. C. Staf (tevens Oorlog)

Ministers van Defensie

19.05.1959 - 01.08.1959	S.J. van den Bergh
01.08.1959 - 04.09.1959	Prof. Dr. J.E. de Quay (a.i.)
04.09.1959 - 24.07.1963	Ir. S.H. Visser
24.07.1963 - 05.04.1967	P.J.S. de Jong
05.04.1967 - 06.07.1971	W. den Toom
06.07.1971 - 11.05.1973	H.J. de Koster
11.05.1973 - 31.12.1976	Ir. H. Vredeling
31.12.1976 - 19.12.1977	Mr. A. Stemerding
19.12.1977 - 03.03.1978	Dr. R.J.H. Kruisinga
03.03.1978 - 08.03.1978	Drs. J. de Koning (a.i.)
08.03.1978 - 25.08.1980	Mr. W. Scholten
25.08.1980 - 11.09.1981	Drs. P.R.B. de Geus
11.09.1981 - 04.11.1982	Mr. H.A.F.M.O. van Mierlo
04.11.1982 - 14.07.1986	Mr. J. de Rooter
14.07.1986 - 06.09.1988	Dr. W.F. van Eekelen
06.09.1988 - 24.09.1988	Drs. P. Bukman (a.i.)
24.09.1988 - 07.11.1989	Mr. Drs. F. Bolkestein
07.11.1989 - 06.02.1991	A.L. ter Beek
06.02.1991 - 03.03.1991	Drs. J.P. Pronk (a.i.)
03.03.1991 - 22.08.1994	A.L. ter Beek
22.08.1994 - 03.08.1998	Prof. Dr. Ir. J.J.C. Voorhoeve
03.08.1998 - heden	Mr. F.H.G. de Grave

NOTEN

- ¹ W.H. van den Hoek, *De geschiedenis van het Wapen der Koninklijke Marechaussee*, Buren 1990 (2e dr.)
- ² Van den Hoek, *De geschiedenis*, 138
- ³ Algemeen Rijksarchief (ARA), archief Generale Staf (GS), inv.nr. 32
- ⁴ ARA, archief GS, inv.nr. 60
- ⁵ ARA, archief GS, inv.nr. 88
- ⁶ ARA, archief GS, inv.nr. 193
- ⁷ ARA, archief GS, inv.nr. 256
- ⁸ ARA, archief GS, inv.nr. 256
- ⁹ ARA, archief GS, inv.nr. 290
- ¹⁰ H.P. van Tuyll, *The Dutch mobilisation of 1914: reading the enemy's intentions*. Ms Augusta College, Georgia 1996
- ¹¹ C.J.M. Kramers, *De militaire attachés*, in *Mars et Historia*, 1997 nr. 2, 26
- ¹² F.A.C. Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 's-Gravenhage 1993, 231
- ¹³ M.W. Jensen en G. Platje, *De MARID. De Marine Inlichtingendienst van binnenuit belicht*, Den Haag 1997, 15
- ¹⁴ ARA, archief GS, inv.nr. 289
- ¹⁵ *Militaire Spectator*, Jrg. 1914
- ¹⁶ Sectie Militaire Geschiedenis (SMG), dossier 402/19
- ¹⁷ Centraal Archiefdepot Defensie (CAD), geheim archief III LK/IIIe Div., inv.nr. 418
- ¹⁸ SMG, dossier 128/2
- ¹⁹ SMG, collectie Fabius, 448 A
- ²⁰ SMG, dossier 402/19
- ²¹ CAD, III LK/IIIe Div., geheim archief, inv.nr. 414
- ²² CAD, III LK/IIIe Div., geheim archief, inv.nr. 414
- ²³ CAD, III LK/IIIe Div., geheim archief, inv.nr. 415
- ²⁴ Semistatistisch Archief BVD (SSA-BVD), rapport De Meijer, 19
- ²⁵ CAD, III LK/IIIe Div., geheim archief, inv.nr.414
- ²⁶ SMG, collectie Fabius, brief 27 november 1947
- ²⁷ Kluiters, *De Nederlandse*, 231
- ²⁸ Mededeling Bureau Maritieme Historie 31 augustus 1998
- ²⁹ A.J. Vinke, 'De Nederlandse militaire attaché 1907-1923', in *Militaire Spectator* 1989/ 8
- ³⁰ SMG, collectie Fabius, 448A
- ³¹ Vinke, *Militaire Spectator* 1989/ 8, 369
- ³² SMG, dagboek Van Woelderren, aant. 5 okt. 1916
- ³³ SMG, dossier 128/2
- ³⁴ SMG, dossier 128/2
- ³⁵ SMG, collectie Fabius, 448A
- ³⁶ SMG, dossier 128/2
- ³⁷ SMG, collectie Fabius, 448A
- ³⁸ SMG, collectie Fabius, 448A
- ³⁹ SMG, dagboek Van Woelderren, passim
- ⁴⁰ SSA BVD, rapport De Meijer, 16

- 41 SMG, dagboek Van Woeldereren, aantek. 8 februari 1917
- 42 SSA BVD, rapport De Meijer, 16
- 43 SSA BVD, rapport De Meijer, 19
- 44 SSA BVD, rapport De Meijer, 14
- 45 CAD, III LK/IIIe Div., geheim archief, inv.nr. 416
- 46 SMG, dagboek Van Woeldereren, aantek. 19 april 1917
- 47 SSA BVD, rapport De Meijer, 192
- 48 SMG, dagboek Van Woeldereren, aantek. 13 maart 1917
- 49 SSA BVD, collectie De Meijer, rapport Broekhoff 1 mei 1917
- 50 SSA BVD, collectie De Meijer, brief Fabius aan Broekhoff 10 december 1917
- 51 SSA BVD, collectie De Meijer, bericht Broekhoff 24 oktober 1917
- 52 SSA BVD, collectie De Meijer, corresp. Broekhoff
- 53 SMG, dagboek Van Woeldereren, aantek. 13 november 1918
- 54 SMG, dagboek Van Woeldereren, aantek. 5 november 1918
- 55 SSA BVD, collectie De Meijer, corresp. Broekhoff
- 56 SMG, dagboek Van Woeldereren, aantek. 13 november 1918 onder leiding van Fabius
- 57 SSA BVD, collectie De Meijer, corresp. Broekhoff
- 58 SSA BVD, collectie De Meijer, corresp. Broekhoff
- 59 SSA BVD, rapport De Meijer, 147
- 60 D. Engelen, Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst, 's-Gravenhage 1995, 42
- 61 SMG, dagboek Van Woeldereren, aantek. 23 juni resp. 2 en 28 april 1919
- 62 'De inlichtingendienst bij den Generalen Staf', in Militaire Spectator 1921/ 8
- 63 ARA, archief GS, inv.nr. 1559
- 64 CAD, III LK/IIIe Div., geheim archief, inv.nr. 418
- 65 SMG, collectie Fabius, 448A
- 66 SSA BVD, archief BNV, inv.nr. 1054
- 67 W.H. van den Hoek, De geschiedenis etc., 317
- 68 SSA BVD, archief BNV, inv.nr. 161
- 69 CAD, III LK/IIIe Div., geheim archief, inv.nrs 420 en 421
- 70 Vinke, Militaire Spectator, 1989/8
- 71 Ibidem
- 72 ARA, archief GS, inv.nr. 1576
- 73 CAD, staat van dienst G.J. Sas
- 74 ARA, archief GS, inv.nr. 1569
- 75 Parlementaire Enquete Commissie naar het regeringsbeleid 1940-1945 (PEC) Iab, met name de bijlagen
- 76 ARA, archief GS, inv.nr. 1569
- 77 De hiernavolgende samenvatting van het 'Venlo-incident' en de naweeën daarvan is ontleend aan: B.G.J. de Graaff, 'Trefpunt Venlo. Amerikaans-Belgisch-Brits-Frans-Nederlandse spionagesamenwerking ten aanzien van nazi-Duitsland in 1939', in: Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis, deel 15, 1993
- 78 ARA, archief GS, inv.nr. 1559
- 79 ARA, archief GS, inv.nr. 1569
- 80 SSA BVD, B. Vreede, Geheime dienst in oorlogstijd, manuscript z.j., 40
- 81 L. Einthoven, Tegen de stroom in, Apeldoorn 1974, 16
- 82 PEC, 6C, 276

- 83 Beiden aangehaald in Kluiters, De Nederlandse 180
- 84 CAD, MinDef ZG, map 293, nr. 188
- 85 Kluiters, De Nederlandse ,188
- 86 ARA, archief GS, inv.nr. 1576
- 87 Kluiters, De Nederlandse ,179
- 88 Engelen, Geschiedenis, 47-48
- 89 Engelen, Geschiedenis, 42-48
- 90 Kluiters, De Nederlandse , 231-232
- 91 ARA, archief GS, inv.nr. 1585
- 92 ARA, archief GS, inv.nr. 1644
- 93 SSA BVD, collectie De Meijer, corr. Broekhoff
- 94 ARA, archief GS, inv.nr. 1572
- 95 SMG, dagboek Van Woelderens, aantek. 5 mei 1919
- 96 ARA, archief GS, inv.nr. 1569
- 97 SSA BVD, rapport De Meijer, 249
- 98 SSA BVD, collectie De Meijer, corresp. Broekhoff
- 99 SSA BVD, collectie De Meijer, rapport ID Utrecht oktober 1937
- 100 SSA BVD, collectie De Meijer, weekoverzichten ID Amsterdam 1937
- 101 ARA, archief GS, inv.nr. 1574
- 102 ARA, archief GS, inv.nr. 1576
- 103 SMG, doss. 427 - u
- 104 SMG, collectie Fabius, 448 A, brief Fabius 27 november 1947
- 105 Gegevens voor bovenstaand overzicht ontleend aan B. Vreede, Geheime Dienst in oorlogstijd, intern rapport BVD; Kluiters, De Nederlandse, passim; Engelen, Geschiedenis , 50-55
- 106 CAD, archief MVT, Beschikking 6 juli 1942
- 107 CAD, archief MVT, inv.nr. 1576
- 108 CAD, archief MVT, order M.v.O. aan Hoofd BI 5 mei 1943
- 109 CAD, archief MVT, nota HMID aan HMVT 11 juli 1944
- 110 CAD, archief MVT, nota aan Hoofd BI 31 augustus 1944
- 111 Voor ontstaan en geschiedenis van CVD en BID zie Engelen, Geschiedenis en Inlichtingendienst Buitenland, PIVOT-rapport no. 30, 's-Gravenhage 1996
- 112 CAD, archief Min.v.Oorlog Londen, inv.nr. 2715
- 113 CAD, doos Marid 1944-1949, Informatiebladen Mar. Intel. Dienst
- 114 Kluiters, De Nederlandse, 241
- 115 CAD, HKGS/ZG, brief CGS 12 januari 1946
- 116 CAD, archief Chef GS
- 117 CAD, archief MVT, inv.nr. 2715
- 118 Vandaar ook de instelling in Londen van een apart departement van Marine
- 119 CAD, doos Marid 1944-1949, Informatiebladen
- 120 Archief Commandant Zeemacht Nederlands-Indië (CZM-NI), vlp.nr. 462
- 121 Archief CZM-NI, vlp.nr. 462
- 122 Archief CZM-NI, vlp.nr. 845
- 123 Archief CZM-NI, vlp.nr. 462
- 124 CAD, doos Marid 1944-1949
- 125 Archief CZM-NI, vlp.nr. 863
- 126 Aangehaald in: Kluiters/Supplement, 155

- 127 SMG, collectie Schrek, inv.nr. 47
- 128 SMG, collectie Schrek, inv.nr. 53
- 129 Kluiters/Spplement, 162
- 130 Afdeling Militaire Inlichtingendienst/Koninklijke Luchtmacht (AMID/KL), ordner V, tab MID-structuur
- 131 D. Engelen, Inlichtingendienst Buitenland,
- 132 Engelen, Inlichtingendienst Buitenland, 7
- 133 Directie Administratie, Registratie, Informatie van het ministerie van Defensie (DARIC), archief SAZ, doos 1, Instructie HSAZ 22 januari 1951
- 134 DARIC, archief SAZ, doos 2 Geschiedenis SAZ
- 135 AMID/KL/A, ordner V, memo BID
- 136 Archief AMID/KL/A, kast 6, rapport G2 maart 1954
- 137 Jensen en Platje, De MARID, 86-87
- 138 DARIC, archief SAZ, doos 3, Nota HSAZ 23 november 1955
- 139 AMID/KL/A, ordner V, memo BID
- 140 CAD, archief HKGS, doos 13, brief hoofd G3A 23 oktober 1948
- 141 Uitgebreid over Eland en Heinz schrijft S. Meinl, 'Im Mahlstrom des Kalten Krieges', in: W. Krieger und J. Weber (Hg.), Spionage für den Frieden ?, München und Landsberg am Lech 1997
- 142 Engelen, Inlichtingendienst Buitenland, 7
- 143 AMID/KL/A, ordner V, tab SAZ
- 144 DARIC, archief SAZ, doos 1, Instructie HSAZ 12 april 1962
- 145 SMG, collectie Schrek, inv.nr. 66
- 146 SMG, Dagboek Van Woelderen, aantekening 24 juli 1919
- 147 AMID/KL/A, ordner V, tab SAZ
- 148 AMID/KL/A, ordner V, tab SAZ
- 149 SMG, collectie Schrek, inv.nr. 66
- 150 SMG, collectie Schrek, inv.nr. 66
- 151 Kluiters, De Nederlandse, 298
- 152 CAD, archief HKGS, doos 10, st.nr. 28, 25 april 1948
- 153 CAD, archief Chef GS, maandrapportage Sectie GIIB 1947-1949
- 154 Archief CZM-NI, vlp.nr. 462
- 155 Archief CZM-NI, vlp.nr. 462
- 156 Jensen en Platje, De MARID ,244
- 157 Archief CZM-NI, vlp.nr. 845, wijziging regeling MARID 3 maart 1947
- 158 AMID/KL/A, ordner V, tab BID
- 159 Verbaal archief Ministerie van Defensie-Zeer Geheim (MinDef ZG), verslag 7 november 1949
- 160 Verbaal archief MinDef ZG, concept nota aan MP 7 november 1949
- 161 CAD, doos MARID 1944-1949
- 162 SMG, collectie Schrek, inv.nr. 74
- 163 CAD, archief Chef GS
- 164 SMG, collectie Schrek, inv.nr. 70
- 165 CAD, archief HKGS, doos 20, st.nr. 28-5
- 166 Uitgebreid over de ontstaansgeschiedenis van het KB: Engelen, Geschiedenis, IV
- 167 AMID/KL, ordner V, tab MID-structuur
- 168 Koninklijk Besluit van 8 augustus 1949 nr. 51, zoals gewijzigd op 25 augustus 1951
- 169 AMID/KL/A, ordner V, tab SAZ

- 170 SMG, collectie Schrek, inv.nr. 66, Bijlage IA bij nota PCGS 22 juni 1949
- 171 DARIC, archief SAZ, doos 1, overzicht geschiedenis SAZ
- 172 KB no.1 van 18 november 1970
- 173 Engelen, Geschiedenis, 104
- 174 Vermeld in: Kluiters, Supplement, 128
- 175 P.B.R. de Geus, Staatsbelang en Krijgsmacht. De Nederlandse defensie tijdens de Koude Oorlog, Den Haag 1998, 88
- 176 Centrale Archief Selectiedienst (CAS), [archief van de Marine], NP 36-2 Deze aanduiding is een voorlopige. Het archief is in bewerking.
- 177 J. Hoffenaar en B. Schoenmaker, Met de blik naar het Oosten. De Koninklijke Landmacht 1945-1990, Den Haag 1994, 215-222
- 178 Het overzicht S2 TRIS is ontleend aan: Kluiters, Supplement
- 179 Hoffenaar en Schoenmaker, 72
- 180 Archief AMID/KL, rapport Sectie G2, 1 december 1951
- 181 AMID/KL/A, ordner V, tab MID
- 182 Archief CZM-NI, vlp.nr. 462
- 183 AMID/KL/A, ordner V, tab MID
- 184 AMID/KL/A, kast 6, rapport 1 oktober 1964
- 185 CAD, archief OOP/KLU, brief H.L.2, 2 december 1955
- 186 Afdeling Militaire Inlichtingendienst/K/ Koninklijke Marine (AMID/KM), 'moederboek', fiche 7 september 1965
- 187 Handboek Inlichtingen, deel I, Inlichtingen, vastgesteld op 9 september 1959
- 188 DARIC, archief SAZ, doos 1, Instructie CGS voor H.SAZ 12 april 1962
- 189 AMID/KL/A, ordner V, tab BID
- 190 Archief CZM-NI, vlp.nr. 462 Verkorte cursus MARID
- 191 Handboek Inlichtingen KLU, 9 september 1959
- 192 Los stuk De Marine Inlichtingendienst, 1969
- 193 Archief CZM-NI, vlp.nr. 462, Verkorte cursus
- 194 Jensen en Platje, De MARID, 243-244
- 195 AMID/KL/A, ordner V, tab BID
- 196 Verbaal archief MinDef ZG, concept-nota aan MP, 7 november 1949
- 197 Archief AMID/KL/A, kast 10
- 198 Verzameling van verordeningen voor de KM, deel 185, De Marine-Inlichtingendienst
- 199 Organisationschema L2 in Handboek Inlichtingen KLU van 9 september 1959
- 200 AMID/KL/A, ordner V, tab MID
- 201 DARIC, archief StasDef, concept-nota W.H. Fockema Andreae, november 1949
- 202 Engelen, Inlichtingendienst Buitenland; B.G.J. de Graaff en C. Wiebes, Villa Maarheeze. De geschiedenis van de Inlichtingendienst Buitenland, 's-Gravenhage 1998
- 203 Engelen, Inlichtingendienst Buitenland, 19
- 204 AMID/KL/A, ordner V, tab BID
- 205 Archief AMID/KL/A, kast 3
- 206 Wet van 3 december 1987, Stb. 1987, 635
- 207 Voor een overzicht van het centralisatie-proces zie de volgende paragraaf
- 208 AMID/KL/A, ordner V, tab IDB
- 209 CAD, archief MinDef/DJZ, doss.nr. C88/223
- 210 Engelen, Inlichtingendienst Buitenland, 24

- 211 ARA, archief GS, inv.nr. 1644
- 212 Archief censuurdienst, brief OLZ/IIId aan DG PTT, 17 april 1940
- 213 SMG, collectie Schrek, nr. 66
- 214 Verbaal archief MinDef ZG, brief AIV 21 april 1959
- 215 Archief Nederlandse Censuurdienst, ordner Beleidsarchief, Besluit MinDef 7 januari 1960
- 216 Archief Nederlandse Censuurdienst, ordner I, Besluit MinDef 25 april 1962; Oorlogsinstructie voor Inspecteur NCD 19 januari 1961
- 217 Archief Nederlandse Censuurdienst, ordner beleidsarchief, notitie GS Sectie Veiligheid, 11 februari 1971
- 218 Voorzover niet anders vermeld is deze paragraaf gebaseerd op de interne geschiedschrijving op dit gebied (SVIC en AMID/KL/A)
- 219 Verbaal archief MinDef ZG, brief Min. Van Marine 15 februari 1956
- 220 CAD, archief DefStaf/S 82/212, brief Vz COCSB 23 december 1977
- 221 Kluiters, Supplement, 117
- 222 Handboek Inlichtingen KLU, Bijlage D (wijziging juni 1970)
- 223 CAD, archief MarStaf, S157362/C
- 224 Los stuk Marinestaf, nota Hoofd Bureau Inlichtingen Marinestaf, 8 oktober 1957
- 225 AMID/KM, kast plv. Hoofd, ordner rapportage
- 226 Handboek Inlichtingen, 9 september 1959, Bijlage T
- 227 Het CAD bezit een aantal jaargangen ISAMs (1972-1977) in het archief OOP/KLU
- 228 Het archief van AMID/KL/A bevat in enkele stalen kasten exemplaren van de verschillende rapportagevormen die gedurende de *periode* van de Koude Oorlog werden gehanteerd
- 229 Hoffenaar en Schoenmaker, 365-371
- 230 Nota chef landmachtstaf 18 april 1985, bijlage B
- 231 Nota HAIV tvs HMARID 17 april 1985
- 232 Mededeling hoofd bureau veiligheid MID/KM 4 december 1998
- 233 Nota Hoofd Luchtmacht Inlingendienst (HLUID) 18 april 1985
- 234 Beschikking Ministerie van Defensie, 30 juni 1976
- 235 KB van 7 augustus 1965, Stb. 389
- 236 AMID/KL/A, ordner V, tab Oorlogswet
- 237 Nota chef landmachtstaf 18 april 1985
- 238 Engelen, Geschiedenis, 161
- 239 CAD, archief OOP/KLU, ISAM 9 oktober 1972
- 240 CAD, archief OOP/KLU, ISAM 15 april 1976
- 241 Stb. 1988, 11
- 242 Tweede Kamer, vergaderjaar 1974-1975, 5479
- 243 Archief Plaatsvervangend secretaris-generaal van het ministerie van Defensie (PSG), instelling ICWIV 19 augustus 1977
- 244 Archief Defensiestaf, concept Hoofdstuk II - Topstructuur, voor de defensienota, 5 februari 1974
- 245 Archief defensiestaf, verslag CVCS april 1975
- 246 Kluiters, Supplement, 174
- 247 Tweede Kamer, vergaderjaar 1981-1982, 17363, nrs 1-2
- 248 Tweede Kamer, vergaderjaar 1982-1983, 17363, nr. 5
- 249 Tweede Kamer, vergaderjaar 1983-1984, 17363, nrs 6-7 (Memorie van Antwoord)
- 250 Tweede Kamer, vergaderjaar 1984-1985, 17363, nr. 10 (Eindverslag)
- 251 Tweede Kamer, vergaderjaar 1984-1985, 17363, nr. 12 (Nota n.a.v. het Eindverslag)

- 252 Tweede Kamer, vergaderjaar 1985-1986, 17363, nr. 21
- 253 Tweede Kamer, vergaderjaar 1985-1986, 944-958
- 254 Tweede Kamer, vergaderjaar 1985-1986, 1139
- 255 Idem, 1928
- 256 Eerste Kamer, vergaderjaar 1987-1988, 228
- 257 Stb. 1988, 11
- 258 Instellingsbeschikking POSID 12 december 1985, D85/014/52596
- 259 Kluiters, Supplement, 175
- 260 Besluitenlijst 3e verg. POSID, 11 februari 1986, S86/247/606
- 261 Beschouwing Coördinator t.b.v. POSID, 27 februari 1986, S86/247/897
- 262 Besluitenlijst 4e vergadering POSID, 28 februari 1986, S86/247/897
- 263 Eindvoorstel van POSID, 15 april 1986, S86/247/1594
- 264 Nota Minister van Defensie aan Secretaris-Generaal, Chefs van Staven, Coördinator, 30 juni 1986, S86/247/2591
- 265 Besluit inzake de Militaire Inlichtingendienst - bijlage bij nota Ministerie van Defensie, 30 juni 1986, S86/247/2591
- 266 Functiebeschrijving Hoofd MID - idem
- 267 Brief Minister van Defensie aan CDS, DG's en DJZ, 12 januari 1987, S87/247/174
- 268 Tweede Kamer, vergaderjaar 1986-1987, 19 700 hoofdstuk X, nr. 12 (28)
- 269 Tweede Kamer, vergaderjaar 1986-1987, 19 700 hoofdstuk X, nr. 2
- 270 Tweede Kamer, vergaderjaar 1988-1989, 20 800 hoofdstuk X, nr. 2
- 271 Tweede Kamer, vergaderjaar 1988-1989, 20 800 hoofdstuk X, nr. 19
- 272 Tweede Kamer, vergaderjaar 1989-1990, 21 300 hoofdstuk X, nr. 26
- 273 Tweede Kamer, vergaderjaar 1990-1991, 21 800 hoofdstuk X, nr. 20; idem 1991-1992, 22 300 hoofdstuk X, nr. 2 en nr. 17
- 274 Tweede Kamer, vergaderjaar 1992-1993, 22 800 hoofdstuk X, nr. 2
- 275 Tweede Kamer, vergaderjaar 1993-1994, 23 400 hoofdstuk X, nr. 2
- 276 Tweede Kamer, vergaderjaar 1994-1995, 23 900 hoofdstuk X, nr. 2
- 277 Tweede Kamer, vergaderjaar 1995-1996, 24 400 hoofdstuk X, nr. 2
- 278 Eindrapport Militaire Inlichtingen en Veiligheid, aangeboden 29 maart 1995
- 279 Tweede Kamer, vergaderjaar 1997-1998, 25 600 hoofdstuk X, nr. 2
- 280 Wet van 3 december 1987, houdende regels betreffende de inlichtingen- en veiligheidsdiensten (Wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten), Stb. 1987, 635
- 281 Kluiters, Supplement, 214
- 282 Interview HMID 16 februari 1998
- 283 Interview Hoofd Afdeling Operaties 18 februari 1998
- 284 Interview Hoofd Afdeling Inlichtingen 10 februari 1998
- 285 Jaarverslag MID 1997
- 286 Wet van 10 oktober 1996, houdende regelen inzake het verrichten van veiligheidsonderzoeken (Stb 1996, 525)
- 287 Art. 8, lid 2 WVO
- 288 Krachtens de Aanwijzingen voor de beveiliging van staatsgeheimen en vitale onderdelen bij de Rijksdienst (AAR 1989) is de secretaris-generaal van het departement belast met "de algemene zorg voor de beveiliging". De minister van Defensie wees bij beschikking van 25 november 1992 het hoofd van de MID aan als Beveiligingsautoriteit (BA), die namens de SG leiding geeft aan de ontwikkeling en uitvoering van het veiligheidsbeleid (DIS/92/181/3994).

- 289 Het grootste deel van de bovenstaande gegevens is, behalve aan het MID Jaarverslag 1997, ontleend aan een interview met het hoofd van de Afdeling Contra-Inlichtingen en Veiligheid d.d. 18 februari 1998
- 290 Kluiters, De Nederlandse , 167 e.v.; Engelen, Geschiedenis , 98 e.v.; Engelen, Inlichtingen Buitenland, 29 e.v.
- 291 Verbaal archief MinDef ZG, brief MP 11 april 1957
- 292 Ministerie van Algemene Zaken/ KMP, archief Coördinator, inv.nr. 1, Instructie etc. dd 13 februari 1956
- 293 CAD, archief CVCS
- 294 H.A.C. Fabius, De Inlichtingendienst bij den Generalen Staf, in Militaire Spectator 1921, nr. 8
- 295 CAD, archief CVCS, notulen vergadering 22 juni 1949
- 296 CAD, archief CVCS, notulen vergadering 21 april 1950
- 297 AMID/KL/A, ordner V, tab KB-51
- 298 CAD, archief CVCS, notulen vergadering 27 mei 1953
- 299 CAD, archief CVCS, notulen vergaderingen juni 1953
- 300 AZ/KMP, archief Coörd., inv.nr. 1
- 301 AZ/KMP, archief Coörd., inv.nr. 1
- 302 AMID/KL/A, ordner V, tab Bakkenist
- 303 CAD, archief Defensiestaf, doss.nr. DS 74/200/1421, brief Peschar aan MinDef 27 augustus 1973
- 304 CAD, archief Defensiestaf, doss.nr. 74/200/1421, brief Vredeling aan Peschar 27 december 1973
- 305 CAD, archief Marinestaf S 120973, nota CLS aan Vz CVCS 18 juli 1973
- 306 CAD, archief Marinestaf S 120973, nota Vz CVCS aan hoofden MARID, LAMID en LUID 19 juli 1973
- 307 CAD, archief Marinestaf S 120973, nota Vz CVCS aan H.BAB 16 augustus 1973
- 308 CAD, archief Marinestaf S 120973, Vz CVCS aan Vz CVIN 21 mei 1976
- 309 AZ/KMP, archief Coörd., inv.nr. 1, brief Coörd. aan MinDef 11 maart 1976
- 310 MinDef, archief PSG, nota MinDef aan Coörd. 14 maart 1977
- 311 Archief PSG MinDef, nota Coörd. aan Vz CVCS 23 september 1976
- 312 MinDef, archief Defensiestaf, beschikking 1 augustus 1977
- 313 MinDef, archief PSG, studie ICI 13 december 1979
- 314 CAD, archief ICIV S84/003, besluitenlijst 4 april 1984
- 315 CAD, archief CVCS, notulen COCSB 15 oktober 1979
- 316 CAD, archief ICIV, nota CDS aan Vz BCDV 15 juni 1984
- 317 Tweede Kamer, zitting 1966-1967, 50
- 318 Tweede Kamer, zitting 1982-1983, 18031, nr. 1
- 319 Tweede Kamer, vergaderjaar 1997-1998, 25809, nr.3
- 320 Tweede Kamer, vergaderjaar 1997-1998, 25877, nrs. 1-2

PIVOT-publicaties

Brochures:

Van de selectie van papier naar de selectie van handelingen

Een methode voor de vervaardiging van een archiefselectie-instrument uitgaande van het handelen van de overheid

(samenstelling: W.D. Küller; ISBN 90-74442-03-X) 's-Gravenhage, 1992, 1993

Om de kwaliteit van het behoud:

NORMEN 'GOEDE EN GEORDENDE STAAT'

(samenstelling: M. Beekhuis/R.C. Hol; ISBN 90-74442-10-2)

's-Gravenhage, 1993

Handelend optreden

Overheids handelen: modellen, onderzoeksmethoden en toepassingen

(samenstelling: medewerkers PIVOT; ISBN 90-74442-27-7)

's-Gravenhage, 1994

De toegang ontsloten

Voordrachten gehouden op de themabijeenkomst over bewerking en toegankelijkheid van het archiefblok over de Rijksbegroting van het ministerie van Financiën over de periode 1940-1981

(samenstelling: R.W. Steensma; ISBN 90-74442-41-2)

's-Gravenhage, 1996

Rapporten:

1 Coördinatie op hoog niveau

Institutioneel onderzoek naar de ministeriële coördinatie organen en de ambtelijke voorportalen, 1945-1990

(samenstelling: dr. L. Hovy; ISBN 90-74442-01-3)

's-Gravenhage, 1992

2 Kwakzalverij is nooit uit te roeien: 'Mundus vult decipi'

Een onderzoek naar instituties en wet- en regelgeving op het terrein van de medische beroepen en opleidingen, 1940-1990 (samenstelling: F. van Dijk; ISBN 90-74442-02-1)

's-Gravenhage, 1992

3 Oorlog duurt een leven lang

uitverkocht

Een onderzoek naar instituties en wet- en regelgeving inzake de oorlogsgetroffenen, 1945-1990

(samenstelling: drs. A.S. Fris; ISBN 90-74442-04-8)

's-Gravenhage, 1993

- 4 *Telecommunicatie en post in Nederland* **uitverkocht**
Een institutioneel onderzoek op het beleidsterrein telecommunicatie en post, 1945-1990
(samenstelling: J.W.J.M. Bogaarts en dr. L. Hovy; ISBN 90-74442-05-6)
's-Gravenhage, 1993
- 5 *Zicht op toezicht*
Een institutioneel onderzoek naar het staatstoezicht op de volksgezondheid, 1940-1990
(samenstelling: drs. L.B. Humbert; ISBN 90-74442-06-4)
's-Gravenhage, 1993
- 6 *Planning van voorzieningen in de gezondheidszorg*
Rapport van een institutioneel onderzoek, 1945-1990
(samenstelling: J.W.J.M. Bogaarts; ISBN 90-74442-07-2)
's-Gravenhage, 1993
- 7 *Verzekerd van zorg*
Een onderzoek naar instituties en wet- en regelgeving op het terrein van de bekostiging en verzekering van de gezondheidszorg als onderdeel van het stelsel van structuur en financiering van de gezondheidszorg, 1940-1990
(samenstelling: F. van Dijk; ISBN 90-74442-09-9)
's-Gravenhage, 1993
- 8 *De vaststelling van tarieven in de gezondheidszorg*
Een institutioneel onderzoek, 1945-1990
(Samenstelling: J.W.J.M. Bogaarts; ISBN 90-74442-08-0)
's-Gravenhage, 1993
- 9 *Het Bejaardenbeleid*
Een onderzoek naar instituties en wet- en regelgeving inzake het ouderenbeleid, 1945-1990
(samenstelling: drs. A.S. Fris; ISBN 90-74442-12-9)
's-Gravenhage, 1993
- 10 *Rechtspleging en rechtshulp*
De datageschiedenis van handelingen en organisatie-eenheden van de justitiële ministeriële organisatie van de rechtspleging en rechtshulp, 1945-1992
(samenstelling: drs. C.K. Berghuis; ISBN 90-74442-14-5)
's-Gravenhage, 1993
- 11 *Nationaliteiten*
Een onderzoek naar actoren en handelingen op het terrein van de nationaliteitsaangelegenheden, 1945-1991
(samenstelling: drs. A.H. Netiv; ISBN 90-74442-13-7)
's-Gravenhage 1994

- 12 *'So many laws argue so many sins'*
Een onderzoek naar actoren en handelingen op het terrein van de wetgeving, 1945-1991
(samenstelling: drs. A.H. Netiv; ISBN 90-74442-11-0)
's-Gravenhage 1994
- 13 *Kwaliteit op recept*
Een onderzoek naar de actoren en handelingen op het terrein geneesmiddelen en medische hulpmiddelen, 1940-1990 (samenstelling: drs. L.B. Humbert, drs. F. van der Doe en drs. M.J.B. Kavelaars; ISBN 90-74442-16-1)
's-Gravenhage 1994
- 14 *Externe Adviesorganen in de gezondheidszorg* **uitverkocht**
Een institutioneel onderzoek op het terrein van de advisering in de gezondheidszorg, 1940-1990 (samenstelling: drs. N.P. van Egmond en drs. F. van der Doe; ISBN 90-74442-15-3)
's-Gravenhage 1994
- 15 *Per slot van rijksrekening*
Een institutioneel onderzoek naar het beleidsterrein beheer van de rijksbegroting, 1940-1993
(samenstelling: F. van Dijk; ISBN 90-74442-17x) 's-Gravenhage 1994
- 16 *Luchtvaart gebonden* **uitverkocht**
Een institutioneel onderzoek op het terrein van de burger-luchtvaart, 1945-1993
(samenstelling: dr. L. Hovy; ISBN 90-74442-18-8)
's-Gravenhage 1994
- 17 *Driemaal 's Raads Recht*
Een institutioneel onderzoek naar de taakgebieden van de Raad van State, (1940) 1945-1990
(samenstelling: drs. A. Spieksma en drs. L. Verbeek; ISBN 90-74442-20x)
's-Gravenhage 1994
- 18 *De heilige koe geboekstaafd*
Een institutioneel onderzoek naar het handelen van de Rijksdienst voor het Wegverkeer, 1951-1994
(samenstelling: J.W.J.M. Bogaarts; ISBN 90-74442-19-6)
's-Gravenhage 1994
- 19 *Belastingver(h)effend*
Een institutioneel onderzoek naar de actoren en handelingen op het terrein van het heffen en invorderen van belastingen, 1940-1993
(samenstelling: P. Lamboo; ISBN 90-74442-24-2)
's-Gravenhage 1994

20 *Roeien met de riemen*

Een onderzoek naar instituties, bedrijfsprocessen en handelingen met betrekking tot het beleidsterrein militair materieel Koninklijke Marine, 1945-1993 (samenstelling: drs. A.G. de Vries; ISBN 90-74442-22-6)
's-Gravenhage 1994

21 *Stuurhui aan wal*

Een institutioneel onderzoek naar het beleidsterrein scheepvaart en maritieme zaken, 1980-1994 (samenstelling: drs. J.T. Klinkenberg; ISBN 90-74442-21-8)
's-Gravenhage 1994

22 *Smelten, pletten, ponsen en slaan (geldvoorziening)*

Een institutioneel onderzoek naar actoren en handelingen op het terrein van het 'geldwezen (de geldvoorziening), 1940-1993 (samenstelling: drs. N.P. van Egmond; ISBN 90-74442-23-4)
's-Gravenhage 1994

23 *De toelating van vreemdelingen*

Een institutioneel onderzoek naar het beleidsterrein toelating van vreemdelingen, 1945-1993 (samenstelling: drs. C.K. Berghuis, W. Hoffstädt, W.D. Küller; ISBN 90-74442-28-5)
's-Gravenhage 1994

24 *Ter bevordering van menswaardige arbeid*

uitverkocht

Rapport institutioneel onderzoek op het beleidsterrein arbeidsomstandigheden 1940-1993 (samenstelling: M. Schaap, A. Spieksma; ISBN 90-74442-25-0)
's-Gravenhage 1994

25 *Geef acht (militair personeel; beroeps-en reserve-personeel)*

Een institutioneel onderzoek naar bedrijfsprocessen en handelingen op het beleidsterrein militair personeel: beroeps- en reservepersoneel in dienst van het ministerie van Defensie en voorgangers, 1945-1993 (samenstelling: drs. F. van der Doe, drs. M.L. Loef; ISBN 90-74442-26-9)
's-Gravenhage 1994

26 *Agrarisch Onderwijs*

Een onderzoek naar actoren, taken en handelingen op het beleidsterrein Agrarisch Onderwijs in de periode 1945-1992 (samenstelling: G.M.C.J. Smeets; ISBN 90-74442-30-7)
's-Gravenhage 1995

- 27 *Tussen waarneming en neerslag*
Een institutioneel onderzoek naar het takenpakket van het Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut
(samenstelling: W.D. Küller; ISBN 90-74442-29-3)
's-Gravenhage 1994
- 28 *Waterstaat*
Rapport van een institutioneel onderzoek naar het overheidshandelen op het beleidsterrein waterstaat over de periode 1945-1994
(samenstelling: J.W.J.M. Bogaarts; 90-74442-31-5)
's-Gravenhage 1995
- 29 *Eenheid in verscheidenheid*
Een institutioneel onderzoek naar actoren en handelingen op het terrein van staatkundige verhoudingen en samenwerking tussen de landen van het Koninkrijk der Nederlanden in de periode 1954-1995
(samenstelling: drs. I. Broos; ISBN 90-74442-32-3)
's-Gravenhage 1996
- 30 *Inlichtingendienst Buitenland*
Een institutioneel onderzoek naar de Buitenlandse Inlichtingendienst/Inlichtingendienst Buitenland (1946-1996)
(samenstelling: dr. D. Engelen; ISBN 90-74442-33-1)
's-Gravenhage 1996
- 31 *Handelen met de sterke arm*
Rapport institutioneel onderzoek naar het beleidsterrein politie (deel II), 1994
(samenstelling: drs. M.J.B. Kavelaars; ISBN 90-74442-34-X)
's-Gravenhage 1996
- 32 *Flora en Fauna*
Rapport van een onderzoek naar het beleidsterrein Flora en Fauna in de periode 1945-1993
(samenstelling: drs. M.L. Baten; ISBN 90-74442-35-8)
's-Gravenhage 1996
- 33 *Van monumentale waarde*
Een institutioneel onderzoek naar de rijksoverheidsbemoeyenis met monumentenzorg, 1945-1990
(samenstelling: drs. F. van der Doe en drs. H. Spijkerman; ISBN 90-74442-36-6) 's-Gravenhage 1996
- 34 *Geld(t) voor overzee*
Institutioneel onderzoek naar overzeese pensioenen en eenmalige uitkeringen aan Indische oorlogsslachtoffers
(samenstelling: drs. N.J.W. de Goeje; ISBN 90-74442-40-4)
's-Gravenhage 1996

35 *Pacht- en Grondprijbeleid*

Institutioneel onderzoek naar twee beleidsterreinen die zich begeven op het deeltaakgebied prijsbeheersing van de landbouwgronden 1945-1993
(samenstelling: drs. C.K. Berghuis en drs. A.S. Fris; ISBN 90-74442-37-4)
's-Gravenhage 1996

36 *Echt goud, echt zilver ?*

Rapport van een institutioneel onderzoek naar de taken en de handelingen betreffende het waarborgen van (platina), gouden en zilveren werken over de periode 1940-1995.
(samenstelling drs. G. Beks; ISBN 90-74442-39-0)
's-Gravenhage 1996

37 *De grens verlegd*

Rapport van een institutioneel onderzoek naar de taken en het overheidshandelen op het beleidsterrein invoerrechten en accijnzen, 1940-1962
(samenstelling drs. G. Beks; ISBN 90-74442-38-2)
's-Gravenhage 1996

38 *De grens geslecht*

Rapport van een institutioneel onderzoek naar de taken en het overheidshandelen op het beleidsterrein invoerrechten en accijnzen, 1962-1995
(samenstelling A.A. Mietes; ISBN 90-74442)
's-Gravenhage 1996

39 *Zakelijk gezien*

Rapport van het institutioneel onderzoek naar de taken en handelingen van de dienst Domeinen van het ministerie van Financiën over de periode 1945-1994
(samenstelling F. van Dijk; ISBN 90-74442-42-2)
's-Gravenhage 1996

40 *Geregeld toezicht*

Een institutioneel onderzoek naar actoren en handelingen op het terrein van de regulering van en het toezicht op de centrale bank, het kredietwezen, het effectenverkeer en het giroverkeer (en de Rijkspostspaarbank), het voorkomen van het witwassen van uit criminele activiteiten verkregen gelden, en het financiële verkeer in buitengewone omstandigheden, 1940-1995
(samenstelling drs. N.P. van Egmond; ISBN 90-74442-43-9)
's-Gravenhage 1996

41 *En morgen gezond weer op*

Een institutioneel onderzoek naar het takenpakket en de handelingen van het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieuhygiëne, 1940-1995
(samenstelling drs. I.E.C.M. Broos, ing. S. Slagter en drs. H.E. Erich; ISBN 90-74442-46-3)
's-Gravenhage 1996

- 42 *Leergeld*
Een institutioneel onderzoek naar het beleidsterrein studiefinanciering, 1945-1994
(samenstelling J. van der Meer en G.J. Willighagen; ISBN 90-74442-47-1)
's-Gravenhage 1997
- 43 *Die zijn schuld betaald, verarmt niet*
Een institutioneel onderzoek naar actoren en handelingen op het terrein van de zorg voor de financiering en beheersing van de staatsschuld, 1940-1993
(samenstelling drs. A. Ettekhoven; ISBN 90-47772-48-X)
's-Gravenhage 1997
- 44 *Bomen met beleid*
Een institutioneel onderzoek naar actoren, taken en handelingen op het beleidsterrein bosbouw, 1945-1995
(samenstelling drs. A.S. Fris; ISBN 90-74442-49-8)
's-Gravenhage 1997
- 45 *Het Rijk onder dak*
Een institutioneel onderzoek naar het handelen van de rijksoverheid op het beleidsterrein van de rijkshuisvesting, 1945-1994 en in het bijzonder de Rijksgebouwendienst (1922-1994)
(samenstelling dr. J.A.A. Bervoets; ISBN 90-74442-52-8)
's-Gravenhage 1997
- 47 *Het verdiende loon*
Een institutioneel onderzoek op het terrein van inkomens- en arbeidsvoorwaardenbeleid over de periode 1940-1944
(samenstelling A. Ettekhoven en A.T. Spieksma; ISBN 90-74442-51-X)
's-Gravenhage 1997)
- 48 *De draden van de WEB*
Een institutioneel onderzoek naar het beleidsterrein beroepsonderwijs en volwasseneneducatie 1945 - 1995/1996
(samenstelling drs. A.E.M. Jonker; ISBN 90-74442-54-4)
's-Gravenhage 1998
- 49 *Van pro-actie tot nazorg*
Een institutioneel onderzoek naar het deelbeleidsterrein brandweezorg, rampenbestrijding en crisisbeheersing vanaf 1952
(samenstelling W.D. Küller; ISBN 90-74442-57-9)
's-Gravenhage 1998

50 *Te land, ter zee en in de lucht*

Een institutioneel onderzoek naar taken en handelingen op het beleidsterrein militaire operatiën van het ministerie van Defensie en voorgangers (1945-1993), (samenstelling drs. A.D.M. Bakker; F. van Dijk; drs. F. van der Doe; drs. B. Jaski ISBN 90-74442-63-3)
's-Gravenhage 1998

51 *Openluchtrecreatie*

Een institutioneel onderzoek naar het beleidsterrein openluchtrecreatie over de periode 1945 - 1996
(samenstelling drs. R. van der Wal; ISBN 90-74442-60-9)
's-Gravenhage 1998

52 *Speciaal Centraal*

Een institutioneel onderzoek naar het deelbeleidsterrein speciaal onderwijs periode 1950-1996
(samenstelling Y. van Dam-Kooij; ISBN 90-74442-53-6)
's-Gravenhage 1998

53 *Geschiedschrijving van de toekomst*

Een rapport institutioneel onderzoek naar het beleidsterrein algemeen wetenschappelijke beleidsvoorbereiding (1892) 1945-1996
(samenstelling drs. F. van der Doe, drs A.G. de Vries, drs. Ch. M. Zeegers; ISBN 90-74442-58-7)
's-Gravenhage 1998

54 *Gewasbescherming*

Een institutioneel onderzoek naar het beleidsterrein
Gewasbescherming met actoren en handelingen in de periode 1945-1993
(samenstelling drs. M.L. Baten; ISBN 90-74442-61-7)
's-Gravenhage 1998

55 *Een academische zaak deel II*

Een institutioneel onderzoek naar het handelen van de rijksoverheid op het beleidsterrein wetenschappelijk onderwijs (1945) 1960-1997
(samenstelling drs. Ch. M. Zeegers; ISBN 90-74442-59-5)
's-Gravenhage 1998

56 *Behoorlijk behandeld*

Rapport van een institutioneel onderzoek naar actoren en handelingen op het terrein van de Nationale Ombudsman (1964) 1982-1997
(samenstelling drs. R.J.B. Hageman; ISBN 90-74442-55-2)
's-Gravenhage 1998

57 *Staatsdeelneming en financiering van het bedrijfsleven*

Een institutioneel onderzoek naar de handelingen en taken van de Rijksoverheid op het beleidsinstrument staatsdeelnemingen en financiering van het bedrijfsleven, 1940-1995 (samenstelling drs. G. Beks, drs. A.G. de Vries; ISBN 90-74442-56-0)
's-Gravenhage 1998

58 *De Sociaal-Economische Raad*

Een institutioneel onderzoek naar de taken en handelingen van de SER, 1950-1997
(samenstelling E.A.T.M. Schreuder; ISBN 90-74442-65-5)
's-Gravenhage 1998

60 *Een Academische Zaak, deel I*

Een institutioneel onderzoek naar het handelen van de rijksoverheid op het beleidsterein wetenschappelijk onderwijs (1945) 1960-1997
(samenstelling J.v.d. Meer en A. Spieksma; ISBN 90-74442-64-1)
's-Gravenhage 1999